Проф. Лазо М. Костић

БОКА И БОКЕЉИ

НАРОЧИТО ПРЕМА ОПИСИМА СТРАНАЦА

Приватно издање
Детроит, САД, 1979

Ову књигу посвећујем рисанском капетану
ПЕТРУ ЋЕЛОВИЋУ,
(рођеном 1882, убијеном 7. марта 1942.) једној међу првима и најплеменитијим жртвама за одбрану Српства и националних интереса Боке.

Л.М Костић

Проф. др Лаза М. Костић
1897-1979

МОЈА ЗАХВАЛНОСТ

Највећу захвалност дугујем мом пријатељу професору др Лази М. Костићу, на овој дивној књизи о Боки Которској, коју је, као и сва своја ранија дела, 73 на броју, наменио Српству.

Исто тако свесрдну захвалност дугујем професору Л.М. Костићу, високо ценећи и искрено поштујући, његов огромни рад око прикупљања тако лепих историјских података о мојим прецима, који би се највероватније заувек изгубили, да их он није отргнуо од заборава. Хвала му и у име свих Ћеловића.

Захвалан сам мом пријатељу и школском другу ВУКАЛУ Ј. ВУКОТИЋУ, на целокупном техничком раду око издавања и штампања ове књиге.

Мој пријатељ и колега др ЂУРА РАДОЈЕВИЋ је вршио коректуру. Он је, као ђак, а касније и лични пријатељ ауторов, тај посао врло савесно обавио. Хвалу му.

У међувремену преселио се у вечност наш драги аутор, највећи син Боке, коју је волео материнском љубављу. Преминуо је 27. јануара 1979. године у Цуриху, где је и сахрањен. Судбина је хтела да не доживи штампање његове последње књиге о Боки.

О својој посети милој Боки, рекао је и за себе и за нас, да је никад нећемо посетити: *„нити желимо док се милиционери Јосипа Броза и Блажа Јовановића шепуре кроз Српску Боку."* (Из предговора књиге „О Српском Карактеру Боке" - Минхен 1961).

Ужасан земљотрес, од априла ове године, оставио је Боку у рушевинама. Највише су страдили Рисан и Котор. По свим вестима, Бока неће никад више бити оно што је била.

УМЕСТО ВОШТАНИЦЕ НА ДАЛЕКОМ ГРОБУ СВОЈИХ МИЛИХ РОДИТЕЉА, ОЦА ПЕТРА—ПЕША И МАЈКЕ ЗОРКЕ, штампам ову књигу.

ЗАХВАЛНИ СИН

ВИДАК П. ЋЕЛОВИЋ

Детроит-САД

ПРЕДГОВОР

Nescio qua natale solum dulcadine cunctos ducit et immemores sinit esse sui.

Ovid. (Publius Ovidius Naso), Ex Ponto, I, 3, 34-35.

Превод: Не знам каквом то љупкошћу све нас привлачи родна груда и не дозвољава да је заборавимо.

I.

Мото је писао Овид, један од најбољих песника Антике (рођен 43. пре Христа, умро 18.г. после Христа). Писао их је као прогнаник, далеко од Отаџбине, из Понта (области Кападокије на Црном Мору), па се и данас дела писана из игланства зову Екс Понто: тако је и Иво Андрић своје прво штампано дело назвао тим именом.

И ово делце је писано Ex Ponto (su parva licet componere magnis: Ако се мало сме упоређивати са великим Овидијем, како је рекао Овидијев земљак и сапесник Вергил). Ово је писано са далеко мање компетенције, са много мањом способношћу него што су их имали Овид и Андрић, али можда са једнаком љубављу за свој родни крај.

Пре него изнесем мотиве и резултате мога рада за своју „рођину", још ћу се позвати на једног античког, управо римског писца, сада на Цицера или Цицерона (маркус Тулиус Цицеро, рођен 106, умро 43. пре Христа, највећи римски говорник и полихистор).

У свом делу О законима (de legibus), које је, слично Платону, писано у дијалозима, одн. разговорима неколико лица, појављује се сам Цицеро и његов пријатељ Титус Помпониус Атикус као сабеседник. Разговарају шетајући (као Арсистотел перипатетитично) око Цицеронове очинске куће код Арпинума на Сирису. На изазивања Атика Цицеро објашњњава зашто се најраће ту налази: „Јер је овде, ако смем отворено рећи, прави завичај мој и мога брата, наша истинска отаџбина. Јер одавде ми потичемо, од старог стабла, овде су наше светиње, овде наш род, овде многи трагови наших предака. . ."

Атикус одговара да га сад разуме и да му је цео тај терен постао ближи и интимнији. „Јер хтели ми или не хтели, врше места (локалитети) која носе трагове оних које љубимо и којима се дивимо и на нас свој утицај. Бар је то са мном случај." Оба велика писца утркују се сад у славопојкама Отаџбини.

Утицај отаџбине на човека једнак је данас као и раније. Он је неизбрисив. Нарочито ужа отаџбина где је неко рођен и одрастао, коју Цицеро назива **природном отаџбином, за разлику од „политичке" коју претставља држава.**

Та ужа, природна отаџбина моја, а мислим и осталих ужих земљака, је Бока. Политичку отаџбину засад немамо (нећемо ваљда овакву Југославију сматрати својом отаџбином). Али наша етничка отаџбина, то је Србија, засад само персонално обележено као Српство. И овај мој увод у књигу другог садржаја, садржи на почетку још једном мој Вјерују, мој *ceterum censeo* Спој Боке и Српства, нераздруживи и несаломљиви спој. Зато ћу изнети и о томе још понешто, што је раније пропуштено.

II.

И мене је вукла неодољива жеља да посветим што више пажње своме завичају, да му изразим, колико умем, љубав и оданост. Пошто се ја бавим публицистичким радом, то могу само кроз публицистику да то учиним (не могу ни кроз политику ни војску).

Међутим, није се могло писати само о Боки. То не би нико издавао и нико куповао. А затим, ово је битно: налазимо се у доба највећих патња српског народа које преживљује већ више од три деценије, а које су првих година тога раздобља добиле биле инфирмалне облике. Љубав према ужој отаџбини не сме да води напуштању љубави према укупној отаџбини. А то је за нас Србија, не као географски већ персонални појам: укупност Српства. И гдегод сам нашао болове Српства, ја сам покушао да им нађем израз. Кадгод је било могуће да се лече ране, ја сам лекове спремао. Кадгод се дала прилика да се жигошу непријатељски злочини према моме народу, ја сам то чинио. Кадгод је покушано отимање српских територија, духовних и материјалних добара, ја сам викао на узбуну. И одужио сам се своме роду, мислим довољно. Бог ми је дао живота, снаге и могућности, па сам прилично у томе и успео. Али се није смео запоставити ни ужи завичај. За мене он није ни у некој провинцији, ни у некој општини (као за Цицерона), већ у природној и етничкој целини коју сачињава Бока Которска и Српско Приморје око ње (где се ова не може од њега одвојити).

Ја нисам чак ни временеки дао приоритет разлагањима о Боки. Тек је 1961. изашла моја књига „О српском карактеру Боке Которске", а 1963. „Српска историја и српско море." Међутим, већ 1957. се појавила моја најзамашнија књига

„Спорни предели Срба и Хрвата." У њој сам обећао једну посебну књигу посвећену Српском Приморју. Ја ту једну књигу нисам написао, али сам написао и издао више књига тога домена. И ова је једна од тих. После овог Предговора покушаћу да дам библиографију свих мојих радова објављених у емиграцији а посвећених Српском Приморју, не само читавих књига већ и делова књига. Не само да покажем колико сам том питању поклонио пажње већ да олакшам онима који се истим проблемом буду бавили проналажење од мене скупљеног материјала.

III.

Док су моји други радови о Боки и Српском Приморју уопште имали карактер националне апологетике, овде то није примарно случај. У главном делу књиге налазе се дивљења Боки и Бокељима од разних лица претежно странаца. Ја сам те податке сакупљао или бележио кад сам на њих наилазио. Годило ми је да сам из тог краја чију лепоту и људскоту становника скоро свак хвали, а нико не напада. Та је грађа стојала између мноштва других података, за које сам имао наду да ће, макар један део (а никад се унапред не зна који), угледати света. Неке податке сам био објавио у Паландачићевом календару „Америка", али је то веома мали део. Остатак је чекао на згодну прилику.

Кад је изгледало да ми се дала прилика да се ово може објавити захваљујући једном великом српском родољубу из Боке, ја сам почео систематско сакупљање материјала. Но главни и најбољи део сакупљен је раније, инциндентер (не тражећи ту грађу).

Па ипак, у првом, уводном поглављу, има мало и националне тематике, националне апологетике, којој скоро сва моја дела служе. Ту дајем приказ објекта разматрања: Кажем шта је Бока, како је до тога израза дошло, где је употребљаван а где злоупотребљаван, где је и зашто напуштен и скоро проскрибован. Јер неке силе, и мрачне и видљиве, хоће да Боки одузму Српство које јој није могао да одузме нико: ни Млечићи за 400 година владаваине ни Аустрија за сто година. Хоће да јој бокељство оспоре или бар прикрију. Неке гадне силе су у акцији.

Ја сам покушао да те силе пронађем и обелоданим, да све по свом старом обичају - поткрепим доказима. Тим служим Боки, служим Српству, и служим истини. Тако и ово дело не штрчи по своје тематици иза других мојих дела објављеним у

емиграцији. Оно има, истина, и једну особену садржину која излази из оквира националне тематике. Или бар тако изгледа. Јер ако је Бока лепа, она је за свакога лепа и то Боку не чини ближе српском.

То је истина, али можда баш тај чар Боке доприноси да се она од Српства отима. Увек је много више интересената за оно што је лепо него за оно што је ружно. Поред тога, истицање чојства Бокеља, а то је нихова национална карактеристика која их приближује осталим Србима а одалеђује од туђина. То истицање служи такође српској апологетици уопште, Боке посебно.

Л. М. Костић

ДАЉА ДЕЛА ПИСЦА ОВЕ КЊИГЕ О СРПСКОМ ПРИМОРЈУ

Проф. Лаза М. Костић је био у своје време објавио да спрема велику књигу „Српско Приморје", која неће бити мања од „Спорних предела Срба и Хрвата". Многи га питају шта је с том књигом.

Она није изашла, нити ће изаћи под тим именом. Али све што је она имала да садржи, и много тога више, већ је проф. Костић објавио у неколико разних дела, а у припреми је још неколико. Једна књига се није могла издати, јер би била превелика, а у њој ипак не би све стало. Подељена у више дела, са разним насловима, она може да буде и потпунија, и разноврснија, и занимљивија. Тако је напослетку проф. Костић и урадио, објавивши досад седам а с овом осам књига о Српском приморју. Поред тога још неколико расправа у другим књигама и сијасет чланака по новинама. Те књиге и расправе изнећемо овде, да олакшамо онима који буду проследили посао проф. Костића. Засебна дела гласе:

1. *Српска Историја и Српско Море*. Издање „Српске Мисли" у Аустралији, али уз подношење пола штампарских трошкова од стране писца. Књига је изашла 1963. и има 160 страна осмине. Као што само име каже, у њој се налазе историјска поткрепљења српског права на јужни Јадран. Књига садржи осам посебних расправа.

2. *О Српском Карактеру Боке Которске*. Књига је изашла као приватно идање пишчево у Цириху 1961. Има 160 страна велике осмине и садржи девет одељака који математски доказују искључиви српски карактер Боке.

3. *Католички Срби*. Политичко-историјска расправа. Издање Српског културног клуба „Свети Сава" у Канади у Серији националних списа „Српски Проблеми". Књига има 120 страна осмине, изашла је 1964 у Торонту. У њој се пружају подаци из којих се види српски карактер јадранских предела северно од Боке, а такође и јужно од Боке (Бара и Улициња).

4. *Кривошијски Устанак 1869 Године*. Приватно издање Милоша Ковача, сада у Сакраменту. Књига има 56 страна велике осмине и описује најјуначкији подвиг Бокеља, у исто време један од најсјајнијих подвига целе српске историје. Изашла је 1959 у Хамилтону.

5. *Стогодишњица Првог Кривошијског Устанка (1869-1969)*. Историјска и правна расправа. Издата трошком два

Кривошијанина: Милоша Ковача из Калифорније и Милоша Самарџића из Канаде. Минхен 1970. Стр. 256 осмине. У њој је пренета скоро цела претходна књига, али је тој грађи додато још пет пута више материјала, већим делом о самом Устанку (његов ехо у домаћој и страној штампи итд.), а још више о историјским догађајима који су му претходили и изазвали га. Ту је укратко историја Боке, посматрана специјално са правног гледишта (аутомија и посебност Боке под разним државама).

6. *Још О Српском Карактеру Боке Которске.* Додаци и допуне. Брошура од 56 страна, изашла у Виндзору, Канада 1975. Садржи извесне пропусте из основне књиге „О српском карактеру Боке Которске" и надопуњује је.

7. *Насилно Присвајање Дубровачке Културе.* Културно-историјска и етнополитичка студија. Страна 174. Штампано у Мелбурну, Аустралија као приватно издање уз материјалну и техничку помоћ Радише Никашиновића. Ту се специјално жигоше крађа дуборочвачког језика и дубровачке књижевности од стране Хрвата, а према указима хрватско-комунистичких руководилаца Југославије. Ту је непобитним доказима аутврђено да Дубровник није никад био хрватски, ни његов језик ни његова литература. Имао је он многе особености, али далеко ближи је био Србима него Хрватима.

8. Осма је књига ова: *Бока и Бокељи.*

Остала дела још нису ни у рукопису добила завршену форму. Можда ће после мене остати само фрагменти.

Али у неким другим мојим делима објављеним у емиграцији налазе се делови, или чак посебне расправе, посвећене Српском Приморју, углавном Боки.

Потпуности ради, а и да олакшамо онима који ће даље о овим проблемима писати, навешћемо и њих.

Тако у књизи *Из српског верског живота*, Библиотека *Свечаник*, Минхен 1961. налазе се две расправе на крају књиге. Прва (стр. 136-171) носи наслов **Православни храмови по Српском Приморју.** Друга (стр. 172-181) под насловом: **Ношење крста код Срба, специјално у Српском Приморју.**

У књизи *Правни институти у Његошевим песмама*, у расправи **Освета према Његошевим стиховима** има неколико примера из Боке. Књига је изашла у Мелбурну, Аустралија 1958, у збирци Српска Мисао, књ. 4 Понеко упоређење са праксом из Боке налази се и у осталим делима проф. Костића о Његошу.

У II књизи *Србија или Југославије*, Хамилтон 1959. спомиње

и расправља државноправна судбина Боке под комунистима на више места, а нарочито у глави XXIII под насловом **Је ли могућа црнагорска федерална јединица.**

У сасвим скорашњој публикацији проф. Костића „Насилно преотимање српских писаца" (фототипско издање Милвоки 1973), трећи део под насловом **Крађа и прекрађа Стјепана Митрова Љубише** стр. 42-65 даје једно потпуно оригинално приказивање Љубишиног става у погледу присаједињења Далмације Хрватској као и о његовим односима са Црном Гором (овај део је већ мање оригиналан и слабо познат српској јавности).

Најзад у једној од последњих књига проф. Костића *Осврт на попис народности у Југославији* (Минхен 1973) у одељу VIII: **Подаци о народности у Црној Гори стране 51-55 третира се питање народности Бокеља** под влашћу комуниста из Титограда. Све је то и пре расправљано, али сад у вези званичних и последњих резултата комунистичких пописа. Цела расправа је скроз стручна.

Писац има још доста материјала из кога би се дала још нека брошура или књига изделати. Али његове године и здравствено стање то ће тешко дозволити. Има само једну малу и скромну жељу да студију *Крађа и Прекрађа Стјепана М. Љубише* изда засебно, нешто проширену. То не би спадало у ред немогућности, али оно главно што је имао рећи, казао је у поменутој збирци (Насилна преотимања српских писаца). То је гломазна брошура умножена у врло мало примерака (свега 70) и тешко се може добити. Други писци (Његош, Марко Миљанов и Михаило Лалић) нису приморци, и не спадају у овај круг посматрања. Њих он и не намерава још једном издавати.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

ПОЈАМ БОКЕ

„Зову Боком онај чаробни запијев, у који се спуштају и тону кршовита и скоро неприступна брда јужне Херцеговине и Црне Горе.

Кажу људи који свијет обађу да је тај један од најљепшијих положаја земље; и збиља би рекао да се овдје природа играла кад је своје чудесно дјело на махове стварала. . .“

Стјепан Митров Љубиша, „Бока“

Бока Которска

I. О ИМЕНОВАЊИМА И ГРАНИЦАМА БОКЕ КОТОРСКЕ

I.

Данас одомаћен и посвуда усвојен назив Бока Которска није био то од вајкада. Нити је постојао израз Бока, нити је тај крај увек означаван по Котору. Али је у давној старини означаван по једном другом граду: по Рисну. Нормално се **језера** означују по неком главном насељу: Циришко језеро, Женевско језеро, Комско Језеро, Луганеко језеро, Скадарско језеро, Охридско језеро итд. То главно насеље зове се каполаго (*capolago*) т.ј.***глава језера.*** *Бока је залив, али налик на језеро, па* је добила и наименовање слично језерима.

Грци је звали Рицоникос колпос Rhizonikos Kolpos, а Римљани Синус Рицоникус: Sinus Rhizonicus. Рицоникос или Рицоникус значи рисански; тада је Рисан био глава данашње Боке. Колпос значи залив, а синус је истоветсно што и грчки колпос. И то значи залив, али првобитан израз и тамо и овде је окриље, уточиште итд.

Преузимање водеће улоге града Котора много је доцнијег датума а ознака целе територије према њему још доцнија као што ће се видети из следећих излагања.

II

Лингвистичко порекло назива Бока јасно је и недвосмилено. Оно је италијанско: Bocche di Cattaro значи „ушћа Котора“. Али се не зна, позитивно, ни кад је овај назив настао, ни шта је кад обухватао, ни зашто је баш такав назив изабран. Ја то не знам, а верујем да не знају ни други, јер би то објавили и онда бисмо знали сви.

Остаје једина могућност нагађања, претпоставка, комбинација. На тај начин се, вероватно, може доћи до близу истине, ваљда до сасвим близу.

Што се времена постанка тиче, то изгледа скоро сасвим поузвдано, скоро извесно, да назив потиче од Млечана, да поточе из доба кад је Венеција владала великим делом Боке. У земљи би вероватно морали установити кад се реч прво јавила. Млеци су владали четири века: XV, XVI, XVII, XXVIII. Први не потпуно цео, остале у целини. Изгледа да је назив доста стар, да је свакако из прве половине млетачке владавине, можда из почетка XVI века.

Он се испочетка канда ограничавао на заиста сама ушћа Боке; територију су називали Млетачка Албанија, а град Катаро. Зашто само ушће које је после означавало цео предео. Је ли то pars pro toto?

Ја то замишљам овако: Млетачке лађе и галије које су пловиле Јадраном, нормално од севера ка југу, сретале су на путу и виђале све далматинске градове: Задар, Шибеник, Сплит, Хвар, Корчулу, Дубровник, Цавтат итд. Могле су лако допловити до њих, укрцати и искрцати и људество и робу. А онда би требало да дођу у Котор. Но њега нема, не види се ниоткуд. Види се само једно зјело које њему води: то је само његова бока, његово грло, ушће. А после: још једно, два, можда и три ушћа, док се стигне до Котора. Он се не види ни откуд. Он је на крају канала, прибијен уз стене, једва видљив из најближе близине. Треба доћи до њега па га видети. Маритимски он је незапажљив, зато се и не означује он сам већ предели и географски феномени који га скривају а у исто време чине приступним.

Тако се Ушћу придала нарочита важност: он је постао синоним которског подручја и, мало по мало, важнији од града коме је обележавао приступ. Укоренила се реч Бока и постала неизбрисива.

Млечани су (односно Јадранци и Медитеранци) говорили „Боке", а не Бока, што значи, како је већ речено, ушћа, а не ушће, неколико улазака а не једно. То је зато што има више улаза и ушћа до самог Котора (Оштро, Вериге итд). Кад би била једина, могло би се тим правилно означити само главни улаз у Боку (Оштри Рт или Пунта д Оштра). Овако их је више и сви заједно репрезентују некако и околна насеља. Мислим да је тако дошло до плуралија тантум у обележавању Боке на првобитном италијанском језику.

Српски се тај плуралиа тантум није уврежио, није канда уопште ни примљен. Он је прилагођен својим законима језика, тим пре што Срби нису морали да знају и нису знали откуда реч потиче, а тиме су и несвесно нагласили и циментирали јединство Боке, целину, нераздвојност, што је италијанском оригиналу недостајало.

Француски историчар уметности и путописац **Шарл Ираијарт,** при свом опису Боке 1874. каже ово (2, с.310): „Сваки од уских пролаза којим омогућују лађама да пређу из једног затона у други назива се ушће, бока (буш) а целина је добила плурални назив ушћа Котора јер је тај град ситуиран на крају

последњег затона." То сам накнадно нашао, ово објашњење, које нигде друго нисам нашао, подудара се доста са мојим.

И ово сам нашао доцније, а спада великим делом овде:

Немачки путописац из прве половине прошлог века, **Хајнрих Штиглиц** о коме ће у следећем поглављу бити више речи, казао је у књизи *Истра и Далмација* (3, с.205) да је „Оштри рт већ вековима дао свој печат за означење целог залива са свим што му још припада. Чак и у унутрашњости се чује, ако је реч о целокупности, ретко назив канал, или голф, већ претежно Боке ди Катаро. Становници Боке, који су различити по одећи, обичајима, пореклу и вери, означују себе такође заједничким именом Бокези. . ."

Мало подаље пише: „Однос Котора према укупној Далмацији и данас је још сасвим сличан ономе из времена Млечана. Главни град једне не баш безначајне покрајине, снабдевен сопственим статутом, судском јурусдикцијом и посбеним привилегијама, стојао је такође са подручјем коме му припада под генералним провидуром Далмације који је резидирао у Задру, као што је и сада окружни град такође под гувернером који у Задру резидира. . ."

III.

Географски Бока је само скуп ових залива са својом залеђином. Ту спада свакако и Грбаљ, који нема директног излаза на унутрашње, бокељко море. Али ту географски не спадају Паштровићи и Будва. Па ипак су ове општине, не могући чинити дистрикт за себе, биле придодељене Которском дистрикту и тиме, ако не географски, а оно административно, постале делови Боке. Бока сад обухвата 15 општина, и то ће остати још два-три века.

Кад је, Берлинским уговором 1878, Спич придодат Аустрији, њега су морали уврстити у постојеће територијално уређење. Припојен је Далмацији, али преко Боке, јер друкчије није могао. Тако је округ Котор добио 16. општину и Спичани се навикли помало да се сматрају Бокељима.

Спич је додељен Аустро-Угарској чланом XXIX, девета алинеја Берлинског уговора од 13 јула 1878, а аустриским аутономним законодавством следеће године припојен Далмацији и котару Боко-которском. Сви закони који су важили за Далмацију распрострти су и на Спич.

Међутим, Спич није био одмах, сместа, прихваћен од Бокеља као њихов саставни део. Епархија бококоторска,

основана само неку годину пре анексије Спича, звала се испрва само „бококоторска и дубовачка". Доцније још „спичанска". Доказ да Спич није улазио у појам Боке.

Геоморфолошки у Боку спадају само они крајеви које плаче море залива. Будва и Паштровићи, као и Спич, налазе се на „Већем мору" сасвим одвојени од Залива. Две општине непосредно уз Оштри рт, Луштица и Кртоли, такође се наслањају на Веће Море, јер се налазе на полуострву између оба мора. Међутим, сва њихова насеља тендирају ка Заливу. Ту имају и пристаништа и превозна средства, што је сасвим логично, јер се не могу баркама возити у Италију.

IV.

Јасна је ствар да су боком, одн. бокама, означавани само они предели данашње Боке који су били под Млецима. Херцегнови и Рисан били су турски. Они нису претстављали улаз у Котор већ брану томе Улазу. Зато они нису спадали у појам Боке. Али кад су од Млечана освојени (крвљу домаћих Срба) ти предели су сасвим брзо и сасвим лако интегрирани са осталим, од раније млетачким пределима Боке.

Пре него су постали турски, Херцегнови са околином и Рисан са околином били су под захумским и травунским владаоцима. То је познато, али ћемо овде цитирати архимандрита **Нићифора Дучића,** који нам је при руци, о тој ранијој припадности северне Боке. Он каже (4, с. 161): „Рисан, Херцегнови, Кривошије и између њих вас простор до мора били су под влашћу травунских или херцеговачких владалаца, док нијесу Турци освојили 1484. Требиње, Рисан и Херцегнови. Па су тек доцније и те две српске вароши потпале под млетачку власт: Рисан 1649. а Херцегнови 1687. . ."

Док су делови доцније Боке били под разним владама нису могли ни добити једно заједничко име. Могли су га задржати ако су га имали раније, али га нису могли постићи, јер није било ни практичне потребе за тим. Али кад су Херцегнови и Рисан (крајем XVII века) интегрирани са осталим деловима залива под влашћу млетачком, на њих је проширен и назив Боке.

Тако је настао проширен, али такође заокругљен и географски истовтан појам Боке. Заиста, без Херцегновог и Рисна, Бока би била само пола географске целине, овако је употпуњена. Оштри Рт је стварно данас заједнички улаз у Херцегнови као и Котор. Вериге су једнако штитиле Рисан као и Котор и омогићиле прилаз њима.

Бока Которска је добила дефинитивни назив за свој дефинитивни облик.

Како се омеђивала Бока откад то име носи писао је и **дон фортунато (Срећко) Вуловић,** Пераштанин, професор Которске гимназије. У своје време он је важио као најбољи познавалац прошлости Боке после Ђелчића. Али, како он то претставља, ја не разумем много. Да му је било јасно, он би то јасније и изрекао.

Срећко Вуловић је изнео у званичној колекцији Аустро-Угарске о њеним земљама (5) ово о ширењу назива Бока: „Име Бокези није раније обухватало целокупно становништво данашњег политичког среза Котор. **Некад се под Боком разумео град Котор са оним варошицама и селима који леже на обали чаробног Бокељског залива,** као и нека места разасута иза бокељских брда одакле се добива слободан изглед на далеко море. (Ја мислим да он овде рачуна само полуострво Луштицу, ЛМК.) Сва друга села расута по уским долинама најближих стеновитих брда тек су после у појам Боке увучена, пошто су дуго времена умела да се опру и турском и млетачком господству."

V.

У српским средњевековним споменицима нема, разуме се, ни помена о речи Бока. Мада је тај крај био српски, и мада Бока претставља једну ретку природну и географску целину, није постојао првобитни српски израз за целу данашњу Боку, сем општег израза „Приморије", који се није ограничавао само на Боку (често се њим обележавао крај од Драча до Неретве).

Лингвистички, не само што је реч Бока страног порекла, већ и сам Котор је страног порекла (још и велика већина назива старих бокељских насеље - па и сам назив Кртола, мога родног места, грчког је порекла иако многи игноранти хоће да га доведу са називом кртола. тј. кромпира!)

Плиније Млађи назива Котор Акривиум, а Константин Порфирогенит Декатера. Касније потичу називи Catarum, Catera, Cathara, etc. Он је плод грчке колонизације негде у почетку првог миленијума после Христа. Становништво је највећим делом било илирско, а после романизирано. Тек са XIX веком настаје словенизирање Котора и завршава се почетком XX века док је територија Боке ван Котора била неколико векова пре тога претежно српска, чак и искључиво српска, изузев нека насеља око Котора.

II. ОПШТЕ УСВАЈАЊЕ НАЗИВА „БОКА" И „БОКЕЉИ"

I.

У XIX веку је израз Бока или Бока Которска био уопште одомаћен у њој самој а прихваћен од целокупног Српства, па чак и од целог света. Има чак и званичних аката међународног карактера, правих исправа интернационалних, који исте пределе данашње Боке називају просто Боком Которском и то још у самом почетку XIX века. Тако нпр.

Према Миру у Тилзиту (7. јула 1807), Руси морају да поврате Французима **„земљу познату под именом Бока Которска"** (7, с. 57). Француски: le pays connu sous le nom de Bouches de Cattaro (art 1. du Traite de Tilsit).

То саопштава француски научник **Жак Ансел** у свом Приручнику Источног питања изашлом 1923.(7)

Мало пре тим пише проф. Ансел (стр. 56): „Котор, у борби за надмоћност на Истоку, постаје у биткама француско-енглеским оно што је Малта за доминацију Средоземља."

Интересантно је да је највећим делом било усвојено италијанско наименовање Bicche di Cattaro не само што је оно оригинално, већ што је и под Аустријом сва номенклатура на Јадрану била званично италијанска. То је диспонирано, да не кажемо наређено, из Беча, и тако је остало све до Ослобођења од стране Србије. Истина, кад је Италија навестила Аустрији рат 1915. дошло је било наређење из Беча да се уведе на Јадрану словенска номенклатура, топономика. То није дуго трајало: кад је дошао на власт Карло I одн. IV -као маџарски краљ; повраћена је италијанска топономика. Кажу да је то под утицајем његове супруге царице Зите, италијанског порекла.

За нас је то споредно. Италијански назив је првобитан, оригиналан и светски познат. Ја, кад сам ту скоро тражио податке о Боки у Мајеровом лекискону, одма сам тражио италијански назив: Боке ди Катаро и нашао га.

Ипак, у својим публикацијама, научним радовима путописима итд. странци обележавају Боку и на свом језику, али углавном према провобитном италијанском обележју. Тако Французи, као што се горе види, кажу у плуралу Bouches de Cattaro. Немци и у плуралу и у сингулару Buchten von Cattaro, Bucht von Cattaro, Golf von Cattaro, etc., а Енглези The Bay of Cattaro, данас такође of Kotor, или просто Kotor Bay. Руси су

раније (јамачно и сад) употребљавали оригинални италијански назив Боке ди Катаро (само је нагласак на другоме а, док је италијански нагласак на првом „а" у речи Катаро).

Данас се форсира словенско обележје, али ће проћи дуго време да се оно свуда усвоји. Италијанско још увек предоминира, а затим на сваком језику има специфично обележје тога језика.

Било у *преводу или оригиналу*, Бока добива свој припадајући назив: и у лексиконима, и у путописима, и у водичима странаца.

Пошто на Јадрану нема више ушћа сличних Боки, то је с временом престала потреба да се Бока означује као Бока Которска. Истина, тај посесивни придев је остао више као званичан. У обичном говору и у незваничим актима каже се просто Бока, јер других Бока на Јадрану није било. Кад се каже Бока, мисли се на Боку Которску, али се не мора тако означавати. Пошто постоји само једна Бока, тј. которска, то је овај адјектив постао сувишан. Зато и наслов наше књиге гласи Бока и Бокељи, не Бока Которска и Которски Бокељи. Назив Бока се осамосталио.

Ипак, пошто странци употребљавају и своје називе за Боку одн. Которски залив, пошто се каткада налази оригиналан италијански назив а каткад српски превод у светским географијама и лекисконима, то није увек лако наћи одговарајући текст. Кад Немци кажу само Боке без ознаке Котора, онда ту имени у сматрају као сингулар. У дативу одн, локативу кажу in der Bocche.

II.

Бока је туђа реч, не српска, она је страна реч, туђинска, реч завојевача Боке а не пријатеља. За време српске владавине она је била непозната. Она је неадекватна, односи се само на ждрела Боке, а не на њен племенити простор, на њена брда и долине, па чак ни сав залив, већ једино његове отворе. Она није ни много давнашња да би била освећена трајашношћу.

Па ипак, она се одомаћила у народу, примљена без колебања, усвојена, да не кажам пригрљена. Она је једина која обухавата сав простор који се једним и јединстваним сматра у сваком погледу.

У једној претставци црногорских главара изванредном провидуру Валерију Анселми у Котору жапе се ови да се главе њихових убијених земљака носе кроз Херцегонови. Претставка

је од 8. априла 1751. и саопштена је од Јована Томића академика у издањима САН (8). Тамо се каже да је то срамота „не само за нас већ за све Боке, јер је то све једна крајина." Тако стоји у италијанском преводу који је публикован. Превод садржи несумњиво званичну номенклатуру млетачких власти, које, Боку сматрају целином одн. крајином за себе. Италијански: non solamente a noi ma ancora a tutte le Bocche, perche questo e tutto una Craina. А иначе у самом том акту и у другим актима исте збирке каже се за Црну Гору да је крајина, барабар као за Боку.

Та реч нема замене. И зато је устаљена и свуда призната, од свакога примљена. Народ се с њом сродио. Ми нити имамо воље нити потребе да је напуштамо. То напуштање изгладало би ипак као неко издајство. Ми смо присно повезани за тај израз, и, кад нам га неко негира или игнорише, ми сматрамо да нас вређа: да нам отима нешто рођено, с чим смо се срасли. Уосталом, није то случај само с нама. И Црна Гора, одн. првобитно Монтенегро, није много старијег назива. Па њу могу и да одрже и да шире, а ми своје не смемо да чувамо.

Бока је реч устаљена, са јасним и вековним дометом, која се давно већ нити шири нити сужује. Она није етнички израз ни, можда, историјски, али је освештан израз географски. Та реч није плод освајања, отимања, присвајања туђег. Није резултат неких победа нити мегаломаније. Није крађа, као што је случај код многих компонената Југославије.

Та је реч нама блиска и ми нећемо другу. Етнички Бока спада у Српско Приморје, географски у Јадранско приморје, Источни Јадран. Што је некад присилно била укључена у Далмацију, а данас у Црну Гору, ми то номенклатурно не признајемо. Нарочито не признајемо, што се са та оба израза хтео негирати српски карактер Боке. А она је само српска и ничија друго. Интересантно да јој се увек са исте стране оспорава и посебност Боке и њен српски карактер. Рраније Јужна Далмација, а сад Црногорско приморје. Оно прво се није одржало, неће ни ово друго!

III

Не само што су становници краја о коме је реч још подавно усвојили тај назив (али не сасвим давно), већ су и себе регионално почели да њиме обележавају. Испочетка су и ту узели били оригинални италијански назив Бокези, да га после замене са „словенским" Бокељи. Али, право рећи, он тек у најновије време, од моје младости, узима маха. Наши најближи

преци говорили су за себе да су Бокези, па је у САД било и неко удружење Бокеза, чији је члан могао постати само онај „чији је отац Бокез и мајка Бокезица."

Као што су Италијани први дали назив простора кроз Млечиће, они су дали и **први назив становника Боке.** И њихов се назив одржао био и дуго био једини: **Бокези или Бокежи,** јер је у млетачком дијалекту оно з нешто између з и ж. Па и данас се још каже Бокез, нарочито старије генерације тако зборе.

Али то се у школама учи да се каже **Бокељ.** Тако је своју књижицу Сима Матавуљ назвао: Бока и Бокељи. То, разуме се, не знају сви. Кад је дошла Србија, 1918, њени посетиоци су нас свакако звали само не Бокељи. Најчешће су говорили **Бокељци, затим Бокљани, Бококоторани,** итд. Још сам неколико сличних израза чуо, али их се не сећам више. Њима је реч Бокез била страна, а реч Бокељ нису слушали сувише често, и не као сталан израз.

Нићифор Дучић, архимандрит и историчар, родом из Требиња, блиски комшија Боке, њене становнике зове конзеквентно **Бокијељци.** Код другог никога ја то нисам читао. То је свакако непотребно и вештачко ијекавизирање речи која нема јат. (Литература под 4.).

Валтазар Богишић, један од највећих наших научника XIX века, сам „језикословац" и слависта, поред тога непосредни комшија Боке (из Цавтата одн. Конавала) звао нас је такође **Бокјељцима.** Тако у једном писму Ватрославу Јагићу од 14. септембра 1876. каже како су „Бокјељци и сада у лексикалној форми једнаци са Дубровчанима". (У књизи „Спомени мојега живота" од Ватрослава Јагића , I књига, с.357).

И црногорски краљ Никола, још ближи сусед Боки каже у својој песми о Боки „Племенита **Бокијељка**" итд.

Марко Вујачић, са Грахова, велика личност у комунистичкој Југославији, пише у својим Анекдотама о Црногорцима и Херцеговцима често **Бокељани.** (32) И он је комшија Боке и само преко Боке је одржавао везу са осталим крајевима земље и иностранства. Па ипак ја ту реч нисам слушао нигде. Није ипак немогуће да су и Дучић и Вујачић употребили изразе који у народу постоје, у њиховој околини, која је географски блиска Боки и меродавна за српски књижевни језик.

Мене је ово питање често мучило. Знам да у источном Банату постоји село Бока, па ме копкало да дознам како се

називају његови становници, који се опредељују као Хрвати (ваљда једини Хрвати у Банату). Питао сам једног лекара, примариуса, из суседног Јаше Томића, како становници Боке себе зову. Рече ми да нема ознаке адјектива за становништво, већ само кажу да су „из Боке". Тај лекар оставља утисак доброг познаваоца околности тамо и савесног информатора.

За нас је ово питање решено: **Ми остајемо Бокељи,** верујући да је то српски и израз једно првобитном италијанаком назову. Зато и моја књига носи наслов као и Матавуљева: Бока и Бокељи. Матавуљ је живео у Боки дуго, али није био Бокељ. (Живео је и у Црној Гори, где се такође сретао са овим проблемом.)

Не само да су становници тога краја прихватили назив Боке који је постао нераздружив од њих, већ су то учинили и сви Срби писци ван Боке. Српски научиници, књижевници, уметници. Не да се замислити да би неко оперисао са неким другим изразом.

У току овога рада срешће се читаоци са многим цитатима научника који говоре о Боки, тако да то није потребно понављати. Чак и два „Споменика" Српске академије наука које је издала 1953. и 1956. посвећена су Боки Которској „као таквој". Срећом је уредник био др Илија Синдик, Србин католичке вере из Тивта у Боки, који није дозволио да се едицијама да неко друго географско обележје. Поједине расправе из тих књига ће се често цитирати, али се само овде истиче целина. Скоро сваки прилог и засебно носи у наслову ознаку „Боке Которске", па се и француски текст укупне књиге тако назива (у српском облику).

III. РАНИЈИ НАЗИВИ БОКЕ

Видели смо раније, на почетку ових излагања, да је Бока у античко доба звата Рисански затон или залив. То је био ужи и специфичан појам Боке ван сваке сумње. Но ипак њене границе мислим да нису познате. Не верујем да је данашња спољна (јужна) Бока ту спадала. И не знам колико се тај израз задржао.

После је било много других наименовања за Боку, али никад, колико ја знам, за специфичну Боку. Било је наименовања за пределе у које је Бока спадала, али који су били шири и пространији.

I.

Стјепан Митров Љубиша пише при крају свога приказа Боке: „Бока је старином припадала Бановини зецкој, те су је неки звали Превалом."

Све је то толико упрошћено и примитивно речено, да једва заслужује помена. Изгледа по њему да је сама Бока звата Превала, и то у „бановини зецкој". Љубиша није знао историју, али мора да је однекуда та реч **Превала** била још жива у његово време, разуме се као реминисценција прошлости.

Међутим, тај израз је римски и плод римске реорганизације истичног дела Јадрана. Нема то везе са „бановином зецком" нити је ово био назив за Боку. Пошто ни ја не знам историју много више од Љубише, то сам тражио објашњење код стручњака. И нашао сам га код више њих: код Вулића, Јиречека, Шишића, Ћоровића итд., па ћу то овде у главним линијама пренети.

Према Николи Вулићу (9) **римску провинцију Првалу или Превалитану (**Praevalis seu Praevalitana) је образовао цар Диоклецијан, а „дотле је била део Далмације". Обухватала је Црну Гору, део Арбаније, Херцеговине и Босне. Главно место јој је било Скадар." И Јиречек њу наводи као једну од 12 провинција Илирика. (10, 1, с.24). То Јиречек пише у Историји Срба. У својој расправи о трговачким друмовима Србије (11) пише специјално за јужну Боку:

„Приморје између Будве и Љеша припадало је у старом веку провинцији Превалитани. . . ."

Слично пише и **Владимир Ћоровић** У Својој „Хисторији Босне". До Диоклецијана је Бока била саставни део Далмације (она ће то још једном бити). Диоклецијан је владао од 284. до 305. после Христа. Тада је поделио Далмацију у две провиниције линијом Будва-Дрина. Северозападна

провиниција је имала седиште у Солину (римској Салони), где се налазе бескрајне ископине из римског доба недалеко од саме Диоклецијанове палате у Сплиту. Југоисточна провинција, за коју је канда Диоклецијан мање марио, имала је седиште у Скадру и назвала се Превалитана или Превалис.

Ристо Ковијанић, врло озбиљан научник, пише у Енциклопедији Југославије (6): „Концем III века, за Диоклецијана, кад је Далмација подељена у две провинције, Далмацију и Превалитану, Котор је припао Далмацији"! Дакле, није потпадао под прповинцију Превалитану. Други писци га оповргавају својим тврђењима, специјално Петар Д. Шервовић који се тим махсуз бавио.

Хрватски историк **Фердо Шишић** пише у монографији о Летопису попа Дукљанина (12, с.64): „За Диоклецијанове реорганизације провинција поткрај III века, Доклеа је изузета из Далмације и ушла је са Скадром као главним местом у опсег новокреиране провиниције Превалис или Превалитанте (Praevalitana provincia) али се у том крају име Далмације и даље очувало, понајвише као „горња Далмација" (Dalmatia superior) Далматија српских средњевековних споменика.)"

Бокешки историк Петар Д. Шеровић је ипак најбоље дефинисао Превалу за наше потребе (за потребе ове студије). Он је писао (13, с.39): „Задњих година трећег века наше ере изведене су у римском царству велике административне промене. Тада је цар Диоклецијан одвојио од провиниције Далмације јужни део и тако су од једне покрајине настале две: Dalmatia Salonitana, која се простирала на приморју од реке Раше у Истри до Епидаурума (Цавтата) и Praevalis seu Dalmatia Praevalitana од Епидаурума до Љеша, на чијој се теритирији налазила данашња Бока. Средиште ове провиниције је било у Скадру, зато се она називала и „Scodarensis".

Уколико је све то тачно, а ја не могу да то ценим, сва је данашња Бока спадала у Превалију, па јој је донекле била и географски центар. Али, разуме се, и јужно од ње (до Леша) и сверено од ње (до Цавтата) простирала се та покрајина. Она се није поклапала са територијом Боке. А главни град је био Скадар. Боки се канда није придавао неки нарочити значај.

Али откуд израз Превалис, то нисам могао да утврдим. Салонитана значи Солинска, пандан је Скадарска. Што му онда значи Правалитанис? Свакако је и то неки географски појам.

Видело се да је пре Превале Бока био интегралсни део римске провинције Далмације, вероватно је називана тада Рисански затон.

Провинција Сревала није била дуга века, јер равно после сто година нестали су Римљани из Боке. Шеровић пише даље: „Након смрти цара Теодосије Великог год. 395, било је подељено Римско царство на два дела, од којих су касније постале две самосталне државе. Тада је територија садашње Боке припала источном римском царству." А то значи Византији (ибидем).

Да ли је и тада још остао назив Превале, нисам утврдио. Изгледа да је назив преживео административну поделу Римске империје. Мало пре смо цитирали Јиречека да се предео око Будве и Љеша звао Превалитанија „у старом веку", не лимитирајући га на неко столеће.

Ми смо том називу Превалија поклонили мало већу пажњу, јер је тај израз оставио трага до данашњице.

II.

После се приморје у које спада Бока називало разно према државној припадности, административним поделама, обележјима географским итсл. То ћемо све летимице споменути, задржавајући се више на израз Млетачке Албаније, који је био дуготрајан и тешко га се било ослободити и после пада Венације. При свему овоме ћемо се опет позивати на стране писце.

Константин Јиречек, у једној од првих, али увек беспрекорно солидних расправа из српске историје, у расправи о трговачким друмовима и рудницима Србије (тада се он још потписивао Јосиф Јиречек, као и његов отац, док је после узео своје друго име за главно) писао је ово о историјским променама у јужној Боки, у пределу отвореног Јадранског мора, пошто је већ казао да се под Римљанима то пордручје звало Далмација и после Превалитана (11). „Под Византинцима спадало је у Драчку провинцију; од XI до XIII века звало се Далмација (кат екзохен); од 1180-1440 било је најчешће у српском поседу. Тада се рачунало у Зету или у Приморје; италијански се звало Марина. Тек у XV веку се проширио назив Албанија и преко целе Зете до Котора, па и у наше доба вегетира у изразу Аустријска Арбанија (Которски округ)."

„За владе Срба била је ова сада очајно пуста област у

најнапреднијем стању; била је густо насељена и имала је много напредних вароши и бројне градове на згодним положајима. . . Велики православни и католички манастири стојали су мирно једни поред других. . . Говорило се српским, арбанашким и италијанским језиком. Вароши су имале знатне привилегије од српских краљева, царева и деспота (касније и од Балшића), а њихови грађани заузимали су одлична места у државној служби. Сами владари посећивали су чешће ове крајеве. У пристаништима била је жива трговина, јер је одавде ишла роба у Византију, Македонију и Тракију, у Бугарску и на Црно Море."

„У селима пред градским вратима (Бара) били су Срби. . ."

III.

Јиречек ту говори о спољној Боки, што управо и није Бока у географском смислу речи. Права Бока, сам залив, имао је разне господаре и, према томе, разне називе. Овде нас специјално занима Бока под српским владарима.

Константин Јиречек пише (10 I књ.с.83) да се „најужнији део у Приморју, један део некадашње Превалитане, *назвао* по римском граду Диоклеа. . . Диоклеција одн. српски Диоклитије. Срби су Јадранско море звали Море диоклитско, а Скадарско језеро „диоклитско езеро."

То стоји код Доментијана у приказу другог пута Св. Саве у Јерусалим. Тамо пише (ед. Ђ. Даничић, с.298): „*И* пришед на море диоклитинско, и од туду свпријем пут морски." По преводу Лазара Мирковића (Животи С.Саве и Св. Симеона, СКЗ, 1938, с.178.) то значи: „И дошавши на Диоклитијско Море и отуда пошавши на пут по мору." *Из* које је луке тога Диоклетијског Мора отпловио, не стоји код Доментијана. Негде сам читао да је то био Јаз у Грбљу.

Даље пише Јиречек (идем): „Приморски крај Диолклетије, са многобројним старим варошима, звао се **Приморије или Поморије, латински Маритима.** Византинци су га дуго имали у рукама, а политички и црквено спадао је у провинцију драчку. Јужна страна Которског залива спадала је у Диоклитију, а северна у Травунију. Обе ове обале постале су једна целина тек после 1683, услед млетачког освојења. . ."

Архимандрит Никофор Дучић пише: (4, стр. 154): „Бока се тада није звала тијем именом у нашем народу. Она је позната у нашој историји и споменицима онога доба под именом: **Диоклејско или Зетско и Травунско приморје"** јер су њу, како мало пред тим каже Н. Дучић, „подијелили били међу собом *зетски и захумски владаоци. Те је тако* ***онај простор од***

Херцегновога до Рисна припадао Травунији, а онај од Рисна на југ Зети.“

У споменицима српских деспота, и Стефана и Ђурђа, говори се **о Поморију зетскоме,** које они сматрају делом своје територије, онд. под дњиховим суверенитетом, што сам прецизно навео у мојој првој књизи о Боки (14, с.36). То је био јужни део данашње Боке и крајеви јужно од ње (данашње црногорско и арбанашко Поморје). Што се тиче северне Боке, она је имала друге господаре и друге називе.

Овде ћемо опет цитирати архимандрита Нићифора Дучића, који нам је при руци, о ранијој припадности северне Боке. Он каже (4, с.161): „Рисан, Херцегнови, Кривошије и између њих вас простор до мора били су под влашћу травунских или херцеговачких влададаца, док нијесу Турци освојили 1484. Требиње, Рисан и Херцегнови. Па су тек доцније и те двије српске вароши потпале под млетачку власт: Рисан 1649, а Херцегнови 1687. . . .“

Ова подела је остала вековима, па је оставила крупне трагове на самом становништву и много је ометала његову јединственост све до пре два-три века. И данас се још дели Бока појамно на херцеговачки и зетски део или, како каже проф. Антон **Дабиновић из Доброте: на „Херцеговачку Боку“** и „Зетску Боку“. (15)

Делом Захумља означава северну страну Боке још у другој четвртини XVIII века владика Стефан Љубибратић, који даје оставку на дотадашње звање „Архијереја далматинског **и части њекоје Захумља,** тј. Херцег-Новога и његовѐ државе, Рисна са његовим околним селима, пак и околине морске и **осталога што је од Захума под влашћу Венетске републике.“** (16).

IV.

Под Млецима се Бока најчешће званично називала **Млетачка или Венацијанска Албанија.** Назив Бока није употребљаван као званичан назив. И овде наилази поткрепа тога тврђења другим ауторима.

Константин Јиречек, у својој студији из младости, каже да се најпре Приморје између Будве и Љеша звало Арбанијом. „Тек у XV веку проширио се назив Арбанија преко целе Зете до Котора, па и у наше доба вегетира у изразу Аустриска Арбанија“. (11).

У стандардном и репрезентативном приручнику Историје Аустрије, изданој у пет великих томова, од професора

Аустријске историје на Универзитету у Грацу, **Франца Кронеса,** налазе се нешто прецизнији подаци о домету „Млетачке Арбаније". Тамо стоји (17), у првој књизи стр. 358: „Млечани су звали југ Далмације „млетачком Далмацијом" за разлику од турске (Далмације, ЛМК)."

„Најјужнији део крајева с оне стране Неретве, које су некад звали „млетачка Арбанија", пружа у Боки Которској један од најзначајнијих предела."

Јужно од Неретве се налазило веома мало млетачке територије, јер је сместа почињала Дубровачка република. Али јужно од Боке је било предела које су држали Млеци, а које сад припадају или Црној Гори или Арбанији. Зато је вероватно Бока спадала у млетачку Албанију, пошто није могла да се уврсти у млетачку Далмацију (услед цезуре Дубровника), а са јужним пределима је држала територијални континуитет.

Тако су на источној обали Јадрана Млеци имали две провинције, које су биле под заједничком управом генералног проведитора (провидура) са седиштем у Задру (18). Утолико је млетачки назив био разумљив, али не доцнији аустриски и француски.

Кад су Аустријанци први пут окупирали Боку (1797) њени команданти (барон Томазо де Бради и барон Матија Рукавина) обраћају се италијанким прогласима на „**Бокељску нацију**" (alla Natione Bocchese), ласкају им као „верној нацији" (fedele Natione) називају их „достојни Бокељи" (degni Bocchesi), „ваљани Бокељи" (valorosi) хероји (eroi) итд. Свуда се говори о Боки и Бокељима. Генерал Рукавина се обележава као командант царске армије у Далмацији и **Боки Которској** (што није исто). Једино барон де Бради ставља у својој титулатури на почетку наредаба и прогласа да је „генерални командант цивилни и војни **Аустриске Албаније.**" (19).

V

Никад није било већих пертурбација у географском и политичком стању Боке као за време Француске револуције, кад је она ишла из руке у руку, кад је једним њеним делом владао Француз, другим Црногорац, а трећим нико, итд. Но то су фактична стања, краткотрајна и пролазна. Не заслужује задржавати се на њима.

Тада се, већином посредно, преко народа, а не територије, појављује и назив Бока одн. Бокељи у званичним актима. Али је он био ограничен, канда, само на то револуционарно доба, док

ни једна држава није Боку имала у свом сигурном и правно заснованом поседу.

Но кад су Аустријанци трајно завладали Боком звали су је конзенкветно извесно време (можда пола века) **Аустријска Албанија** (Albania Austriaca analogon Albania Veneta, Oesterreichisches Albanien) а и Французи су каткад говорили Француска Албанија. Назив Аустријска Албанија био је сасвим бесмислен, јер Аустрија није имала ниједан предео Арбаније под собом, чак је и Спич добивен тек 1878, кад је нестало израза Аустријска Албанија. Предели уздуж Јадрана јужно од Боке звати су Турска или права Албанија.

У Аустрији је доста дуго тај израз био на снази. Не знам да ли је био официјелан израз, мада верујем у то, али писци га стално употребљавају. Дуго времена, као што рекох, много деценија. Тада је постепено замењиван другим, једнако неприкладним називом **Јужна Далмација,** чији је интергрални и континуирајући део постала (више је није од Далмације делио Дубровник као Венецију). Немачки: Sueddelmatien.

Чак су и оба бокељска устанка, више позната под именом Кривошијски устанци (1869. и 1882), обележавани у публицистици Аустрије као **устанци у јужној Далмацији,** па и у званичним публикацијама њиховог ђенералштаба. Ја сам детаљно писао за Бокеље о славном Првом кривошијском устанку и ту сам навео сву доступну литературу аустријску. Највише се спомињала Јужна Далмација, али такође и Бока. Све се то налази у недавно изашлој књизи „Стогодишњица I Кривошијског устанка", Минхен 1970., па је сувишно овде преносити. Главно је да је и у Аустрији постојала тенденција терминолошког утапања Боке у веће административне пределе, али без забране и намерног изостављања речи Бока.

Званично за посебност Боке постојао је административи израз **Округ Котор.** Као сва насеље на мору и Котор је био наименован италијански (Kreis Cattaro). То је на немачком и, разуме се, на италијанском: само место крајс казано је ћирколо. Али српски се званично говорило и писало округ, доцније **котар Котор.** Израз Бока Которска није био административни израз, али је употребљаван кад се радило о целини територије. Свакако није био проскрибован немачки путописци су га стално употребљавали са италијанском ознаком.

VI.

И Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина

Југославија званично (административно) су Боку звале **Срез Котор.** То је грешка: требало је звати Срез бококоторски. Котор је био средиште среза а не срез.

Што је још важније, у Југославији је срез био ампутиран. Отпао је Спич и придодат Бару. То је на свом месту, јер је Спич тесно спојен са Баром и географски и историјски, (а био је некад и етнички близак), а Боки је био надодат као „џонта" без питања Бокеља. Али канда су и пола паштровића били придоти Барском срезу. То је неопростиво: „племенита општина" Паштровића, која је као целина живела у признатој аутономији вековима, тиме је располовљена. И граница Боке се померила. Она је вековима завршавала на југу Паштровића, у простору који се звао **Конфин** (граница) или Цмилова улица. Сад је све то поремећено.

У комунистичкој Југославији укинути су срезови (у току времена), па је и Бока рашчеречена на 4 општине, које су све подједнако зависне од Титограда. Бокељске целине у административном погледу нестало је после два и по века.

Целина је сад обухваћена изразом „Црногорско приморје", и тај се израз форсира и законито и незаконито, и умесно и неумесно, и где треба и где не треба. То је узело такве размере, да се овом питању мора поклонити посебна пажња у посебном капитолу.

IV. „ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ“

I.

То је данас доминирајући израз за целу јужну обалу Јадрана, за Боку и подручје Бара и Улциња, досадашње и право црногорско приморје. Сад се не прави никаква разлика између старог и новог дела „Црногорског приморја“, нити се о Боки сме писати посебно. Ако се износе неки подаци о каквој појави (нпр. туризму) на јужном Јадрану, па ти подаци обухватају само бокељске општине, назив Бока се не употребљава. Добива се утисак да не сме да се употребљава, да је проскрибован.

То важи вероватно свуда, а ја то редовно читам у београдском дневнику Политика, нарочито од њених сталних дописника са Југа: Неких Вукелића и Пушоњића. Они толико демонстративно употребљавају овај назив, да то прелази границе сваког укуса. У једном јединoм извештају са Јадрана употребе тај израз бар десет пута, а израз Бока ниједном.

Државноправно је то заиста црногорско приморје, али тај моменат није и не може да буде меродаван за све прилике. Позната је ствар да постоји и израз Хрватско приморје, који обухвата само север Јадрана, обалу у границама раније Краљевине Хрватске, док Шибеник, Сплит, Макарска, Дубровник не зову се хрватско приморје, већ далматинско или какво друго. Аналогно би само Бар и Улцињ имали бити сматрани као специфично црногорско приморје.

У сваком случају толико истицање и наглашавање црногорског приморја у најмању руку је неукусно. Бокељи то сматрају као неко дебокезирање Јадрана, а нарочито десрбизирање, како ће се видети из даљих излагања. **Разуме се да за то не носе одговорност сви Црногорци, већ само Црногорци комунисти. Краљ Никола је певао славопојске српској Боки.**

II

Примера за ово наше тврђење има тушта и тма. Ја сам био сакупио много исечака из Политике који ово потврђују, па сам чак и обрадио. Али је то ипак баласт за књигу, пун детаља, па сам га оставио на страну. Овде само неколико фрапантних случајева који целу номенклатуру доводе до апсурдума.

У београдској „Политици“ од 3. јуна 1960. налази се вест да је Блажо Јовановић са дружином „боравио два дана **на северном делу Црногорскок Приморја.**“ Много би лакше било рећи Бока, и много простије, али се то забрањује.

У Политици од 23. децембра 1963. има један подужи допис из Котора од неког П. Рајевића под насловом „У Рисну отркривена спомен-биста народног добротвора Васе Ћуковића." Ту на крају стоји:

„Васо Ћуковић пошао је из Рисна у далеки свет као млад човек. Неко време се задржао у Италији, где је научио неколико језика, затим се стално настанио у граду Делвер у Америци. После смрти тестаментом је оставио један део свог иметка **здравственим установама у Црној Гори.** Од његове заоставштине у Рисну је подигнута зграда болнице за коштана обољења која располаже са 300 лежаја, снабдевене су модерним уређајима готово све болнице у Црној Гори, а у Рисну је изграђен и модеран дом културе. Васа Ћуковић је умро пре 50 година."

То је све лаж. Пок. Васо Ћуковић је велики део свога иметка оставио само Рисну, свом родном месту. Он је заиста највећи бокељски добротвор, али му је тестаменат кампанилистички ограничен на сам Рисан. Ту је подигао величанствену болницу којој су дали име партизанског борца из Боке. Он то није тражио ни желео. Ако се већ неко име дало болници (што је сасвим непотребно и што се скоро нигде у свету не практиује), требало је дати име самога добротвора Васе Ћуковића. Он није ништа оставио некоме ван Боке, а што су његов тестаменет мимоишли и злоупотребили, о томе не би требало да се пишу похвале. Васо Ћуковић је дао био свим рисанским ђацима штипендије, али не ни другим Бокељима, да о Црногорцима не говоримо.

Јасна је ствар да су сви данашњи писци, сликари итд. у Боки, Црногорци, мада се ниједан од њих није тако изразио. Тако у првом реду скоро умрли **Мато Ђурановић** из Каменара. Он је био Србин од главе до пете, мој добар друг и пријатељ и заједно као младићи србовали. Па ипак црногорски дописници београдских новина истичу га громногласно и без изузетка као „црногорског сликара". Ево између многих примера само три. У Политици од 20. априла 1967. има допис из Херцег Новог фамозног заникача Срба Милана Вукелића под насловом „45 година уметничког рада истакнутиг црногорског сликара Мата Ђурановића". У тексту се он такође више пута наглашава као „црногорски уметник."

У истом листу од 21. марта 1971 под насловом „Црна Гора изблиза. Непрекидна инспирација сликара" опет на више места се спомиње црногорски сликар Мато Ђурановић, али у исто

време се Влахо Буковац из Цавтата, италијанског порекла, а српског осећаја,обележава као „хрватски сликар“, а Петар Лубарда, као „Југословен који је досад добио највећа светска признања и награде за сликарство“. Лубарда је заиста Црногорац, али се он од црногорства оштро оградио и себе огласио као Србина и српског сликара. Бошко Пушоњић, други заникач Срба, није га хтео признати за Србина, а није смео казати да је Црногорац, па је нашао најбоље да каже да је „Југословен“. Он је Југословен, Влахо Буковац Хрват, а Мато Ђурановић Црногорац.

Није само Мато Ђурановић, који је ту скоро умро и после смрти оплакан као верни православац, означен као црногорски сликар, већ и други бокељски пиктори. Нпр. Станић из Новога, Бргуљан из Котора (овај је чак католик!). То се наводи у књизи Вељка Ђурића: „Сликари и вајари из Црне Горе 1900-1960.“ Ја сам то читао у приказу књиге од дра Лазара Трифуновића у Политици од 1964. (Не знам датум).

Па не само садашњи сликари већ и ранији, који су живели и деловали у Аустрији и умрли пре присаједињења Боке Црној Гори. Тако нпр. Шпиро Ђурановић (мислим да је отац Матов), затим Марко Грговић, Ананас Боцарић, за кога пише до спода „у прве домаће сликаре у Црној Гори у другој половини XIX vwka![Он је рођен у Драчу а умро у Перасту 1944. Шпиро Боцарић је рођен у Будви 1878. а убијен од хрватских „усташа“ у Бањалуци јула 1941. Ова два сликара су грчког порекла, али прирођени Бокељи и одлични српски родољуби. Сад се не смеју означавати ни као Бокељи ни као Срби! Они су ретроактивно анектирани и расрбљени!

Сад сам баш нашао изјаву Петра Лубарде којом се ограђује и оштро протестира што су га уврстили у црногорске сликаре. Ја не бих овде о томе писао да ми није дао повода баш сам Бошко Пушоњић, који у исти мах Ђурановића обележава као црногорског пиктора, а Лубарду не сме, али не жели ни да каже зашто не сме, већ га означује као Југословена. То је у Политици од 21. новембра 1979. исти Бошко Пушољњић објавио један дијалог са Александром Пејићем, „претседником Удружења ликовних уметника Црне Горе“, који је спремао „изложбу црногорског сликарства“ по целој Европи. Ту се налази ово питање и одговор о добијању Лубарде да се његове слике покажу Европи као слике „црногорског сликара“. Ево шта тамо директно стоји:

Питање: **Чује се да на овој изложби неће бити заступљен Петар Лубарда. Како је до тога дошло?**

Одговор: *Сви ми, а нарочито ја лично, жалимо што Лубарда не излаже. Међутим, није било у нашој моћи да ту нешто учинимо, мада смо радили све да до излагања дође. Као што ће се видети, његово мести и улога у развоју наше послератне уметности каталог-монографија јасно поставља. Међутим, није се могла донети у каталогу никаква репродукција јер је он одсутан са изложбе, пошто је писмом, упућеним организатору изложбе, изричито тражио повлачење својих радова. Лубарда је мотивисао следећим речима:* **„Сликар сам, рођен на територији СР Црне Горе, по националности сам Србин. Радим и живим скоро четрдесет година у Београду. Почео сам активан рад као уметник 1927. године, према томе припадам и предратној и послератној југословенској уметности па не могу да дозволим било чијој ћуди или хиру да ми одређује среске или општинске границе. Музеји или галерије могу излагати дела уметника али ако иступају као музеји и са делима која им припадају, не дајући томе национално обележје без пристанка уметника. Молим другове да ово узму на знање. Ја сам уверен да у послератним генерацијама има доста уметника који могу достојно репрезентовати послератну црногорску уметност и којима није потребно да на силу излажу уметници који то не желе само зато да би дали етикету и вредност изложби.“**

Лубарда је сликар светског гласа, један од најбољих српских сликара. Он црногорство сматра општинким или среским границама. Зато се Пушоњић бојао да још једном Лубарду означи као црногорског уметника, мада је рођен у Љуботину, првобитној Црној Гори, од оца и мајке црногорске а вероватно и свих предака. Њему не могу ништа, али да је Мато Ђурановић то казао назвали би га фашистом и онемогућили ма какво излагање.

III.

Кад смо већ код уметника и писаца треба упозорити да се као Црногорци не означују само садашњи бокељски писци већ и ранији, писци прошлог века, кад је Бока била државноправно под Аустријом и политичко-географски антипод Црној Гори.

Тако су сви писци рођени у Боки цео век пре него је она постала црногорска, проглашени за црногорске писце, нпр. **Стјепан Митров Љбиша, Вук Врчевић** итд. Пушоњић пише уПолитици од 13. јула 1966 о. „старим црногорским писцима“ Његошу, Миљанову, Љубиши и Врчевићу. То нису само црногорски писци, већ „стари црногорски писци.“ Душан Костић пише у истом листу од 29. августа 1965. за Љубишу „овај

писац са Црногорског Приморја"!!! Ја сам се питањем националности Љубише подробно осврнуо у фотопринту „Насилно преотимање српских писаца", Милвоки 1973, али сада отимљу и Вука Врчевића, некадашњег аустријског конзула у Требињу, који се чак потписивао „витез". Какав је он витез био? То не објашњава нико, а верујем да мало ко то и зна. Но ја мислим да то знам сасвим поуздано. Он је имао орден Франца Јосифа, чији су носиоци имали неку врсту племства (ad personam), то значи без права наследства. Он је био (Ritter des FranzJosefs Ordens,), каквих је било у А-У номархији више хиљада, али се ретко ко потписивао „витез", доцније нико. Кад је Чапловић описивао Славонију и Срем, он је све српске владике означавао са „от": от Стратимировћ, от Путник, от Мушицки итд. Ниједан од њих није био наследни племић; први је то постао Јосиф Рајачић, много доцније, али су имали висока хабсбуршка одликовања. Они су имали по правилу високо одликовање „железне круне", док је орден Франца Јосифа био доста низак. Али се Вук Врчевић њиме поносио, исто као и положајем ц.к. вицоконзула у Требињу. Он је био одличан Србин, а усто и поносни Аустријанац, али никако Црногорац. Душан Костић каже за Љубишу: „овај писац са Црногорског приморја" („Књига и књижевност. Љубишино пуно краснорјечје", Политика од 29. августа 1965.).

Љубиша је био из Аустријског а не Црногорског приморја, из „јужне Далмације" администативно-правно и државноправно. Све друго о Љубиши ја сам изнео у својој раније поменутој брошури. („Насилино присвајање српских писаца".) Овај податак Костића није ту споменут.

Пошто је ова моја публикација објављена у врло ограниченом броју примерака (свега 70) и слабо је продрла у јавност, то упозоравам да је врло опширан приказ о њој дао проф. Влајко Влаховић у минхенској Искри од 1. септембра 1973. под насловом: „Расправа поводом једног диктаторског подухвата." Она садржи специјално о Љубиши врло много сасвим нових података. Овде се не могу репродуковати.

IV.

Нису само личности Боке накнадно поцрногорчене, већ и локалитети, установе, предузећа, итд.

Ево и за то неколико примера, **екземпли кауза.** Бошко Пушоњић објављује у Политици од 15. јула 1965. опширан допис „Са јужног Приморја" који почиње овако:

„У давној прошлости, заправо се и не зна тачно када, три мала острва на Црногорском приморју била су крштена. Добила су имена светаца по којима се и данас зову - Свети Стефан, Свети Никола и Свети Марко. На сваком од њих је била подигнута црква посвећена истоименом свецу. Народ је, ваљда, био побожан, подизао цркве и поштовао свеце."

Дакле, још у „давној прошлости" која се не може ни дознати, већ је то било „цноргорско приморје". На крају каже за „Острво Св. Марко" ово: „Ово острво се раније звало Страдиоти, због тога што су овде у доба Млечана били логори млетачке војске. Само, овде нема цркве, али се зна да је постојала до 15. века. Остало је само име свеца."

То није тачно. Острво је припадало општини Кртољској која је сад придодата Тивту. Стародревни је назив Страдиоти из византијског доба и тако је острво топографски означавано и за време Аустрије. Млетачки назив је „Шкољ", који се у народу једини одржао. Нико другчије то острво није означавао него као „Шкољ", што италијански значи острво. Један локалитет на западу Шкоља зват је „А шан Марак", што би требало да значи код светог Марка. Ту су заиста били постаменти једне цркве из млетачког доба, доцније разрушена (вероватно услед великог земљотреса у XVIII веку). Цело острво се није никад тако звало. Црква је била „латинска", не православна, а најмање црногорска, До самог Шкоља, одељен малим мореузом, налази се још једно острво, названо Оток. Ту је некад био католички манстир Целестина, порушен земљотресом, па је после на његовим рушевинама блажене памети епископ Уђелини подигао малу црквицу и своју летњу резиденцију. То је све удаљено неколико метара од локалитета А шан Марко.

У једној белешци „Политикине" рубрике „Да ли знате," чији датум немам, стоји да је зборно место Паштровића још од почетка XV века било „утврђено место Св. Стефан на Црногорском приморју"!!!

Да је то било „утврђено место", ја не знам, нити верујем у то (можда је имало пушкарнице), али да није било на Црногорском приморју, то знам.

У истој рубрици „Политике", „Да ли знате", била је једном и ова белешка (ја нисам сачувао број Политике, али саму белешку лепим из тог листа на рукопис):

„На Светом Стефану, данас познатом и јединственом летовалишту на нашем Јадрану („граду - хотелу") прво насеље је подигнуто у 15. веку. На њему је свака породица из

црногорског племена Паштровића подигла од плена отетог од Турака по једну зграду у коју су се за време напада склањала деца и жене."

Разуме се да Паштровићи нису никад били црногорска племена, ни пре ни сад, нити они дозвољавају да се тако бележе. Али сарадник листа, очигледно Црногорац, комунац дао је ту „учену поуку" и нико не сме томе да противуречи.

У „Политици" од 13. фебруара 1968. објашњава се бокешка реч стимадур, која је и данас у употреби. Али се тамо наводи из „једне исправе из 1709. године, сачињене у Паштровићима, у Црногорском приморју." Тада су Паштровићи били „племенита опћина" млетачка и у честој супротности са Црном Гором.

Милан Вукелић пише Политици из Херцегновог 15. октобра 1963. (објављено ваљда дан-два доцније), како је Петар Шеровић пронашао у тамошњој научној библиотеци „једну ретку слику старог Котора" у књизи Италијана Ђузепа Росаћо „Путовање од Венеције до Цариграда и Свете Земље морем и копном", која је изашла 1606. у Млецима. По Вукелићу ту се налазе слике „градова на Црногорском приморју". Још 1606. године, понављамо!

У „Политици" од 12. марта 1972. пише Бошко Пушоњић репортажу „Црна Гора изблиза", са поднасловом „Четири ковнице", где на почетку стоји:

„Мало је познато да у Црној Гори постоји преисторијско пећинско сликарство. Сведочанство о томе пружају цртежи два реда јелена у ходу на једној стени у Липцима код Рисна. Савремена историја сматра да овај налаз у Липцима „преставља јединствену појаву не само у Црној Гори и на целој територији Балкана."

Дакле, још у преисторији је постојала Црна Гора и Рисан је њој припадао! А четири ковнице новца су се налазиле у Рисну, Брскову, у Улцињу и Котору, у разним вековима, али све у Црној Гори!

Сва би ова географска објашњења била сувишна да се просто казало: у Боки Јер појам Боке није везан за државноправну структуру, он је у том погледу неутралан а у исто време беспрекоран. Али се мора увек наглашавати да је тај предео променио газду и да се сад мора одрећи и своје прошлости и своје посебности. Он је сад интегриран и глајхшалтован од освјача.

V.

Има још један сличан пример са бродарством. Тај сам податак сачувао.

У Београдској „Политици“ од 25. јуна 1972. има допис потписан од Н. Зиројевића под насловом: „С пута по Црној Гори. Прича которских морнара. . .“ Тај допис почиње овако: „И поред тога што је Котор вековима био седиште и главно упориште помораца Црне Горе, ипак је тек 1956. године у овом граду основано поморско предузеће Југооцеанија“.

Човеку заиста памет да стане: Котор је вековима био седиште помораца Црне Горе!! У ствари цела Црна Гора нија имала ни једног јединог поморца, и кад је добила прву јахту звату „Румија“ у осамдесетим годинама прошлог века, мој деда капт. Саво Петковић (отац моје мајке) замољен је да буде командант и да доведе из Боке посаду, али не из Котора, већ Херценовеске крајине, где су једино Срби били поморци.

И све је друго што тврди тај Зиројевић лажа и паралажа. Котор и није био средиште поморства бокешког, већ пре тога Доброта, Пераст, Прчањ. И све су то били Латини. Тек у „Херцегновској држави“ долазе до изражаја поморци Срби (у Бијелој, у Баошићима, у Ђеновићима итд.). А у последњим деценијама Аустрије било је неколико бродарских предузећа регистровано у Котору. Ја се још сећам Бокешке пловидбе, Првог бокељског парбродарског друштва, итд. Све је то била локална, интербокељска пловидба. Али, признајем, нису ти бродови пловили до Цуца и Ћеклића.

Пре неколико година читао сам у Политици како је њен сарадник из Боке саопштио јубилеј которске гимназије од неколико векова и том је приликом рекао да је то најстарија гимназија у Црној Гори. Чини ми се да је писано да је та гимназија била основана за српске, немањићске, владавине, али је продужила под Млецима. У Аустрији је основана негде шездесетих година прошлог века (мој отац, рођен 1867. завршио је у њој шест разреда).

Ова гимназија је аустријска а не црногорска, основана декретом Беча и Задра. Али и она прва, уколико је постојала, била нам је сасвим туђа. То је била латинска школа, за Латине.

Те школе и просветне установе Котора нису биле доступне ни нашим прецима у Боки. Ми смо били у истом државном склопу, поданици „преведре републике“. Млетака, али ни издалека нисмо имали иста права колико Латини Котора. **Ми**

смо били подвлашћени, потчињени, „подани", да не кажем робови (то би било претерано и нетачно рећи). Свакако нисмо били равноправни са Латинима. Ако би неки Србин и био примљен у такву школу, морао се прво одрећи своје вере и Српства.

Наши су преци долазили у **„град"** (тако се Котор просто означавао код Бокеља), или по позиву млетачких власти или по својој нужди. Ишли су да плаћају порезе, да се суде, да се жале. Корачали су по плочницима Котора, али ипак никоме не пада на памет да каже како су млетачке културне установе њихове. То су биле установе туђина, уперене великим делом против нас.

Црногорци нису имали ни приступа у Котор. Они су се смели појављивати само на тзв. „црногорски пазар", иза Котора, иза његове задње капије. На предњу нису смели ни да улазе. И сад: то је била њихова гимназија!

То би било исто као кад би „Македонци" означили прву медресу Скопље као своју школу, слично као што су Филипа Македонског означили својим претком. Али Македонци немају своју историју, па мора да краду од другога. А Црногорци имају славну историју и није им потребно да од другога преотимају.

Српске школе у Турској (у Скопљу, Солуну, Призрену итд.) назививили смо с правом својима, али не турске, грчке, румунске, па чак ни бугарске школе у тим местима. Гимназије у Карловцима и Новом Саду називали смо нашим, па макар се оне звале Латинске школе (ово тамо није било ознака вере већ језика).

Међутим, да је било речено како се прославља пола века или 6-700 година прве више школе у Боки, то не би никога бунило, јер би то одговарало истини. Само би требало надодати да је та школа била за странце а не Србе. Црногораца у то доба није постојалао, не само као етничког већ ни као географског назива.

VI.

Разуме се да се сви Бокељи који су рођени и за време Аустрије кад умру обележавају да су рођени на Црногорском приморју, или чак просто Црна Гора. То чак чини и емигрантска штампа. Тако Американски Србобран од 21. марта 1966. каже за неког Тому М. Рађеновића да је рођен „у селу Рађеновићи, Паштровићи, Црна Гора!"!

У Ам. Србобрану од 22. нов. 1963. има некролог умрлом Велимиру Медину, за кога из. ост. стоји да је „рођен пре 71

годину у црногорском приморју, на обали плавога Јадрана у чувеном српском племену Паштровића. . . ."

То је писао Црногорац Никола Б. Ђуровић Брђанин, па се није ни чудити да поступа једнако као његови земљаци из Титограда. А могао је рећи просто у Боки, па да нико ништа не примети. То се свесно избегава, па и ми Бокељи морамо свесно да бранимо специфичност наше Боке.

Нажалост је било случајева да је и наша емигрантска штампа редакцијски наседала тим антисрпским акцијама. Ја сам у америчким спрским новинама наилазио на слике Котора, Будве, Пераста, манастира Савине итд., испод којих је стојало да се налазе у Црногорском Приморју. Увек сам против тога протествовао, писао писма уреднику да то није тачно, да се ради о српском а не црногорском Приморју, али нисам давао публицитет тим мојим изјавама, које уосталом нису ништа користиле, јер је та акција изгледала систематска.

Па чак и „Српска Борба", код које Црногорци нису имали никаква уплива, наводила је у својим календарима слике појединих српских манастира. Једном је био насликан манастир Савина са поднасловом „на црногорском приморју". Кад је претседник клуба био код мене, ја сам то приговорио и он је ћутао. Било му је много непријатно, из чега се видело да је то био пропуст. Следеће године био је насликан Дубровник са поднасловом „Перла Српског Приморја." Али је Савини отргнуто било српско обележје.

VII.

Док журналистика и политика употребљавају ове називе, то је жалосно али донекле разумљиво. Нажалост, такви називи се налазе и у науци, разуме се изузетно, али се налазе. Ја ћу овде навести само два примера али типична.

Тако је београдски историк Вук Винавер (мислим да је син познатог књижевника и мога одличног пријатеља Светислава Винавера) писао у цетињским Историјским Записима (20) слично. Он почиње овим речима: „Катастрофа која је јуна 1624. г. задесила Пераст, тада јак поморски центар на Црногорском Приморју. . ." Пераст је тада био млетачки град, без икакве везе са Црном Гором.

Сад, није немогуће да је само уредништво ових Историјских записа на Цетињу, додало одн. изменило ове речи „поморски центар на Црногорском приморју." Изгледа да је тада Црногорско приморје имало читав низ лука и градова, а Пераст је био само њихов центар!

Нажалост, и један емигрант, историчар и научник високих квалитета, **др Ђоко Слијепчевић** у својој магистралној Историји Српске цркве (21) на више места је поновио ову заблуду и грешку означавања Боке и околине као Црногорскок приморја у време кад ти крајеви уопште нису припадали Црној Гори.

Тако пише на страни 351 своје прве књиге да је „покушај унијаћења почео хватати маха на Црногорском приморју" почетком XVII века, па ту спомиње Паштровиће из године 1609. Цитира Јована Радонића (21 с. 23). Међутим, на том месту се наводи тадашњи извештај папи у коме се каже да „тај горди народ има више него један манастир у својој српској секти". Паштровићи су изречно означени као Срби, а др Слијепчевић их према том истом извештају означује као Црногорце. Чак их и академик Радонић на цитираном месту означава као „искључиво православне Србе" (с.22). Могло се слободно казати да су на Српском приморју, никако се није смело рећи на „црногорском".

На с. 367 пише проф. Слијепчевић да је патријарх Арсеније III, чим је почео да врши патријаршијску власт, шљегао у Црногорско Приморје, где се састао са барским католичким архиепископом Змајевићем. То је било око 1675. године. Ту овај арцибискуп истиче да се и он као и сам патријарх налазе „у владању реченога краљевства Сервије." Могло се према томе комотно рећи да су се два првосвештеника нашла на Српском Приморју, никако на Црногорском, које ни тада ни до тада никада није постојала.

На с. 387 описује Слијепчевић канонску визитацију новог патријарха Атанасија II у пратњи митрополита Саве цетињског, почетком 1749. Сишли су на „Црногорско Приморје" да обиђу народ. Сам патријарх је обавестио крајем 1749. ванредног провидура (свакако которског) да ће „визитат цркве, свештенике и све наше христијане обичајем старијем као и први патријарси који су били на престол српски".

Он је изузетно био Србин, како констатује сам др Слијепчевић, иде трагом својих претходника да обиђе српску паству на Приморју, која је свакако и етнички и историјски српска. Али га он назива црногорским зато што је двеста године доцније анектирано од Социјалистичке републике Црне Горе.

И још на неколико места се налази овај анахронизам (390, 417, 418 итд), за који ја никако не увиђам ни разлог ни потребу. Тиме онако дивна књига није сигурно ништа добила.

VIII

Прегледам често енциклопедије и лексиконе Совјетског савеза. Сад има у Цириху неколико примерака Велике совјетска енциклопедије; кад сам ја интензивно радио на науци није била ниједна. Ја сам набавио за себе Енциклопедически Словар у два велика тома. Упало ми је у очи како се тамо сви књижевници, сви научници итд. из целог Савеза означују као „совјетски књижевник", „совјетски физичар" итд. Као да има неки совјетски језик и совјетска самостална култура.

Али, сви писци пре образовања комунистичке власти означују се по народности ранијој. Чехов, Достојевски, Тургењев, Толстој, све су то руски „писаћељи". За Горког стоји „руско-совјетски писаћељ". А код нас: Његош, и Марко Миљанов, чак и Љубиша и Вук Врчевић су црногорски писци! И све је црногорско од пре више векова што се дешава у Боки припојеној Црној Гори пре тридесетак година!

Тиме ништа не добива ни Бока ни Црне Гора, а најмање њихови братски међусобни односи. Свакоме своје, и онда ће бити више љубави и разумевања.

Какви су односи били у прошлости између Црне Горе и Боке, цитираћемо бискупа Пава Буторца (који је сам Бокељ мада му породица води порекло из Лике).

Дум Паво Буторац пише, с.1938, с обзиром на догађаје у Боки почетком прошлог века (33, стр. 188): „Црногорски је владика, бавећи се обично при самој грбаљској граници у манастиру Стањевићима, вршио на своју паству у Боки пресудан утицај. А иза црногорског владике гледали су православни Бокељи **идол Русије,** која је у име јединовјерства и заштите кршћанске наступала на Балкану за своје интересе, **а Црногорци су под њезином заставом** улазили у бокељско приморје и захтјевали Боку за себе, иако им тамо од Црнојевића (1423), кад се заправо почиње да формира Црна Гора, није припадала никад. . ."

Понављам да то раде комунисти из Црне Горе, јер су другима (некомунистима) запушена уста. И то ће престати кад оду комунисти. Није згореге ипак на то упозорити.

Да има у земљи лица која мисле као ми у слободи, лица из реда самих Црногораца, ево један доказ. У „Гласнику Српског историјско-културног друштва Његош", који су покренули и издржавају Црногорци, налази се у једном скорашњем броју (у исечку га нисам означио), приказ мале књижице Павла Вујовића издате у Котору 1971. у Штампарском предузећу А.П.

Приказ носи наслов „О бившим Црногорцима“, па не знам да ли и књижица такав наслов носи. Тек, његов је садржај врло кратак и овде ће се изнети у целини. Гласи:

„Ово је брошура од осамнаест страна у којој је, на научан и документован начин, писац одбрусио своме брату „Црногорцу“ да Црногорци нису Срби. Ево што у свом Предговору каже писац, иначе професор, о том „спорном“ питању:

„Може мој брат да се изјашњава за себе у погледу народности и вјере како хоће, независно да ли тако осјећа или из неких других разлога. Мегутим, он нема право, нити неко други, да мојим прецима одриче оно што су били и како су се осјећали. Наша је дужност да се томе супротставимо на културан начин. То је наша дужност и према нашим прецима и према нашем потомству. То је дужност и нас који нијесмо историчари. Цетиње, марта 1971.

„Ових неколико речи најбоље показује докле се дошло у прогањању српског имена. Дошло се, ево, дотле, да брат брани Српство својих предака и своје од свога рођенога брата, који неће да је Србин.“

Све су то речи самог приказивача, не моје (ЛМК). Данас ми баш дође часопис (билтен) „Српска Слога“, који у Јоханесбургу издаје Стеван Никифоровић (у коме један црногорски кућић из Цеклина Јаков Кусовац описује „Свој удео у Црној Гори од 13. јула 1941.“ Ту између осталога пише (број од новембра 1975): „Без ичијега наређење, упутства, налога или савета решио сам се одупрети овом срамном и насилном акту одвајања Црне Горе од Србије. Црна Гора и Црногорци само су покрајинско обележје Срба из ове стародревне српске земље, а Црногорци нису били нити ће бити икада неки засебни народ или нација, него су били и јесу само и једино Срби и ништа друго, и тако ће остати вечно. По моме српском националном уверењу, убеђењу и осећању, сматрао сам да се нешто мора предузети и спасити Србе националне српске Црне Горе од жига историје и срамоте. Тако сам са малом групом националиста Срба и истомишљеника, отпочео борбу противу Италијана и црногорских изрода зеленаша. . .“

Ето хвала Богу, чују се и овекве вести из самих црногорских извора.

IX.

Између Црногораца и Бокеља било је и у прошлости, а има и сад, и размирица (поред, много чешћих, изјава солидарности, пријатељства, и братства). О томе би се могло дуго писати, а и ја имам прилично материјала, али нећу да га користим.

Само се толико може рећи, из најновијег времена, да се Бокељи не паште много за високе комунистичке положаје па их и нема у врхушки СК Црне Горе. И оно што има, то је гарнитура другог и трећег степена.

Има несумњиво потурица и међу Бокељима, али врло мало. Тако нпр. „књижевник" Радослав Ротковић из Мојдежа, Херцег Нови, који се прославио кад је тражио од Врховног суда да Његоша, Марка Миљанова, па чак и Љубишу прогласе да нису српски писци. Увек је било људи који се продају за чанак сочива.

Међутим, у емиграцији Срби из Боке су на првом месту у српским националним организацијама и у публицистици за одбрану Српства. Њих није лако расрбити. Они не само да су Срби, већ су водећи Срби. Тиме показују да Српство Боке неће ишчезнути.

Да су црногорски комунисти незадовољни због слабог одушевљења бокељских Срба према комунизму нека послужи једна изјава Васа Срзентића, угледног новинара и предратног журналисте (био сам са њим заједно више година у уредништу Трговинског гласника, где сам са њим ја писао уводнике а он екомнску хронику). Минхенска „Искра" је објавила 1. априла 1963. један напис њеног уредника Ратка Парежанина под насловом „Разговори вођени руком на хартији", где Парежанин репродукује своје разговоре са „Васом Глувим" како су га звали (био је наглув од колере добијене за време Првог светског рата, а потписивао се у листу са В.Г.)

Ту он каже (Васо Глуви) како су комунисти Црне Горе сматрали за време Другог светског рата бокељске комунисте „стринама и млакоњама и већину њих су ликвидирали".

X.

Несумњиво су Бокељи етнички најближи Црногорцима, тј. јужна Бока, док је северна Бока чисто херцеговчка (и по говору, и по ношњи, и по менталитетау). Проф. **Јован Ердељановић** је написао читаву студију о „Етничком сродству Боке и Црне Горе", одн Бокеља и Црногораца.

Но има и разлике између њих, огромне разлике. Ја ћу се опет позвати на никога мање него проф. **Јована Цвијића.** Он каже и свом главном делу (36) страна 97: „Иако су данашњи Бокељи већим делом досељеници из Црне Горе, и према томе су с Црногорцима врло сродни, ипак они **нису потпуно иста етничка група са Црногорцима.**" И онда Цвијић то детаљно образлаже.

Дакле, Бокељи и Црногорци се баш етнички разликују, истина разликују колико је то дозвољено двецма честицама или двема гранама једног етничког стабла, у овом случају српског. Стабло је исто, а гране су различите. А указом Ђилас и комп. баш су Бокељи били принуђени да се прогласе истом граном са Црногорцима, и то граном са несрпског стабла.

Баш кад смо ту, да се позовемо на Милована Ђиласа који у својој збирци чланака каже и ово (поред осталих конфузности и контрадикција): „По племенској традицији (тј. поријеклу) Црногорци се осјећају. . . као Срби. . . али су они у националном погледу данас и нешто посебно своје, црногорско. Зато осјећају као правично и природно кад их се назива црногорским народом (нацијом)."

Ако је тај принцип исправан (а комунисти имају принципе само за себе), онда то могу исто рећи Бокељи према Црногорцима. И они су, и то само делом, црногорског порекла, али имају и нешто посебно, бокељско. И они хоће да се врате Српству којем од памтивека припадају.

Мора се нагласити да је и сам Ђилас у погледу црногорске националне посебности извршио један радикалан преокрет. Он се сам сад обележава као Србин из Црне Горе, а и на суду је одбио да се декларише као Црногорац. **У самим Црногорцима је Српство усађено дубоко да би га се они могли лако отарасити.**

Имамо сад једног истакнутог писца из комунистичке Црне Горе, који такође признаје да између Боке и Црне Горе постоје „етнографске разлике", којих се није тако лако отарасити (уаказом прогласити да не постоје).

Јован Вукмановић, директор Етнографског музеја на Цетињу, сам Црногорац, писао је у (крлежиној) Енциклопедији Југославије (I том, с.654): „Између Боке и Црне Горе постоје етнографске разлике, настале услијед неједнаких *географских средина,* културних утицаја и историјске прошлости ових двају области." То су по њему етнички две прилично различите **области,** географски крајеви. А различито се не утапа једно у друго.

Бока је несумњиво, и етнички и географски, најближа Црној Гори и она не жели да се од ње одваја, већ да се с њом заједно, чак кроз њу, опет врати Српству. Црна Гора ју је одвојила од Српства, она треба да је Српству врати.

То је гледиште скоро свих Бокеља.

V. СРПСКО ПРИМОРЈЕ

Бока је део Српског приморја, управо његов централни део, његов најтрајнији део, његов најнеспорнији део, најгушћи, највернији. Он је то и историјски и етнички.

Заправо, тај израз (Српско Приморје) се не налази у нашим старим споменицима; мени бар такви споменици нису познати. Сам назив можда није историјски, али јесте историографски. Као таквог га употребљавају и српски и страни историографи, просто историчари. Јер он једини може да обухвати сву територију, одн. сву обалу која је Србима припадала било етнички било политички (државноправно).

Она се мењала: Срба је нестајало из појединих предела који су били полатињени или потурчени. У самој Боки остали су увек Срби бар у оном истом степену у ком су били за време Немањића.

I.

У књизи Италијана **Ђузепа Росаћо,** која је изашла у Венецији 1606. под насловом „Путовање од Венеције до Цариграда и Свете Земље морем и копном" коју је пронашао у херцегновској Научној библиотеци Петар Шеровић, а приказао у Политици Милан Вукелић од 16. октобра 1963, „нашу обалу назива аутор **Словенском земљом** а њене становнике Словенима и истиче да су особито вредни у поморству и да од њих нема бољег народа на веслу."

Из овог индиректног приказа једног несртучњака не може се добити тачан текст. Свакако, „нашу земљу" Италијан, вероватно сам Млечанин, назива земљом Шћавона, али шта под том„земљом" разумева није јасно. Он је видео само обалу, па ни то не знамо коју, али вероватно, јужну, данашњу Боку, јер је свакако до ње дошао морем. То је једна нова термиологија: земља Шћавона, али не каже Море Шћавона, јер су на њега Италијани претендовали.

Под Шћавонима или Склавонима Италијани су веома често подарзумевали Србе. Некад само Србе, некад и Србе. Ја сам о томе писао подробно у једној другој скорашњој књизи (22., с. 178-180). Само делове тих излагања пренећу овде.

Чешки историк **Константин Јиречек** (1854-1918), најбољи познавалац српске историје, пише у приказу те историје (10, III, с.13) да су се владаоци српске династије на Приморју од половине XI века звали **Sclavorum rex, Rex Sclavorum gloriosissimus** у папским листинама. У првој књизи страна 315

каже Јиречек: „Јужно од области Балшића, предео где утичу албанске реке зове се још 1363. земљом цара Славоније **Imperator de Sclavonia.**“

Да се вратимо понова на III књигу страна 3: „Још деспот Ђурађ зове се 1440. у преводу једне привилегије за град Будву **Signor de Sciavonia.**“

Ми смо овде пренели само Јиречкове ставове о јужном Приморју, у које је спадала Бока. (Иначе он на дугачко и ширико објашњава термин Склавонија, подразумевејући под њим и српске континеталне крајеве.)

Још један професор Бечког универзитета, Немац иако можда чешког порекла, тврди да се половином XII века под Славонијом или Шћавонијом подразумевало приморје Боке и околине, које он изразито означује српским.

Аустријски историчар и академик **Вилхелм Томашек** наштампао је у издањима бечке Академије наука 1886. један свој реферат о књизи арапског географа Идрисија о Царству Ромеја (Византији), књизи из године 1153. Он доста говори о Јадрану, називајући га **Млетачким заливом“** (што професор Томашек потпуно одобрава с обзиром на ондашње политичке и географске прилике). Прелазећи на Котор, Идриси каже да његово подручје спада у Исклавонију. И онда Томашек са своје стране додаје (23, стр. 345): „Исклавонија, Склавонија тада је углавном звата обала од Боке до Улциња настањена од српских племена; Италијани су доцније почели да употребљавају тај назив за пределе Дубровника, Шибеника и Скадра итд.“

Несумљиво да Шћавонска обала није антипод српској обали, а може да јој буде синоним. Можда у књизи Ђузепа Росаћо има ставова који би ово потврдили, али Петар Шеровић их није смео да истиче, а Милан Вукелић није хтео да их понавља. Књига је изашла у самом почетку XVII века, у пуном јеку млетачке владавине над Боком. Па ипак Млечанин не зове Боку ни латинском, ни италијанском, ни млетачком него шћавонском. А у њој су од Словена живели само Срби.

II.

Чак и хрватски научници, од гласа и угледа, означују Боку и околину као Српско приморје (са деловима северно од ње и јужно од ње). И то у научним делима и расправама. Ми ћемо овде навести само двојицу, а има их и више.

Истакнути хрватски историчар прошлог века и веома

ревносни истраживалац архива, **Шиме Љубић** (рођен на Хвару 1822, умро 1896), писао је у своме „Приегладу повиести хрватске" (24) да се 1443. године „бијаше у Српском Приморју расплaмтила јака ватра међу Млетчани и Стјепаном војводом Св. Саве, за Зенту. . ." Он убраја и Неретванско Приморје у српско приморје, што је тада јамачно и било етнички.

Али је врло интересантно да он тај израз употребљава, и то у Прегледу хрватске историје, и то за области херцеговачке. То је заједники назив за све приморје на југу нашег Јадрана.

И **Ватрослав Јагић,** неоспорно најбољи хрватски научник и један од највећих слависта света (1888-1923) пред крај прошлог века је (30), бранећи посебност Дубровника између Срба и Хрвата, одн. као заједничку ко-националну домену Срба и Хрвата казао ово: „Постоји неоспорна чињеница да је између северне далматинске области које је била хрватска од почетка хрватске државе, и јужне приморске области која је у XIII и XIV веку узела српско име-лежала све до у најновије доба средња зона где је стародреван назов, *словински'* стално остао познат и као такав у књижевности високо одржаван. Ту треба у првом реду да се спомене Република Дубровник са својом околином."

Дакле, по Јагићу, већ од XIII века је „приморска област" јужно од Дубровника „узела српско име." Отада је она Српско Приморје.

III.

У српској литератури и историографији до Другог светског рата могу се често наићи изрази Српско приморје и слични. После рата је та реч проскрибована и не сме се употребљавати. Зато је створен израз Црногорско приморје и дигнут на сва звона да не би коме пало на памет да спомене Српско приморје.

Па ипак сам ја нашао тај помен код два најбоља српска историчара преостала из предратног времена: код оба академика **Јована Радонића и Николе Радојчића.** Код Радонића сам то нашао у његовом магистарлном делу Римска курија и јужнословенске земље од XVI до X1X века (21) и то на више места. Код Радојчића у више расправа.

Радонић, који је навео доста података о верским приликама садашњег „Црногорског приморја" не употребљава ову реч нигде (као што не употребљава ни именицу Југославија ни придев југословенски). Он, сходно епохи коју претреса,

каже: „Срби у јужнодалматинском приморју и Црној Гори“ (с. 36); „у политичком и верском жаришту Млетачке Албаније“ (с. 38); „приказ рада на унији на јужном приморју и Црној Гори. . .“ (с. 43) „Требињски калуђери се повукоше у бококоторско приморје близу Херцег-Новога. . .“ (с.430) итд. На једном месту **преводи Радонић речи „млетачка Арбанија“ са „Српско приморје“** (с. 314), јер се ради о тражењу католичких прелата да отворе школу „за српску омладину“ (на латинском).

И са своје стране ова два еминентна српска историка, можда два најбоља у овом веку, називају јужни Јадран као Српско Приморје. Ево само неколико доказа међу многим.

Академик (то нису данашњи академици, нарочито не из Титограда, Скопја, Сарајева итд) **Јован Радонић** пише у свом магистралном делу Римска курија и јужнолосвенске земље (21): „Да би доказао своју подобност за високи положај примаса и надбискупа, (мисионар) Иван Пасквали предлаже Конгрегацији (за ширење вере, ЛМК) из Котора 1. децембра 1645. начин како би се православни могли превести на католичку веру. У ту сврху потребно би било упутити у **српско приморје** четири до пет калуђера, Светог Атаназија, из Дима, настојавши да науче говороти и писати српски ћирилицом (col carattere serviano di St. Cirillo).

Мислим да је ознака Српско Приморје Радонићева. Ако је Пасквалијева, тим боље.

На страни 339 исте књиге (21) пише Радонић, тада у великој улози (главног) секретара Српске академија наука: „Убрзо по склопљеном миру с Турцима. 1669, гледала је млетачка влада да добар број Срба пресели из **јужног српског приморја** нагде у друге крајеве. Тако је нпр. извршена једна сеоба Срба у Истру по наредби владе 29. маја 1671. те је услед тога мисија Павла Пасквали мање-више била излишна **у Српском приморју** . . .“ Радонић наводи фасцикле Ватиканске библиотеке где се та акта налазе.

Овде два пута проф. Јован Радонић истиче Српско приморје. Једном чак говори о „јужном“, што би значило да има и северно (Неретва итд). Нас овде занима Бока. Пасквали делује из Котора и њу назива српском.

Други академик (члан Српске краљевске академије наука, не ове нове сумњиве вредности) **Никола Радојчић** говорио је више пута о Српском приморју, сад под влашћу црногорских комуниста. Тако најпре у студији о Најтамнијим ставовима Барског родослова (како он назива до тада зват Летопис попа Дукљанина). Та његова расправа (коју сам ја имао и после

отуђио) штампана је у самој Црној Гори, али се нису усудили да овај став избаце. Он је дакле, Бар лоцирао у Српско Приморје.

После је још бар два пута Боку назвао Српским Приморјем. Оба пута у предговорима његовог издања Душановог законика. Тако нпр, у свом преводу на савремени српски језик истог Законика (31), у предговору стр. 19 говори: „Ми смо довољно обавештени о животу нашег старог права на југу, у Српском Приморју, све до у XIX век, а о његовом животу на противној периферијској страни српских насеља, северној, не знамо ништа осим места где су настали новипреписи Душановог законодавства или су се чували стари.

Проф. Никола Радојчић најеминентнији претставник српске историографије после II светског рата, пише у предговору, свога новог издања Душановиг законика (34. с. 29): „Могли би се сабрати непобитни докази да су Срби под туђом влашћу у међусобном суђењу признавали законску вредност Душанова законика на целом нашем етничком подручју али се није било тешко довити да се он ипак највише примењивао у оним српским областима које су имале признату извесну управну и судску аутономију. **Овде се могло пре свега мислати на Српско приморје, а у њему нарочито на Паштровиће и Грбаљ. . .“**

Међу укупно 24 сачувана рукописа Душановог законика два су из Српског приморја: један из манастира Режевића у Паштровићима, а други Грбаљски. Први се налази у Загребу и зове „загребачки,“ јер га је украо из Манастира и однео у Загреб Иван Кукуљевић.

IV.

Пре равно сто година прослављена је стогодишњица зидања манастира Савине (1877.). Том приликом је часопис „Српска Зора“, који је излазио у Бечу под уредништвом Тодора Стефановића Виловског, потомка аустријских царских официра, дао опис свечаности у свесци 10 (мислим за новембар) и казао да је „тај храм непоколебиви стуб православља на **Српском Приморју“.** Описује свечаност у танчине и кличе: „Ох дивна призора у дивном Српском приморју.“

Тако пише усред Беча под аустријском управом часопис који се још зове „Српска Зора“, а у емиграцији, у Чикагу, даје једном „Српска Борба“ слику манастира Савине са поднасловом у „Црногорском Приморју“. Др. Ђоко Слијепћевић пак у својој иначе грандиозној „Историји Српске

цркве“ на десетак места Савину и околину поставља у Црногорско приморје, ма да је тај манаситр продужење требињског манастира Тврдоша и налази се у општини Херцегнови, где су живели само Херцеговци, па им је чак и данас говор чисто херцогавчки. Аустрија није, дакле, сметала да се Бока лоцира у Српском приморју, али то смета комунистичко-хрватска Југославија, а помажу је српски емигранти.

Ја сам овај податак из бечке „Српске Зоре“ нашао преписан у књижици Тома Крстова Поповића издатој 1883, под насловом „Херцег-Нови у помен пестогодишњице му“.

V.

Добио сам недавно солидно написану студију **Косте Милутиновића** „Војводина и Далмација 1760-1914“ коју је издао 1973. „Институт за изучавање историје Војводине“ у Новом Саду. Разуме се „хрватске војводине“, јер је књига хрватски објављена (35). У њој има, ипак корисних података. Тако и у погледу означвања Српског Приморја. Нпр. у једном допису из Задра од 16. марта 1868. (дакле пре много више од сто година) одбор Уједињење српске омладине пише централи у Нови Сад: „Будући ми овђе сакупљени са свег Србског приморја од Будве па све до Задра и сљедљватно имајући по свим крајевима пријатеља. . .“ Потписали су Теодор Новаковић, Илија Сушака и Лазар Томановић. Овај последњи је био Бокељ и дуго времена после претседник Црногорске владе. Он има великих заслуга за Српство у другој половини прошлог века. Појам Српског приморја они су проширили јако, сем ако су мислили само на оне крајеве који су српски од Будве до Задра. Тек тај израз је легитимно употребљаван у самој Аустрији од њених грађана. И Лазар Томановић, коме су многи црногорски омладинци замерали за његово реакционарство, не би сигурно никад пристао да служи у Црној Гори која би његовој Боки оспорила Српство. (Његов син је био ађутант Краља Николе!)

Кад је Лазар Томановић, као матурант Новосадске гимназије, посетио Ириг и његову чувену библиотеку, коју су Хрвати последњег рата опљачкали и запалили, и том приликом држао један заносан говор, ту дочарава спајање Дунава са Морем, које је так сад пре неколико месеци извршено. Ту је он предвиђао време кад ће бити „скопчана цјелина србска преко свога приморја са цијелим свијетом“. (35, стр. 106). А које је приморје „цјелине србске“ него Српско приморје. Говор је држан на Светосавској прослави у Иригу 1869. Срем је био под

Загребом, па опет није Томановић одговарао за ову визију повезивања српских земаља са њиховим Приморјем. Тада Црна Гора није још имала своје приморје, па опет Коста Милутиновић уводи у тај говор Томановића овим речима: „Тада ће већ планирана јадранска пруга повезивати Србију и Војводину са црногорским приморјем и Далмацијом"!! Кад имамо такве научнике, како се можемо надати икаквом успеху Срба и Српства.?!!

VI.

Етнички, свакако, Бока се не може друкчије означити већ као Српско Приморје. Али и историјски за неколико векова. Поједини делови Боке су били под влашћу Зете, Рашке, Захумља, дакле разних држава по имену али увек српских по народности. Српски је овде заједнички именитељ за све ове владавине.

Највећи значај и највећу славу доживео је главни град Боке у време Немањића, кад су се српски одн, рашки владари такмичили ко ће да призна Котору и његовим грађанима већу важност. Дворови рашких владара били су пуни Которана у најважнијим функцијама, нарочито баш на највишем домету државе, под царем Стефаном Душаном. А данас то не сме да се спомене, никакве реминисценције нису дозвољене, јер се то све кобајаги противи учењима Маркса и Енглеса.

Ми смо историју Котора и Боке изнели детаљно у два дела: „О српском карактеру Боке" и „Стогодишњица I Кривошијског устанка." Додаћемо неке речи академика Јована Радонића (21, с. 37): „Некада угледан аутономни град византијске провинције Далмације, Котор је за време српске владавине од 1185-1420 био један од најзначајнијих градова у српској средњовековној држави и његов утицај био је нарочито важан за владе цара Стефана Душана. . ." „Читаво правосуђе било је у рукама града, па и казнено-правно. Вршио га је Краљев заступник. . ." (комес), али по делегацији (мандату) краља одн. цара у име његово. Тако директно стоји у Каторском статуту (гл.23). Он се зове **dominus comes ex mandato domini nostri excelletissimi regis Rasciae.** При преузимању власти он полаже пред народном скупштином града заклетву да ће управљати градом и судити према његовим правинама „на част нашега краља" (ad honorem nostri .regis).

О специјалној наклоности немањићских владара према Котору имамо оригиналних најкомпетентнијих изјава. Тако у „Животу Стефана Немање" од његовог сина краља Стефана

Првовенчаног стоји да је Немања освојио од Грка и вратио Србима многе приморске градове, међу њима Скадар, Уцињ, „град славни Бар." Али их он све поobара и поруши. Остави само Котор. У оригиналу стоји (25a): „Котор же остави, утврдив и взнес двор свој на њем, иже и до сеље." Зашто је баш тако изузетно и брижно поступао са Котором, ја не умем рећи. Али да је то истина, нема сумње. Век и по доцније праунук Немањин, како се сам означује (правнук господина преподобнаго отца Стефана Немање) Цар Душан хрисовуљом издатом у Приштини 1351. каже да су му приступили „жластеле и грађане нашего виернаго и столнаго и љубимаго славнаго града Котора." (Миклошић, 25a, с. 150).

Најбољи историчар Србије, странац, Чех **Константин Јиречек,** пише у својој Историји Срба (10, III, с.7): „На западу је Србија у XIII-XIV веку имала на Јадранском Мору, на западном мору српског монаха Доментијана, доста обиман део приморја, који се од 1321. почео смањивати, када су се Босанци стали ширити према мору. Тај део простирао се од ушћа Дрима до северне стране Неретвина ушћа, у крајевима Дукљи, Травунији (заједно са Конавлима), и Захумљу, а по Сануду, дуг беше на 250 италијанских миља." Сад се Јиречек позива на тог Сануда, одн. на **Марина Санудо Торзело** (26) и то не директно већ према Хопфу (26a). Ово износим да се види како је и њему, Јиречеку, било тешко у Бечу доћи до свих извора.

Санудо је изречно казао (за време од 1328. до 1333): „Краљ Србије, који држи земљу на приморју јадранског голфа, која се простире на око 250 миља: „Il Re di Servia, che tiene terra del Golfo Adriatico, che si stende per 250 miglia circa."

Ја сам се трудио да дознам што више о том Сануду Торзелу, али ми није испало за руком. Претражио сам велику Италијанску енциклопедију. Он је ту споменут само на једном месту (том XXII, с. 116) и то како презентира неки свој механички изум папи Јовану XXI у Авињону године 1321. Скоро је несумњиво да се ради о истом лицу: он је означен са пуним именом једнако као што стоји код Јуречека: Марин Санудо Торзело, а и година се некако слаже. Значи да је у то време српски обалски појас на Јадрану, „био око 250 миља дуг."

Јиречек наглашава да се ради о италијанским миљама. Колико сам могао наћи у приручницима италијанским „једна миља географска, поморска и наутичка" (un miglio geografico, marino e nautico), што се несумњиво односи на наш случај, има „средњу дужину" од око 1852 метра. (Док земаљска миља, мера енглеска и американска, одговара 1609, 3.м").

То би значило да је српска обала у почетку XIV века била дуга око 463 километра. То је било скоро у правој линији, јер је српски Јадран имао врло мало острва, па да се обала рачуна у целом кругу острвља.

Ово је једна врло импонзатна цифра која је Србију несумњиво са правом убрајала у поморску силу од значаја. Велики део тога приморја био је у данашњој Арбанији, али је сва Бока спадала несумњиво у ту цифру (да ли са посебним рачунањем обале залива ја не знам, тј. да ли се миље рачунају уздуж отвореног мора или уколо по целом заливу), али то не утиче много на број километара изнет од Сануда Торзела.

Санудо каже, према тадањем и још много доцнијем вокабулару, да краљ Србије **држи** земљу на дуљинском простору од око 250 миља. То је његова земља као самодршца. Његови еветуални вазали у Херцеговини не долазе у обзир. Није казао ни краљ Рашке, како се иначе тада говорило, већ краљ Србије. Тако свакако и његов извор по Хопфу гласи. То је била неоспорно српска обала, то је било српско море.

Ако историјски титулуси имају неки значај, и овде ће га имати. Сама та чињеница оправдава назив Српско приморје.

Јиречек наставља (ибидем) „Једино што град Дубровник, са својом тада још врло малом облашћу, никада није припадао српској држави. Још су цареви Стефан Душан и Урош изречно наглашавали своје право на острво Мљет, севернозападно од Дубровника." Јиречек се позива на Споменике српске од Миклошића. И заиста тамо је (25а) на страни 148 репродукована једна повеља цара Душана из године 1349, где стоји: „А за Мљет да не имају печали ни за што, токмо да јест царства ми, како је прежде било у родитеља и прародитеља царства ми." На страни 170 је једна повеља цара Душана из 1362, где стоји: „А за Мљет за доходак царства ми и за опата, како јест записало царство ми, а како јест по старом закону, и такози и напред да јест. . ."

Јиречек пише даље: „Око 1305. спадала је средња долина Неретве, као и Брећно и Невесиње, у државу Уроша II, али су 20 година доцније Босанци истиснули Србе из читаве долине Неретвине, те се Срби одржаше само у Травунији и Конавлима, тако да се Дубровник нашао на српско-босанској граници."

VII.

Не само што се у земљи не дозвољава употребљавати реч „Српско Приморје" већ и у инострантву код несрба из Југославије, та реч их просто запрепашћује. Кад сам ја једној

апотекарици Хрватици из Далмације, која ради у Швајцарској, казао да сам и ја из Приморја, али Српског Приморја, она је почела да се смеје. „Та нема српског приморја, то је црногорско приморје," рече ми и продужи да се смеје. Други пут се то десило у Минхену, у хотелу где сам преноћио, заједно са кап. Нелевићем. Собарица је била из Далмације. Кад ја рекох да сам из Српског Приморја, она одговори да тога нема. Итд. Разуме се да се ја са тим игнорантима и србомрсцима нисам даље упуштао у разговоре. Мени је било доста да утврдим домашај одредбе Јосипа Броза, Милована Ђиласа, Блажа Јовановића и дружине. (Скоро ми се то исто децило са једним Личанином из Госпића, вероватно Хрватом, у Бадену код Цириха.) Према томе, једини правилан етнички назив и за Боку саму и за целокупно „Црногорско приморје", то је Српско Приморје. Оно се географски дели на Боку и Црногорско Приморје.

VIII

Накнадно сам нашао у опису прославе 50 годишњице јубилеја владавине краља Николе I. према „Гласу Црногорца" од 19. августа 1910. (разуме се по старом календару) а пренето преко часописа „Братство" из Торонта, Канада, број за јануар 1977 разне говоре највиђенијих црногорских првака упућене Краљу. У овом погледу је најинтересантнији говор претседника тадашње Владе др Лазара Томановића који је између осталога истакао Краљеве заслуге овим речима:

„И Ваше Величанство одмах је наставило ту свету борбу у два велика осветничка рата за слободу Српскога Народа. У потоњем сте лично предводили храбру војску Вашу до Велеша и преко Сутормана до мора Српскога и до Бојане по свим бојиштима, генијалним полетом, у легендарним биткама, са сјајним побједама, проширивши Црну Гору дијелом Захумља и дијелом Рашке; па равном Зетом, копијевком Немањином и милом „Дједином" свих Немањића; па Приморјем Српским, отворивши Црној Гори слободне путове, по Српском мору, са осталим свијетом. . . . ."

Дакле тековине на мору 1878. Црна је Гора сматрала као повратак Српству и називала га је Српско море и Српско Приморје. Као такво је течено и стечено за Српство, и нико нема права да те тековине сада другчије приказује.

Ови подаци, накнадно сакупљени, драгоцени су прилог обележавања јужног Јадранског приморја. Он потиче из саме Црне Горе која је ове пределе освојила да би их инкорпорисала Српству. Да је краљ Никола имао ишта против тога, тешко би се те речи изговориле, а никако не би биле објављене у званичном листу Црногорске владе.

VI. СРБИЈА И МОРЕ

I.

Ово је један проблем за себе и морао би се посебно и подробно обрадити. Овде се само додирује успут у вези претходног одељка, ту није реч о етничком Српству већ о држави Србији, обновљеној или васкрслој у XIX веку.

Чим је стасала, чим се афирмирала, Србија је осетила како тешко може да екзистира без мора. И све њене тежње су биле усмерене да дође до неког морског појаса, да добије неки **излазак на море** и спој преко мора са светом. Што се више јачала и развијала држава све је та тежња била снажнија.

Тежња за изласком на море јавила се у Србији половином 19. века. У програму који је 1843 године израдио за Србију, пољски емигрант и државник Адам Чарториски истакао је опасност коју Аустрија представља за све словенске народе, па и за Србију, и сматрао да Србија мора по сваку цену обезбедити себи излаз на Јадранско море, да би се на тај начин ослободила притиска са севера. Ове мисли прихватио је српски државник Илија Гарашанин (1812-1874) у свом „Начертанију" 1844. године. Како се готово цела трговина Србије налазила у рукама Аустрије, Гарашанин је подвукао потребу Србије да отвори себи један трговачки пут до Јадрана и да тамо оснује своју луку. По Гарашаниновој замисли требало је тражити од турске владе слободан пут или „част земље" до Јадранског мора, где би се потом основала српска трговачка агенција, са једним дипломатским агентом на челу. Гарашанин је рачунао да ће тај агент вршити и политички утицај на Црну Гору и северну Албанију, јер је имао у виду уједињење Србије и Црне Горе. Ова мисао изласка на море прожимала је од тога времена политичке планове прављене у Србији све до балканског рата 1912. године, када су српске трупе, после победе на Куманову, избиле на Јадранско море.

Пошто се та тежња није могла да испуни другчије него кроз Аустро-Угарску, другим речима одузимајући Аустро-Угарској обални појас и пут до њега, то се та идеја нија за време краља Милана ни покушала да оствари, није се смела јавно ни третирати. Она је ипак тињала у народу и као једна најприроднија појава чекала је свој моменат да се истакне и, по могућству, оствари.

То се могло извести тек за владавине краља Петра I. Онда је Србија била морално и политички ојачана. Ти прохтеви су се слушали и претресали на сваком месту. Нарочити је замах и

интензитет та жеља добила приликом Анексије БиХ.

Нико мањи него Јован Цвијић, један од најбољих и најпризнатијих географа света, пледирао је тада отворено за један део обале Јадрана као српско пристаниште. Он је у својој књизи о Анексији БиХ коју је 1907 издао на више језика (српском, немачком, француском итд.) потсетио како је Србија изгубила стари трговачки друм од Мокре Горе преко Фоче до Дубровника и тиме слободан излаз на Јадран. Он тражи за Србију један територијални појас уздуж Дрине који би Србији гарантовао излаз на море и то код Суторине.

Суторина је јужни појас бх приморја задобивен од Турске Пожаравечким миром. Он је до тада био под (формалним) суверенитетом Турске и сматрало се да можда није без икаквог изгледа тражење да се тада, кад АУ добива целу БиХ, један мали део бар даде Србији, да оствари своју вековну чежњу и своју животну економску потребу излаза на море.

Србија није могла ни помишљати да затражи неки део територија од саме Аустрије. Али је случај хтео да оно што тражи буде ипак Бока. Не формално али стварно. Скроз српска етничка територијали, и та лука и пут до ње.

Србија није смела да јавно и официјелно испољава своје захтеве за море. То је чинила посредно, преко научника чији се глас у свету слушао, преко политичара који су имали угледа и утицаја у Бечу итд. Тако је и бивши дугогодишњи претседник Владе Краљевине Србије др Владан Ђорђевић пледирао за признање Србији излаза на море. Он је то чинио преко најутицајнијих бечких листова, а после и засебном књигом под насловом „Српско питање" (на немачком). Ту он пише (27, с. 133): „За Србију, за њен опстанак као независне државе приступ Јадранском мору и слободна трговина са Европом, апослутна су нужност". Он је био познати аустрофил па се Србија надала да ће можда делимично и успети. Није успео, али се Европа покренула и после је то истицано на више места.

Срећна је Србија која је имала екипе за све тежње и све потребе националне, најбоље и најприкладније за дати моменат. А све је било задојено истим духом и истом свешћу. Чак и Владан Ђорђевић, за кога се веровало да је био продан Аустрији; и он је био српски родољуб као и други. (После је писао књигу против Аустрије под насловом „Куда срљаш Аустријо". Наслов је био латински Кво вадис Аустриа.

Све је било бескорисно: Аустрија се сматрала сувише јаком а Србију је сматрала сувише слабом да би попустила.

Али Србија није напуштала жељу и тежњу да дође до мора, управо до Мора (велико М: конкретно Јадранско мора).

У немогућности да добију излаз у Боки, Срби су настојали да га добију на територији доцније Арбаније, тада турској. Први балкански рат им се пружио као богомдана прилика. И они су импетуозно продрли били до Јадрана у Албанији, али су Европске силе, по наговору и претњи Аустрије, осујетили то и војска је морала да напусти заузете територије.

Влада српска се није с тим помирила. Нико други него Слободан Јовановић, пише о томе у Гласу канадских Срба и после у засебној књижици под насловом „Никола Пашић" ово:

„Други покушај приближавања Аустрији учинио је Пашић крајем 1912, када је та Сила претила ратом, ако нам се допусти излазак на море. Он је преко Масарика поручио Берхтолду, који је у међувремену дошао на Еренталово место, да би желео састанак с њиме ради постављања српско-аустријских односа на што већма пријатељску основу. Он је унапред означавао ту основу. Србија је тражила на Јадрану само једно пристаниште, с једним појасом земље преко кога би ишла железничка веза између Србије и тога пристаништа. У накнаду за то Србија је нудила Аустрији све могуће привредне уступке, подразумевајући ту, не само повољне царинске ставове, него и повлашћивање њене индустрије при нашим државним набавкама. Док је Миловановић говорио о политичком споразуму, Пашић је говорио само о економском - и да би добио излаз на море, који би нам обезбедио економску независност од Аустрије, он јој је давао све оно што је она раније захтевала да би нас држала у економској зависности, и што јој после нашег изласка на море не би више много вредело. Као ни Ерентал састанак с Миловановићем, тако ни Берхтолд састанак с Пашићем није примио. Он се видео с Пашићем тек после Балканских ратова."

Да допре до Мора и да понова српска застава лепрша на Јадрану постала је опсесија целог Српског народа, у првом реду оног у Србији, али и његових припадника у Аустрији. Можда највише на самом Мору. Они који су становали на том Мору патили су што морају стално гледати туђе заставе на свом Мору и прижељкивали су дане кад ће оно постати и формално српско. У Србији је долазило до пароксизма кад се то питање третира.

Ту жудњу за морем опевао је наредник-ђак Божидар Пурић следећим стиховима:

„Ој, море, за тобом сва су наша срца,
Сви погледи палих у теби се крију,
Имаш боју сузе последње што грца
И погледе наших помрлих очију. . .

Ово је писао наш доцнији познати дипломат и претседник југословенске владе у екзилу, др Божидар Пурић. Није он сам опевао ту српску чежњу за морем, већ и многи други песници, а да о прозаистима и политичарима не говоримо.

Кад је ступио Први светски рат, сви су савезници одреда признали Србији право изласка на Море. Једни су јој признавали мање, други више територија до Мора, али излаз на Море признали су сви. Чак је и претседник САД Вилзон у својим чувеним Тачкама (тзв. 14 Тачака) од 8. јануара 1918. казао дословно у тачки XI: „Србији треба признати слободан и сигуран приступ к мору." (27а, с.111).

Не само то: По тзв. Лондонском уговору или „одлуци Лондонске конференције од 26. фебруара 1915" одговорни политичари Антанте са једне стране (Француске, Енглеске и Русије), и Италије с друге стране, овој је била призната скоро сва северна обала Јадрана, а сва обала јужно од Сплита, са Сплитом била је призната Србији и Црној Гори. Србија није пристала на тај Споразум да не повереди права Хрвата! Све сам то потанко описао у једној другој књизи (под насловом „Спорни предели Срба и Хрвата", Чикаго 1958, стр. 253-256). Овде се неће понављати.

Са оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца веровало се да је Србија најзад добила свој толико жељени излаз на Море. И стварно га је била добила, мада не формално (формално га је добила укупна држава).

Кад је 1925. године, после освећења Његошеве капеле на Ловћену, краљ Александар обилазио Јадранско приморје са југа на север, прво је свратио у Бар и на банкету датом у његову почаст изрекао је ову здравицу (ни речи више или мање): „У Бару, на овом првом кораку слободног српског мора, дижем чашу за ваше благостање." (28, 82).

II.

Нису само српски научници доказивали потребу и право Србије на Море, већ и истакнути, реномирани страни писци. Цитираћемо једног Аустријанца који је писао кад су се стишале страсти.

Један од најбољих географа Европе између два рата, **Ото**

Мауп писао је у својој огромној Политичкој Географији и о државама које немају мора и које теже за морем. Ту је он, на страни 294 дела под 29 казао: „Прастара је тежња Угарске ка једном излазу на море; она је, испрва континентална држава, допрла до Јадрана у XII веку и после преотимања Босне од стране Млетака и Османског царства потиснута одатле, не губећи ипак никад везу са Јадраном док није на крају Светског рата понова потпуно повраћена у њен континентални положај.

Обрнуто, Србија, која је у средњем веку била скопчана са Јадраном, нашла је под Стефаном Душаном излаз на Јегејско море и обухватила северну Грчку и велике делове средње Грчке, а после њеног одвајања од турске масе опет постала континетална држава, да би потом ипак своју трајну жељу за једним јадранским изласком видела испуњену. Ова тежња, која није могла бити испуњена без ратног сукоба, **била је један од најважнијих мотива који су водили ка рату са Аустријом и пламену Светског рата.**

На исти начин је тежила мала држава високих брда, Црна Гора, које је, истина допирала код свог образовања са једним крајичком до морске обале код Скадарског језера, за Баром и Улцињем."

Црна Гора је добила на Берлинском конгресу та два града, која није била освојила, као накнаду за Плав и Гусиње, чији су се станозници опирали да се подвргну црногорској власти. Црна Гора је са пуним правом задржала та два града, у којима је већина становништва била арбанашка и турска и нико их није никад спорио.

Чим су се дочепали власти југокомунисти на челу са Хрватом Јосипом Брозом сматрали су за један од својих главних циљева да Србију сасвим остране од Мора. Васпоставили су понова скроз континенталну Србију и одвојили је од мора тако да му се никако не може приближити. Са злурадићу већом негоју је показивао Беч или Пешта југокомунисти спрдају се Србији и њеној жељи (не кажем претендовању, оно не сме да дође до изражаја у антисрпском режиму данашње Југославије) за Морем. То јој је плата за њену великодушност у одбијању Лондонског уговора. А Црногорцима је ставсљено у дужност да сузбијају сваку манифастацију Српства на Мору. Ови су то једва дочекали и најстрожијим казнама, управо неслућеним терором забрањују ма какву појаву српске активности на Јадрану. Ту не сме нико да каже да је Србин, да се из тога не би излегла понова чежња за уједињење са Србијом.

III

Поред тога што је имала у прошлости толики „део од мора" (тако кажу у Боки они којима припада приватно-правно један део обале), Србија је данас једина од „република" Југославије која нема ни метра обале. Истина, ни Македонија нема директно морску обалу, али је њој најближа и само преко ње приступачна тзв. Слободна српска зона у Солуну. Данас је она „југословенска" зона и постала би без предомишљања „македонска" кад би на то Грци пристали.

Хрватска има веома дугу обалу са мноштвом острва. Та обала је главним делом њена од старине. Хрватска је од свих словенских држава имала највише морске обале. Право је да је има и данас, мада Дубровник није био никад хрватски, а српски су били и северни и јужни делови дубровачке републике (Пељешац, Конавли итд). Али овде то није важно: Хрватска с пуним правом поседује веома дугу обалу Јадрана.

Исто тако Црна Гора, једна по превасходству континетална и амаринска земља (што јој само име каже) има свој део Приморја њој признат пре скоро једног века. Нико јој не сме да га оспорава.

Са Словенијом је сасвим друкчије. Она никад у историји није имала море. Уосталом, Словенија као држава није ни постојала, али ни етнички нису Словенсци никад допирали до мора као компактно насеље. Јесу до непосредне околине море, али не до самог мора. Они се сад диче са „Словеначким приморјем" и све агенције опште југословенске пуне су похвала и врхбовања за „Словеначко приморје." Ми им желимо срећу и успех, надајући се да ће и они нас помоћи да добијемо део од мора.

Чак и Босна са Херцеговином има своје појасеве мора које је добила Пожаревачким миром, кад је Дубровник хтео да се удаљи од млетачке државе, да има један „кордон санитер" према њеним областима на северу и на југу Републике. Ту је, на северу, лука Плоче, која је везана нормалном железницом са Сарајевом, а преко Сарајева и са другим деловима Југославије и прети да постане једно од најважнијих пристаништа Југославије. „Социјалистичка република БиХ" поносна је на ту луку, а Хрвати су, за време њиховог „масновног покрета", поставили ревиндикацију на ту обалу, на шта су из Сарајева сасвим бриск и опоро одговорили. Босна не да своје обале, мада нема ни најмање традиције ни историјског оправдања. Ако изузмемо српске жупаније данашње Херцеговине, које су

биле у поседу Пељешца и Мљета, ниједна бх држава није имала мора осим Херцегновог, који опет није имао излаз на слободно. „*Веље море*" *сем кроз „ушћа од Котора*."

Остаје данас једина Србија без мора: она која га је вековима имала и којој је оно најпотребније. Она која је ратове водила због мора, и ратове добила. Она којој су море,нудили победници, а она је одбијала из алтруизма да га само за себе задржи. Њој се сад свети банда Броз-Ђилас-Кардељ и комп. за њену великодушист.

Србију су намерно одвојили од Боке и Мора за ким је толико чезнула и коме је посветила небројене жртве. Неправде се не могу трајно одржати: Србија ће опет добити Море и Бока ће бити само српска и државно као што је етнички.

Каква је та Бока и шта она значи, видеће се из даљих излагања. Тада ће бити и јасно зашто су је непријатељи Српства одвојили од Српства!

IV.

Све је ово писано пре више година. У међувремену, ту скоро, пуштена је у саобраћај железничка пруга Београд-Бар, која се пројектује и гради више од 50 година (а планира пуних сто година). Та је пруга првобитно била предвиђена као пруга Београд-Бока и њена исходна сатница била је утаначена на острву моје општине (Кртола), на тзв. Школьу, који сад зову Св. Марко. За њу је добијен био први зајам Краљевине СХС, тзв. Блеров зајам. Тај зајам је потрошен за опште југословенске потребе, у првом реду за јачања валуте, која је свакоме била подједнако потребна, нарочито кад су западни крајеви Краљевине унели милијарде безвредних круна у земљу, и тако ослабили динар, који је у рату био паритетан са франком.

Пруга је рађена дуго, што се мора разумети. Једва се да замислити тежи и скупљи терен. Ипак се не би још дуго свршила да није дошло по одвајања „републичких" финансија од федералних. Србија је сама завршила свој део пруге: скочили су појединци, привредна предузећа итд. да помогну убрзање завршетка пруге. Све сами Срби и организације српске, давали су зајмове и дарове. Па ипак смо доживели то да један сплитски факин, а сада кажу „професор универзитета" (а није ни доктор), неки ранији музитељ српских фондова Богдан Радица, тврди да су све републике дале за ту пругу само не Србија. Дале су плаћањем пореза. Сад никако не разумемо факина Радицу како се могао одвојити порески удео Србије. То не би ни основац могао да тврди, а тврди, нажалост,

хрватски геноцидиста са високим научним претензијама.

Црна Гора, стварно, није могла да доврши свој део без федералне помоћи, из чега би се могао донети само један закључак: да се она понова сједини са Србијом. Сад их сједињује пруга и она може имати велики значај за поновно приближавање Србије и Црне Горе. Она иде само кроз српске предепе, скроз српске, и зато је трн у оку Хрватима, јер ће им несумњиво један део импорта и експорта одузети и можда целу привреду упутити на други правац. Она ће себи привући трансфер многих суседних земаља (Мађарске, Румуније, можда делом и Чехословачке). Јер је најближа Средоземљу и скраћује морски промет за више стотина километара.

Може то довести каткад и до трвења и свађа између Србије и Црна Горе, због чега је такође пожељно њихово спајање и управљање.

Да је сад изабран Бар као исходна тачка, то је сасвим на свом месту и против тога, мислим, нема ниједан Бокељ ма шта да примети. Стање сад и 1921. сасвим је различито. Тада је Бока пружала много већу војну безбедност, сад скоро никакву (услед превласти авијације). Могао би се један крак железнице продужити до Кртола (ту је и аеродром, кога зову Тиват мада се налази у атару раније општине Кртоли, па чак делом и на мом имању, за које није плаћено ништа. Бар има далеко више могућности да се лука развије; у Боки би били спутани. И мање кривудања има ова пруга која је иначе сва кривудава.

Ми Бокељи нећемо бити кампанилисте: оно што Српству као целини користи, то ћемо увек помоћи па макар и на нашу локалну штету.

Зато још једном поздрављамо пругу Београд-Бар, надајући се да ће она добро доћи укупном Српству и да ће тиме реалисати вековну тежњу изласка Србије на море. Оно етнички јесте своје: и Бар и Бока су подједнако српски, али нису државно-правно. То ми желимо да буду. Морамо признати да од свих варијанта пруге ниједна није била чистије српска од ове, јер пролази кроз пределе само Србије и Црне Горе, кроз чисто српске пределе. Треба јој сад дати и формално српско обележје, да пролази само кроз Србију, кроз српску државу.

То ће бити онда кад Србија и Црна Гора буду понова иста држава. Тада ће се и сва Бока пријубити више Црној Гори, јер ће кроз њу постати понова део Србије, шта више од свега на свету жели.

Данас је и Милован Ђилас за то решење, па ће ваљда и други Црногорци увидети да је и њима то једини спас. Амин, да Бог да!

Друго Поглавље

ЛЕПОТЕ БОКЕ КОТОРСКЕ

Мила наша Боко, невјесто Јадрана,
Покривена небом ко од праве свиле,
Љепша си од твоје приморкиње виле,
И свјетлија си од њеног ђердана!
Никада се тебе нагледао не бих. . .

Алекса Шантић (почетком овог века)

Бока Которска пружа једну такву панораму, један такав призор, да нема човека који јој се не задиви. И домаћи и странац, и Србин и Несрбин. Свак се усхићује Боком и кад је први пут види, и после, кадгод је гледа. И то тако траје вековима, јер су и лепоте Боке стародревне, такорећи од постанка њеног, вечне.

Мало ко може да се уздржи и да не ускликне кад Боку угледа: неки остану занемљени, други давају израза свом одушевљењу. Обично у друштву познаника или сапутника, доцније, реферишући о путу, у средини у којој живе.

Мало је њих који те своје утиске и писмено фиксирају, још мање оних који то објаве штампом. Али има и таквих, има их у свим народима Европе, има их у свим високо културним језицима Европе. Треба их само потражити, па ће се неки наћи и тамо где се човек не нада.

У свим приказима Боке, који пишу углавном Бокељи, у свим водичима итд. понављају се свега два-три мишљења које је неко случајно пронашао. И увек се иста мишљења налазе.

Данашња званична пропаганда Југославије далеко више уздиже северне крајеве Јадрана и у туристичким бироима просто се намеће њихова посета. У тим бироима Срба практично нема, а Хрвати и Словенци хвале своје пределе који су странцима приступачнији у сваком погледу (и ближи и са више комфора). Бока је третирана као маћеха, једнако сад као и под Аустро-Угарском.

Зато ми се неће, ваљда, приговорити што сам сакупио неколико досад код Срба нигде нецитираних утисака о Боки од лица познатих у научном и књижевном свету.

Сви су они из XIX и XX. века. Отада датира и објављивање путописа. Има их, можда, и ранијих, али свакако мало. И ови што овде износимо нису сви, али су српској читалачкој публици углавном непознати. Неће никоме бити на одмет.

Материјал није скупљан „махсуз", већ успутно, тражећи друге податке о Српском Приморју или читајући дела која уопште о нама говоре. То је трајало годинама. Можда је понешто пропуштено, можда је понешто затурено или изгубљено, јер се писац често селио и нигде није имао довољно простора за свој огромни материјал у одбрану Српства. Па ипак, као што рекосмо, оволико сакупљених података нису се никад појавили у нашој публицистици не само на једном месту него дакле ни кад би се сабрали сви публиковани подаци из наше публицистике, уопште. Кад једном изађу, могу се допуњавати далеко лакше. И ја верујем да ће се то десити. Ја пружам прву грађу; можда ће доцније бити још интересантнија и лепша, али она има већ на шта да се ослони и нечему дода.

Кад је већ сакупљена, ова грађа се мора адекватно и распоредити. За то има више начина, од којих сваки има своје преимућство. Нама изгледа најлогичнија подела према језику на којој су објављена, што нормално значи према народности писаца. У оквиру једног језика хронолошко ређање изгледа најцелисходније.

Тих принципа ћемо се овде држати.

(Напомињемо да је један мали део ових приказа изашао био у „Календару" Паландачића, Чикаго педесетих година, али више од четири петине следећег градива није нигде досад публикован.)

VII. ПРИКАЗИ БОКЕ НА НЕМАЧКОМ ЈЕЗИКУ

Прво ћемо навести писце на немачком језику, јер су најстарији, најдокументованији и највише их је. Поред тога су најприступачнији писцу овог приказа (који живи у немачком језичном пределу).

Не можемо их делити по државама, јер су, пре свега, до 1866. и само Немци из садашње Немачке били обележавани као Пруси, Баварци, Саксонци итд. Аустријанци су тек тада испали из немачког склопа. Итд. Најзад, ја не знам животописе свих писаца, али где нешто знам, ја ћу и навести. Тако ће се ипак читалац оријентисати одакле је поједини писац.

Унутрашња подела ће бити, као што рекосмо, хронолошка, где је то могуће, без обзира на порекло писаца. Чак и швајцарски писци немачког језика биће овде обухваћени.

I

Најпре долазе **подаци из прве половине XIX века,** који су прилично оскудни, тако да се могу сместити у једну групу.

Ипак, срећним околностима се може приписати да смо за сваку декаду прве половине **XIX** века нашли бар по једну немачку књигу која описује Боку и у којој се налази дивљење њеној лепоти. Да је тих писаца било после заузимања Боке од стране Аустрије, једне немачке државе, то је разумљиво. Али смо их нашли, бар двојицу, из времена интеррегнума: после одвајања њеног од Млетака а пре присаједињења Аустрији. Имам два писца: један је из прве, други из друге декада **XIX** века. Од њих ћемо пренети по једну реченицу, али довољну да покаже њихово зачарење Боком. Интересантне су што се у њима налазе упоређења са другим пределима Европе који су били на гласу најлепших предела, један писац са једним, други са другим.

Први је писац анониман. Он је издао у Келну 1808. књижицу под насловом: „Статистичко-историјски и војни приказ Боке Которске", у коме изос, стоји и ова реченица: „Ја сам видео обале Женевског језере, које је само стваралачко перо једног Русоа могло онако сјајно да опише, али обале Которског канала су, без приговора, сликовитије." (1).

Писац је себе означио као „очевидца" који пише шта је сам видео, а не шта су му други причали. На неком месту сам нашао да је писац аустријски див. ђенерал Макс Траукс или (Feldmarschalleutnant Max de Traux).

Први писац је анониман, други је објавио само своје презиме, али не и крштено име. То је Намац Редлих, који је 1811. издао књигу под насловом „Скице Физичко-моралних стања Далмације и Залива Которског" (у Литератури под 2). И он је из доба пре аустријске владавине у Боки; сви други немачки **писци (и аустријски, тада их је немогуће било разликовати)** похађали су Боку под влашћу Аустрије. То је и добро, јер су налазили, међу официрима ц. кр. војске, на многа објашњења па су тако наше прилике боље разумели. Овде се ради о природним лепотама, где је ма чије посредништво било излишно.

Редлих каже на стр. 25 свога дела да је један дипломата, чији је отац био у дипломатској служби у Цариграду уверавао њега, Редлиха, кад су заједно пропутовали Боку **„да Которски канал у многом погледу пружа лепше, разноврсније и чудније (које више изненађују) сцене него Цариградски канал."**

Трећи по реду немачки писац, односно први откад је Аустрија била анектирала Боку из треће декада прошлог века то је писац под псеудонимом у виду иницијала Р. фон Х....г (3). Њега је открио Зоран Константиновић као Ј. М. фон Лихтенштајн (11 с. 81). Фон Лихтенштајн је дао две омање књиге, односно два дела исте књиге под насловом „Путеви у аустријску Илирију, Далмацију и Албанију 1818", дакле свега три године иза Бечког конгреса и припајединења Боке Аустрији (3). Боку зове махом својим правим именом Бока или на немачком „Залив Котора". То је било пре него се уврежио израз „Албанска Далмација."

Одељак на страни 45 прве књиге носи наслов: „Долазак у Котор. Прилози карактеристици становника". На насловној страни књиге стоји: „Први део, са сликом Котора." Књига је штампана у Мајсену 1822.

Ту пише на страни 45: „Ако је путовање по целом морском рукаву, од улаза у залив довде, далеко надмашило моја очекивања, то ме је и сам Котор несравњиво више задовољио него што сам ја од овог удаљеног места тако блиског турској граници могао да очекујем.

Пут кроз залив пружа многе, крајње интересантне сцене, и обадве обале излажу мноштво крајње лепих, наизменичних и неочекиваних изгледа, који, према сведочанству образованих путника још далеко надмашују чувени Канал Цариграда (Бософр, ЛМК), **и бар** што се тиче подигнутих љупких кућа за становање имају одлучну премоћ над њим (Босфором). - Свуда

се запажа високо благостање, како у погледу грађевина тако и погледу уресивања кућа као и осигурања њеног од морских таласа. Испред сваке од њих види се један моло (пристаниште) са вештином и трошком направљен, који је обично испуњен час мањим час већим лађама и пружа један необично пријатан изглед. . .“

Наводи како Бока, заклоњена, пружа заштиту лађарима одн. поморцима без обзира на њихово порекло.“

На страни 50 говори о Рисну „градићу настањеном сасвим са грчким становници (хоће рећи православним ЛМК), који се такође налази у горњем делу луке и насељенији је него главни град (Котор, ЛМК). Јер Котор има само 2238 становника, а Рисан 3126, међу којима је набројено 12 католика. Напротив у Котору, где је седиште окружног уреда, чине католици већину становника, али нису многобројнији него Грци. . .“ (Шта је тиме хтео рећи, ја не знам.)

Још један од првих описа Боке под Аустријом дао је неки др. **Михахелес** из Нирнберга у Баварској (ближе податке о њему, па чак ни његово име, нисмо могли да дознамо). Он је у тада водећем немачком часопису за иностранство писао 1832, описујући своје „Излете по Илирији и Далмацији“, специјално о Боки у 5. одељку. Одатле ћемо нешто пренети овде.

Ишао је лађом и прво описује Херцегнови који се појавио после Ушћа (4, с. 694 FF):

„Висока брда пружају се иза Херцег-Новог, а уз само њихово подножје наслонио се Херцег-Нови. Маслине и виногради окружују куће, у двориштима миришу бујна стабла поморанџа; горостасне зидине, које су Шпанци и Турци победоносно заузимали јуришем, спуштају се у море, бршљан прекрива пукотине које нису начинила ватрена ждрела него време, а из напуклина расте црвени маслачак. . .“

Путује даље према Веригама и саопштава:

„Обала лепо обрађена и бујног раста, један дражестан изглед пружају красне сеоске куће које покривају леву обалу: десно се отвара дубок залив са острвом Страдиоти. Брда су изгубила голи и изумрли изглед, који имају у осталој Далмацији; у трошним (распаднутим) шкриљцима налазе се корени кестења и маслина. . .“

После Верига:

„Сад се поглед окреће на један дубок залив, окружен високим кршем, где избија један моћни слап воде из једне

стеновите рупе, само неколико стопа изнад мора." (То је, **колико се сећам, код Рисна, ЛМК**).

„Од Пераста је пејсаж све дражеснији; многобројни ртови и кривине пружају бескрајну разноликост изгледа. Често су ми хриди изгледали тако близу лађе, да сам помислио понекад да се налазим на „Краљевском језеру" (Кенигсе) уза зидине горостасног Вацмама и да око њега пловим.

На обалама се види вила до виле, осенчене високим кестенима; оне се пружају даље према врху на залеђу брда. Поморанџе, лимунови, шипци, укратко сва бујна деца Југа, ресе прибрежје, док вечни снег покрива бliske врхове и ланце стена, из чије утробе јуре слапови у море. **Романтичне лепоте Швајцарске и Босфора овде су на чудесан начин спојене; ми нисмо могли да се нагледамо тих лепота. . ."**

На даљем путу за Паштровиће каже др. Михахелес да „му се је у једном тренутку учинило да се налази на неком алпијском језеру у Швајцарској. . ." (4, с. 778).

За сваки деценij смо нашли по једног писца. Сад за последњи деценij прве половине XIX века опет један, који је био писац по занимању, песник и путописац, родом из тадашње Пруске. То је **Хајнрих** (Вилхелм Аугуст) **Штиглиц,** рођен 1801, а умро 1849. од колере у Млецима. Отац му је био Јакоб, имућан јеврејски трговац, али је Хајнрих крштен већ 1814, тако да као писац није више био јеврејин. Студирао је на неколико факултета и докторирао на филозофском.

Он је у петој декади прошлог века две књиге својих путописних утисака објавио о нама. Једну о Црној Гори, другу о Јадранском Приморју (Истри и Далмацији). У првој нема ништа што би се могло овде навести, мада писац описује детаљно живот у Котору и разговоре са становницима. Биће можда о њој речи у следећем поглављу (о Бокељима). Овде нешто мало из његове књиге о Приморју (5).

Један од последњих капитела књиге носи наслов: Бока Которска (на италијанском) са додатком Аустријска Албанија. Изгледа да се тек тада у четрдесетим годинама прошлог века, овај назив био увврежио у Аустрији.

Ту он каже: кад се прођу сва ушћа, а то су тзв. „боке", има човек утисак „да је стегнут стеновитим рукама које се увлаче једна у другу, не изгледа му да је ношен морским рукавцем него да се налази на таласима језера које га окружује". „У завојима налик на пужа, који се час шире а час сужавају, пружа (то језеро) на све стране неочекивану супротност сивим, укоченим

стенама и зеленилу које се простире на њиховом подножју у најразличнијим шатирунизима (нијансама) и терасасто се диже ка прибрежју. У најведријим преокретима отвара се једна сцена за другом, ређа се слика за сликом-калеидоскопске појаве такмиче се да једна другу истисне, а тиме једна другу диже и замењује. . ."

Онда описује поједина места: Херцегнови, Росе и даље до Мула и Котора (стр. 208-209).

На страни 213 кажа како он и његова дружина (са лађе) остављају Котор јер већина „осећа потребу да учини излет кроз Боку и изближе посматра места која се на подножју романтичког огледала воде тако пријатно простиру. . ."

Кад говори о Перасту, Рисну и Кривошијама, осврће се углавном на њихове становнике, па ћемо то пренети у следећем поглављу.

На стр. 230 и даље говори о **Столиву, Прчању и Мулу** одједном. Хвали те пределе. Личности се не разлукују од градских, жене им нису лепе. „Напротив, **околна природа пружа необичну драж.**" Обала према њима и њено залеђе (то је Доброта, Љута итд.) све је голо и каменито; овде пак „узвишења са пријатним зеленилом, из којих се, у утакмици са тим величанственим чемпресима, издижу црквени торњеви, а куће и летњиковци стоје на зеленој површини и клизе у огледалу воде све до мајура добротских. **Ја нисам могао да се уздржим од поклича: Ви станујете заиста у рају.**"

Једна Прчањка, којој је то рекао, одговорила му је да је то лако рећи пролазним поестиоцима; „Једног лепог јесењег дана све изгледа лепо и узвишено", али се жали да лети све сагори, зими киша непрестано пада итд.

II.

Из друге половине прошлог века имамо доста писаца и описа Боке, али углавном из последње четврти. Из треће четврти забележили смо само два писца и од сваког од њих пренели по једну реченицу. Један је из шесте, други из седме деценије, тако да опет имамо из сваке деценије једног писца, што доказује да одушевљење Боком није никад престајало.

Најпознатији и најпризнатији немачки путописац средине прошлог века **Јохан Геогрг Кол** (1808-1878), из северне Немачке каже за Херцегнови (6, I. стр. 464) да има канда „**најпитомију и најпријатнију климу у целој Аустријској монархији.**"

Немачки барон **Ото Рајнсберг,** који је много година живео у Дубровнику средином прошлог века, пише 1864 у часопису „Глобус" (6 том стр. 234, дело под 7) ово: „Са обалом од Херцегновог до Кумбора, која је неспорно најљупкији предео Далмације, **почињу пејсажне лепоте које су Боку с правом начиниле чувеном у свету."**

Накнадно сам нашао још једног „немачког", у ствари аустријског магната који се одушевљавао Боком, једног члана царског дома. Тим пре што је веровао да Бока припада томе Дому.

Историчар Херцег-Новог Томо Крстов Поповић у својој књизи о родном граду каже да се Новим одушевљавао и брат цара аустријског, доцнији несрећни (погубљени) цар Мексика **ерцхерцог Максимилијан Хабзбуршки** и каже да је (72) у својим „Успоменама" писао слиједеће: „Први утисак, те узбуди у ме Бока, кад првом уђох у њу, бијаше чуђење и дивљење, гдје у мом родном мјесту боље и изближе не познају ову чаробну питомину. Свак у заносу неком трчи у Ницу, Фиоренцу и у друге јужније европејске градове; а нико жив и не сања, да у истој нам ћесаровини има предјела, гдје раскошно расте под ведрим небом свако миље и биље каквог има на шару земаљскоме, и гдје се под плавим небом вазда ужива угодно и пријатно поднебје. . . И ако није још просвјета у овим јужним крајевима Аустрије бо' зна како продрла, ипак богат и освијесан човјек, вичан свакоме начину, кад би се настанио овдјен, чисто би поносом неким називао својим овакови рај, гдје палма и дубовина узајмно расту".

III

Рекосмо да из последње четврти XIX века имамо више података, али опет приближно за сваку деценију по једног писца.

Први ће се навести **Сигфрид Капер,** чешки јеврејин, који је по осећањима можда био више Словен (Чех) него Немац, али је све своје ствари публиковао на немачком, између осталога много студија о Србима, нарочито српским народним песмама. (Рођен у Чешкој 1821, умро у Италији, Пиза 1879).

Он пише три године пред смрт у својим „Дневницима" о Црној Гори (8).

Стр. 286: Допловивши бродом из Дубровника, при немирном мору, жали се што брод није задржан ни на Росама да би се посветили „уживању панораме пуне промена." Поглед му је уперен према полуострву Луштици на самом улазу у Боку:

„Скормно прочеље грандиозне слике, која у нејасним контурама расплинутим са облацима, почива сакривена у окриљу залеђа. . ."

Поглед на Ловћен: „То је неоспорно најграндиознија (ту исту страну реч употребљава и писац на немачком, ЛМК) перспектива унутар Боке, чији видик одавде, па што даље унутра, делује све ограниченије, као што је и Херцегнови најљупкији. . ."

Од Херцегновога до Кумбора „вртови који цветају на пропланцима обале, у чијим се сенкама у малим раздаљинама једна од других, назиру поједине заиста велелепне грађевине сличне вилама. . ."

За Ловћен наводи Капер латински назив: Mons Labeaticus који ја нисам знао. То је јамачно према племену Лабеата: илирско племе са главним градом Скадром.

Из последње четврти XIX века, и близу његовог краја, највише смо описа Боке нашли и одушевљења Боком код писца **Хајнриха Ное.** Он је канда више пута писао о Боки. Ми имамо само директне податке из огромног и сасвим луксузног описа Аустро-Угарске монархије који је крајем прошлог века у репрезенатативној форми и мноштву томова (мислим око 16) излазио у Бечу.

Ту се налазе стране о Боки у тому посвећеном Далмацији и Приморју (9) где Боку описује сам Ное. Ја сам лично имао у рукама тај том и пренео опис Боке, који ће мало за овим бити у преводу саопштен. Он је изашао 1892.

Међутим, у једној ранијој сличној едицији, сарадник едиције Тодор Стефановић Виловски даје податке о Србима у Аустро-Угарској монархији (10) и он ту преноси у првом одељку свога рада под насловом „Географска обележја српских насеља" од свега 30 страна, више страна посвећених Српском Приморју, специјално Боки. Ту се Виловски не ослања на себе, већ највећим делом опет на Хајнриха Ное. Директно преноси многе његове ставове, међу којима највише о Боки. Мада све цитира под наводницима, нигде не каже одакле је то узео. Можда из неког часописа или Ноевог путописа. Свакако је то изашло доста раније него наведене стране, јер је књига Виловског из почтка год. 1884, а Ное је свакако своје утиске објавио раније. Ми ћемо га цитирати доцније, иза директног преноса Неовљевих описа (9). Према библиографији Константиновића, то је врло вероватно опис Далмације из 1870 (11, 12).

Излагања Виловског налазе се такође у једној збирци о Аустро-Угарској, али овог пута о народима њеним (док је раније споменута збирка била обрађена и публикована по покрајинама). Укупна едиција се састоји од 12 књига, од којих је претпоследња 11, посвећена Србима (са малим додатком о Бугарима у Монархији). Он ту, говорећи о Бокељима, преноси и ранији опис Боке од Хајнриха Аугуста Ное.

Овај је Немац хугенотског порекла, отуда и његов француски назив. Рођен је у Минхену 1835, умро 1896. Био је пангермански расположен и живео је по свим немачким пределима (неко време и у Љубљани и у Горици). За њега пише у Општој немачкој библиографији (књига 52 стр. 642) да је „један од најбољих немачких описивача природе и најодличнијих путописаца." Таквих похвала у овој књиги нема много.

Сад да пустимо Хајнриха Ное да говори сам; ми само преводимо његово одушевљење Боком. Прво ћемо, иако је то доцније писао, изнети што смо ми директно нашли код њега, а онда оно што је пронашао и пренео Тоша Виловски. Понављања много нема; у сваком напису је Ное проналазио и наглашавао нове лепоте.

Хајнрих Ное је у монументалној едицији „Аустро-угарска монархија у речи и слици", коју је био иницирао престонаследник Рудолф, дао опис Далмације 1892, па је том приликом казао за Боку (9 с. 28, ид.):

„Поред равног шкоља (острвца) Жањице домаша онај који улази у Боку спољни део овог веома разгранатог залива, који, у свом уобличењу и у оквиру својих обала, показује заиста чудну сличност са Језером четири кантона. Ова сличност се, на известан начин, простире и на предања људи који обитавају ове кршне обале. И један и други жал велича, у устима народа, успомена на старе бојеве и у многој претстави, која нам је саопштена, лебди и над једним и над другим обронцима и водама орао несаломљивог пркоса за слободом. С оне стране рта Кобиле шири се канал и сагледа се стари Херцегнови, некад главни град херцоштва Светог Саве, који се после назва Херцеговина.

Обала Херцегновог и манастира Савине са својим стрмим обронцима, са текућим водама, буковим стаблима, изложена је југу и његовим ветровима, док остале ветрове задржавају брегови. Зато се овде јавља стабло неранџе са својим сјајним златним плодом, на радост путника Југа, први пут на обалама

мирног, плавог мора, огледала високих планина (док лица многих других места то исто кушају, али код њих оранџе презимљују помоћу пећи). Топлотне прилике су овде зими једнаке чувеном Ајаћију на Корзици, а просечна топлина у јануару као најстуденијем месецу баш је толико висока колико просечна топлота целе године у Прагу.

Даље се сужава фјорд Боке Которске још једном код теснаца Вериге широког 300 метара а дугог 2.325 метара (названог тако по ланцима које су, заједно са баражним утврђењем, затварале прилаз у унутрашњи залив). Пре тога се види на источној обали мало насеље Тиват чије је обала чувена због вина над свим лозовим областима Далмације. . . Кад остану за нама Вериге стојимо пред лицем острвске цркве Пераста са зеленим куполама; тада је сличност са оним моћним и толико пута прослављеним језером Високих Алпа нарочито изразита и дирљиво стоји пред очима. Ово место је „крсни левак„ (Krueztrichter) Боке. На северу се уздижу сиве и голе пећине Кривошија, на њиховом подножју притешњен Рисан, старо-насеље Рицонеуе Синус Илирке Варваре.

Тамо где залив скреће ка истоку и југоистоку стоје беле куће Пераста и даље унутра Прчања и Столива, класична висока долина, чије дно прелива зелено-плави морски талас. Много месеци у години одсјајају снеговима покривени сводови на обали (одсјају) на маслине и на вечно зелене вршкове жутоловкиних џбунова и високих грмова рузмарина. Ретка супротност дели просторно бliски жал од степенасте земље над њом са својим малим површинама за сађење кромпира и тз. „пољима", које надвисују голе котлине Леденица и Драгаља; Кнежлац и Убле са својим горштацима, од чистих редова кућа обале, пред којима стоје брестови, платани и чемпреси, и у чијим чистим одајама се понеки поморац који је много путовао ослоњен на скромну имовину, одмара од напора својих путовања.

Уосталом, чак и горе, на оним висинама између Рисанског залива и црногорске равни Грахова, има појединих места на којима не недостаје сенка стабала. Тамо има букове шуме, на коју су Кривошије тим љубоморнији чим она више претставља ретку имовину у тим брдима.

Стеновити обронци су свуда продрани олуцима, којима с времена на време шуште дивљи потоци ка мору. . . Све је моћно што овде опкољава гледаоца - од моћног врха Ловћена (у Црној Гори), који гледа у свет планина, у висоравни и преко мора, па до литица и зелено-плавог мора, које се као и она чувена

алпијска вода, са много рукава увлачи у ову стеновиту земљу."

Писац види, на крају далматинских путовања, у Боки: „одјек каменитих долина оживљених одјеком морског шума, које нам изгледају као инкорприсање неког епа."

За Будву каже писац да је „један од најлепших затона целе земље (Далмације), „и он је баш окренут према југу. . ."

На стр. 5 исте књиге каже писац иос. да „нигде у Европи нема више" те величанствене појаве и сличности са Језером четири кантона као у Боки.

Тодор Стефановић из Вилова овако уводи у други приказ Ноеа (с. 30): „Ипак, пре него ову географску скицу (о Приморју) завршимо хоћемо још једном, последњи пут, да препустимо реч изврсноме Ноу да би описао несумњиво најлепши и највеличанственији пејзаж Далмације, у њеној врсти јединственој Боки Которској." И сад он цитира Ноеа. „Улаз у на свету чувеној Боку Которску налази се између умерено високих брда, чији се северни врх назива Пунта д Остро (Оштри Врх). Овај Врх спада у она места која понекад осетљивим путницима далматинског мора изгледају подозрива. Ко изађе из мирне површине залива которског, прелази код Оштрог Рта граничну линију према отвореном мору и ту ће неретко да осети ударце широка (јужног ветра, ЛМК), о коме он тамо унутра, у заштити кршних брда, није имао ни појма. Послуге парних бродова обичавају стога да упозоравају оне који су код њих наручили неки обед, да мало причекају са својим тражењем до иза Оштрог Рта јер се лако може десити да им, „тамо у море, прође жеља за јелом."

Сасвим друкчије се развија утисак оних који улазе у Боку. Код њих се полако указује слика која међу свим природним појавама наше планете уопште може само да се сравни са Језером четири кантона Vierwaldstaedter See, у пракантонима Швајцарске (са Луцерном на челу, ЛМК), у појединим његовим деловима, али само са моћнијим и узвишенијим сликама Алпског света, ко што је Кенигсзе. Koenigssee (то је једно омање алпијско језеро у Баварској, њеном југоисточном куту увученом у аустријску територију близу Салцбурга. Над њим се налази чувено Хитлерово пребивалиште Берхтесгаден. ЛМК.).

„Код овог упоређења мора се човек стално опомињати да се овде велико са релативно малим ставља упоредо. Заиста, не могу алска језера ни у ком случају да произведу онај општи утисак као море између ових пустих кршних (карсних) стена, на чијем се облуцима лепе само она насеља, чије нас име већ

уводи у најдивље тонове српске ратничке песме и на чијим је стенама кроз векове крв ливена, која ће и даље увек да тече под ножем, док се за увек не реши најстрашнији од свих питања, стари сукоб Азијата, који тамо иза брда газдују, и хришћанских племена, која овде непокорена бране кршну домовину."

Неколико речи из ових ставова којима писац истиче, пре 100 година, без колебања и без помисли да би му то неко могао порећи, српски карактер Боке и суседне Црне Горе, пренећемо у оригиналу: deren Name schon uns mitten in die wildesten Toene serbischen Kriegsgesanges hineinfuehren. . .

Ное пише даље: „Заиста, ако се на географској карти посматра Бока и Језеро четири кантона, то се показује сличност која ће се тешко још једном наћи у оцртима обала једне воде. Исти број рачвања и разграњавања међу стенама, једнак лавиринт камењара и воде, истоветна изненађења, која стеновити отвори одједном пруже кад дозволе да се баци поглед на нов затон међу стенама. Али, као што је море моћније него континетална језера, као што највеће планине истока чувају само успомене на мржњу и борбу, на крв и паљевине, на јуначка (херојска) очајања Срба и рушилачки бес Османлија (чувају) у речи и песми, то се не могу никако упоредити ни осећања онога који из необузданог Јадрана плови у овај кланац, из кога смеђи кршни камен штрчи из зеленог мора у облаке (не могу се упоредити) са утисцима онога који из параброда реченог швајцарског језера са црвеном књижицом у руци разматра љупке пансионе на обали или који се при погледу на Телову таблу настоји да одушеви за један јуначки подвиг који се није никад ни десио." Овде су потребна нека објашњења. „Теповом плочом" писац мисли на разне натписе и споменике Волхелма Тела, измишљене личности швајцарске „историје". Под „Црвеном књижицом" у руци писац мисли на тзв. „Бедекера," који је на немачком језику, али је преведен и на стране језике, који даје описе свих земаља које путници Европе обилазе и изнео знаменитости сваког важнијег места. „Бедекер" је био неопходан реквизит сваког путника, и он је увек био укоричен црвено. (И сад је још у употреби, али има много бољих издања за поједине делове света). Писац не дозвољава ипак упоређење тога језера са одличним хотелима и измишљеном историјом са Боком „где су сачуване херојска очајања Срба и разарања Осмајлија у речи и песми." Писац још једном, не последњи, пут истиче српски карактер Боке, и историју проморских Срба ставља далеко изнад историје (већином измишљење) Швајцараца.

Ное каже даље: „Изнад ове векике морске дивљине лебди огромни орао, који се, како српске песме певају о, 'црном гаврану,' храни очима и утробом палих ратника и чији глас се ори кроз бездане без сенка наговештавајући несрећу. ."

Ное продужује: „Сигурно нема никога који се, окрећући се при прелазу поред зелених купола острвске, цркве код Пераста, која изгледа као да плива по мору, окрене југоистоку о одједном угледа џиновске планине Црне Горе изнад белог Котора, не би прожео, можда и несвесно оним дахом слободе и дивљине који веје са оних непобеђених висова. . . ."

Сад писац говори о Црној Гори, али не о лепотама предела, већ о њеном јунаштву и непокорености. То су дивни пасажи који заслужују да се преведу на српски уколико то није већ неко учинио. Али овде они не спадају. Разуме се да још мање спадају у оквир описа Аустро-Угарске монархије прошлог века; српски родољуб Тодор Стевановић-Воловски њих је прокриумчарио.

Према тим изводима, крај приказа о Боки Хајнриха Ное гласи (9. с. 33): „Ја нећу никад заборавити слику која ми се упечатила кад сам висове изнад Котора по први пут зазрео. . . ."

Крајем прошлог века дао је један опширан приказ Црне Горе познати немачки географ **Курт Хасерт,** који је више пута обишао Црну Гору и важио као један од најупућенијих европских стручњака. У том свом путопису (13) он говори о неким другим областима Црне Горе, да на стр. 234 пусти маха свом усхићењу онога што је видео на Ловћену.

На крају каже:

„Са муком сам успео да се раставим од тако савлађујуће слике. . . ." „Бока Которска нам се показала као непозната, и при сваком скретању стазе која се могла прећи изгледао је тај чаробни пејсаж, радосних боја на жалу, као да поприма друго рухо, док горе, сасвим високо, ретко где је ресила каква зелена котлина или какав гај букава разбивен Крш без вегетације. . . ."

Немачки политичар и писац **Карл Браун** (који је себи додавао предикат **Висбаден,** да се разликује од других имењака) а који је рођен у Хесенској 1822 умро је у Фрајбургу 1893, обишао је седамдесетих година прошлог века „Југоисток Европе" и објавио своје утиске у три књиге (14). (Пре тога је објавио још неколико дела о нама, специјално о српској неродној поезији.) У првој књизи, капителу под насловом „Ка Црној Гори" мај 1871. описује поглед са пута у Црну Гору (с. 175). Ту се „отвара поглед на цео залив Которски, посебно на

копнене језичке пуне вегетације и кућа које се пружају према њему као и на брда која га опкољавају и на отворено море које се сјаји у најдубљем ултрамарину. Човек је захвалан путу (серпетинском, ЛМК) који сталним завијутцима пружа могућност да се ужива у свим правцима. Са сваким четвртом сати пењања постиже се нови видици. . . **и напослетку могу да се прегледају сви затони овог унутрашњег мора са четири или пет окрајака. Оно је са отвореним морем повезано само једном уском капијом и у свом облику има неке сличности са многоструко завијеним Језером четири кантона у Швајцарској ако се нешто тако велико са релативно малим може да упореди. .**"

Он се овде служи познатим Вергиловим стихом: Ако мало сме да се упореди са великим, али га прекраја: Ако велико може да се упореди са малим. Бока је у поређењу оно велико према познатом швајцарсрком кантону. По њему једва упоређења може да има и то у корист Боке.

Пре тога, на страни 150 описује пловљење старом лађом Аустралија од Оштрог Рта преко Верига „у онај затон који се директно на северу увлачи у брда и на чијем горњем крају лежи Рисан, градић који тако живописно изгледа, а иза кога се високо до неба дижу пусте горе Кривошија које су при Устанку од 1869. за аустријске трупе биле тако злоудесне." (Овај пасус тим пре овде доносим што ми је измакао приликом приказа Устанка у два маха.)

IV.

Прелазимо на овај век, кад интерес Немаца за Боку није клонуо. Ипак ће бити различити прикази до Првог светског рата и после њега. Првог рата Бока је била аустријска, један део њихове „домовине." Писци су наилазили на аустријске официре, подофицире, чиновнике који су знали немачки и делом су од њих добивали обавештења.

За тих првих 14 година овога века ми смо нашли више писаца него за цео прошли век. И то писаца реномираних, од ранга и угледа. Можда нисмо све ни пронашли, али су и ови били досад махом непознати у самој Боки; ја бар нисам запазио да су их тамо игде цитирали. Овако ће се олакшати посао онима који буду наш посао наставили. Узимане су од свакога само најјезгровивије реченице, јер би иначе требало преносити читаве странице.

Имамо само две реченице из књиге о Далмацији и Црној Гори коју је издао почетком овог века **Лудвиг фон Пасарж.** И он

је хугенотског порекла као и Ное, и једнако великонемачки настројен, али је родом из Источне Пруске. (15, с. 154). Књига је без године штампања, али је Константиновић, свакако проверено, наводи као да је штампана 1904. (11).

Тамо стоји на страни 294: „Са Боком путник наступа у пределе грчко-католичких Срба. . " Стр. 298: „Ја сам четири пута путовао кроз овај фјорд. Увек је сценариј био узвишен и нов. . ."

Он је погрешно веру означио грчко-католичком, што се аустријском писцу не би десило, али је предео правилно назвао српским. Ту почиње предео православних Срба, али не Срба уопште: очигледно је Пасарж и Дубровник сматрао српским, као већина писаца тога доба.

Овде ћемо сад нadодати једног Швајцарца који, иако није по осећању и националној припадности Немац, ипак је немачког матерњег језика и на немачком су штампане његове књиге.

Швајцарски етнолог и путописац **Георг Баумбергер** овако 1905. г. описује Боку Которску на свом путу по Јадрану (17) у одељку који носи наслов „Чудесно лепа Бока" (стр. 233 ида.):

„Није то више био Јадран, већ један дражесни комад тесинских језера, Луганског, Комског или Лаго Мађоре, а Херцегнови могао би бити Локарно или Лугано, кад би Локарно или Лугано били још романтичнији, још раснији, и живописнији, и бујнији. Све што тамо лепо чарабно постоји, све се то и овде налази, но још и више к тому, више у линијама и формама стења, кућа и кућица, више у типовима људи, бескрајно више у слици вегетације, и више на раси, и складу градића и пејсажа уопште. Изгледа као једна мушља која садржи перлу, у целој овој игри боја, а перла у њој, то је Херцегнови. Он има нешто испред самог Дубровника: мање је сањалачки, садржи више лепоте са отвореним очима, чудесно јасним, бистрим очима. Да ја и нисам знао да се клима Херцегновог може не само да мери са климом Ајаћа на Корсици, већ да је и премаши, ја бих ипак сместа запазио да ово место, где златна поморанџа игра са плавим таласима, све више осваја као зимско бањско место.

Али, то је тек почетак. Пређимо Кумборски конао. . ." „Сад прелазимо два и по километра дуж канал Вериге, слика путовања Рајном у најдражеснијим деловима, и кад смо на крају Верига, ту је одистинско, живо Језеро Четири Кантона, наше јединствено Језеро Четири Кантона које је сишло на југ Далмације. . ."

„Више човек заиста не зна како му је при овом сталном пењању ка лепом и лепшем, код овог преобиља дивне сценарије, где се на једној тачки све сједињује што је целог живота видео на природним лепотама: човек би клицао али ипак не кличе, плакао би али и не плаче; све изгледа као да се увлачи једна велика, велика љубав у срце лаким корацима."

„Бока Которска претставља дирљиву завршну тачку путовања по далматинској обали, снажан, неупоредив свршетак, грандиозан финале. . . Лепше него све што је дотад виђено: Бока Которска, Бока, при којој је снажно море постало песник и родило једну чудесну песму.

Ми Швајцарци познајемо његове звуке и зато нас оно двоструко захвата, шчепа нас необузданом снагом на Језеру Четири Кантона Далмације."

Немачки путописац **Оскар Шмиц** је обишао Црну Гору око 1908. године (18) и том приликом је казао: „Пут ка Цетињу се пење у широким серпентимама на обронцима брда. Залив Которски се за нама затвара као неко унутрашње језеро, уоквирено брдским ланцима, чије линије образују дивне завоје: **без сваке сумње најлепша тачка Далмације. . ."**

Јако уважени немачки књижевник **Рикард Фос,** подом из Померна, походио је и описао 1910. Црну Гору као једно **„хомерско краљевство." (19). Том приликом се осврнуо и на** Боку, чијим се лепотама дивио. Он је казао посматрајући Боку са црногорске границе (свакако са Крсца): „Одједном се горди и често тако умилни Јадран преобраћа у низ залива и затона, који личе на лабудова језера у земљи, као да су се једном опсеном језера северне Италије здружила под ногама Црних Брда. Пет таквих љупких базена ја сам набројио. Обалу покривају маслинове шуме, воћне баште, поља винограда; шарена села светле изнад плаветнила које се огледа; зелена острвца са црквама и манастирима; на висовима све горе до највећих врхова кастели и бастиони. . . ."

Описује комшије Боке, Црногорце и Арбанасе, због којих ови бастиони (грудобрани) и кастели постоје. Долази му до сазнања да се налази у Аустрији, у „братској земљи." „У исто време у једној од највеличанственијих земаља Европе, која окружује свет земаљских лепота. **Бисер у круни Аустрије је ова чудесна Бока од Котора са свијим плодним приморјем и својим малим градићем просањаним кроз векове, из кога води пут на Цетиње. Ја не знам ниједан гордији** (град). . ." (Каже да одатле полази култура на горе, на Црну Гору. . . .).

С. 300 Писац пише како је Црна Гора „са светом тамо доле вековима повезана, са оним озелењеним, цветним рајем на морској обали, где дозревају смокве и бадеми, а лоза обавија око стабала најблаженијих што их је небо дало. . . Столећима су становници ове пустаре (црногорске) гледали са овог места на баштенска поља тамо доле. . . "

Херман Бар један од најистакнутијих писаца Аустрије овога века (рођен у Линцу 1863, умро у Минхену 1934) издао је 1909. књигу „Далматинско путовање" у којој сликовито описује доживљаје и расположења у тој тада још аустријској провинцији. (16) Међутим, у књизи има веома мало описа предела кроз која је путовао. То није била његова тема.

Ипак је задивљен улазом у Боку, јер је море ван Боке кад је допловио лађом било немирно и свима је било мука. Чак и официрима који су се стидели да то признају. Одједном: „Херцегнови се помаља из кише. Велики таласи се губе, не могу више да нас прате. Мирно широко језеро равне Боке преузима нас. Прастаре зидине. У самим таласима стојаше Кастело ди маре (Морски кастио), унутра Кастело ди тера (унутрашњи, земаљски кастио). Између њих, у вртовима, куће су светлог града. Горе унутра четири торња: то је утврђење Шпањола. . . . Пловимо поред Савине, прастарог манастира, који је сад као неки српски Обер Санкт Фаит (Горњи Свети Вид) летња резиденција православног которског епископа. (пловимо) теснацем Кумбора у пријатно проширен тиватски затон. Већ се показује Ловћен, црногорско брдо. Затим, поред Пераста, **где човек заиста замишља да се налази у Венецији** пред витким црквеним звоником и раскошним палатама које пропадају. Све уже је језеро, све интимније обала, са селима одсвакуд на зеленим узвишицама, а пред нама прети стрма пустош црногорских брда."

То је писао на стр. 41/2. На с. 131. преноси један свој допис Берлинер Тагблату о Далмацији у којој се жали да се ништа не чини за туризам Далмације и из.ос. каже: „Зар се пејсаж Боке, са белим брдима на плавом голфу, не упоређује са северњачким фјордовима?"

Немачки природњак и путописац у почетку овога века, **Курт Флерике**, у свом опису Далмације и Црне Горе (22) показао је нарочито одушевљење за лепоту Боке и Српског Приморја уопште.

На страни 71 наговештава **Боку Которску као нешто „јединствено у Јужној Европи у својој посебности дивљења вредној."**

На страни 77 описује улаз у Боку: „Потпуно други утисак него стеновита удолина Дубровника, али у својој врсти величанственији и моћнији утисак, чини сасвим расуђена Бока Которска, коју, кад угледамо, чини нам јасним зашто се Далмација назива „Норвешком Југа" или „Швајцарском на води", јер заиста цела слика пејсажа потсећа на Језеро Четири Кантона, једино што релације овде, на светском мору, показују величанственије димензије. . ."

80: „Кад се пређу Вериге, развија се пред нашим задивљеним и очараним очима једна тако величанствена, роматична и сасвим осебена слика **пејсажа који се може наћи на нашој земаљској кугли. . .**" (То пише Немац, природњак, који се лако не одушевљава, ЛМК).

81: „Иза Рисна успиње се са коласалним зидовима, са мајестетском озбиљношћу и без маха вегетације, најдивљији, највеличанственији и најискиданији део далматинског Крша, љуте планине Кривошија, чији су опори и пркосни становници задали већ досад толико јада аустријској цивилизацији". . . . „Растргнутији и изразитији камени облици неће се лако наћи нигде друго у Европи као овде, и кад се грозни облаци превлаче преко голих, сурих коситера од камена, утисак је онда управо још потреснији и стравичнији." „Што дубље путујемо у Которску луку, она је све ужа, све гушће прилазе брда до сме обале, све више се вину у небеске висине, све стрменитије падају, све голије, опасније и чудније оне изгледају."

О Бару пише Курт Флерике (стр. 139): „Кроз красне маслинове лугове води одличан колски пут, док се одједанпут, код једног ненадног окретаја пута, потпуно неочекивано развије слика која спада у најлепше које сам икад видео. Једва се може замислити нешто живописније и романтичније од овог града у рушевинама приљубљеног тесно уз стрма брда Крша, са својим порушеним коситерима, зидовима и торњевима, између којих овде-онде, ничу квргаста стабла маслина и смокава. . . "

На повратку се решева Флерике да иде преко Спича: „Уопште узев, ја нисам жалио што сам овај план одабрао, јер сам на тај начин видео један комад земље дивно романтичне, која се нарочито одликовала величанственим рушевинама замкова. . ."

Стр. 144, на путу из Будве за Котор: „Пут је највећим делом задивљавајући леп и пружа предивне погледе на разне морске заливе и на врло романтичне, напола пропале рушевине замкова. . ."

Баварски племић и немачки истакнути писац **Артур Ахлајтнер** био је јако одушевљен Боком Которском на његовом путовању по Далмацији и Црној Гори 1913. Том свом одушевљењу дао је маха у књизи која тај пут описује. На страни 120 пише (20):

„Што Боки даје величанствен и карактеристичан жиг, то је стравичан бес кршних брда која се пењу до неба, узбуђујућа пустиња и дивља голет планина, плаво море, млетачка архитектура у насељима, јужна вегетација у низинама. Норвешка и Грчка са романским отиском. Стрпане на неколико стотина квадратих километара, спојене и опет оштро одаљене. Прелепо и дирљиво, узвишено и потресно! Крај узбудљивих, најоштријих контраста са укупним утиском који производи и молитву и клетву: помолити се Богу у захвалности за милост што нам је дао да овај сјај створења смемо гледати, дивити му се; проклињати језив бес кршне пустоши која мори груди. Па ипак, не би се могло бити без ове стравичне снаге и гигантске узвишености; без њих **Бока не би била творчево чудо највеће врсте, што у ствари и јесте** најимпозантнија атракција Далмације, неизмерно богатство ове од света удаљене земље."

„Стење одређује и колорит мора у Боки, море се појављује зелено у бујно израслим отсецима обале, благоплаве тамо где је воде уивичена умерено високим брдима; тамноплава до скоро црне је боја мора у најунутрашњијим заливима, у које колоси стења тако стрмо падају."

„У опису Боке Которске специјално, ове величанствене сценарије стења и воде, настала је богата литература; свако је перо друкчије описује, већ према индивидуалном схватању, и један описивач наставља тамо где је други стао". . . .

„Савлађујућа величанственост ове сценарије богате у бојама, дивље лепе, не да маха носталгији: и срце и сва осећања су сувише обухваћена једном **творевином Природе која нема на земљи премца". . . .**

Аустријски путописац **Ханс Витхалм** (из Граца), у својој књизи „На капијама Балкана, Путовање по балканским границама", изашлој у Цириху мало пре Првог светског рата (21) писао је о „Боки" (под којим подразумева унутрашње канале Рисански и Которски) ово (стр. 51): „Грдна (горостасна) брда која окружују Боку изгледају овде далеко моћнија и стравичнија у својој тамној висини, која обавија морски канал. - И што се даље пењемо (серпентинама за Црну Гору), тим обухватнији је поглед и тим мањи је човек. Ми стојимо поред

снага које угрожавају ту дубодолину и извојују корак по корак пут ка тајни његове земље. . . "

У немачком „Великом Мајеровом конверзационом лексикону", последње издање пред Први светски рат, има у трећем тому изашлом 1909. мали напис под насловом Бока Которска (тада у италијанској верзији, која је једина била званична и примљена од целог Света: Боке ди Катаро). Тај Лекискон је био јако раширен у целом немачком језичном подручују, па га је чак свака већа далматинска кафана имала на расположењу публици. Он је тако рећи одржавао опште гледиште немачких грађанских кругова.

Ту пише (23): „Бока Которска је залив, који, са својим затонима налик на језера, са својим високим брдима (до 1800 м), и јужном вегетацијом њених обала, **спада у најлепше пејзаже Европе.** Становници тог предела називају се Бокези. . ." У оригиналу: . . gehoert zu den schoensten Landschaften Europas.

V.

Настаје 1914. рат, тзв. Први светски рат и тада, разуме се, нема путописа. Бриге су људи друкчије и веће. Никоме није до истицања природних лепота. Па ипак имамо један штур податак из тога доба од једне личности нератујуће земље.

Један Швајцарац, **др К. Вебер,** дао је, као „неутралац" кратак опис тадашњег стања у Босни, Црној Гори и Арбанији, па се са некилико речи осврнуо и на Боку кроз коју је такође пролазио. О њој каже (24, стр.8): „Ми смо у Луци Которској. . . . Језеро четири кантона и Луганско језеро (оба најлепша језера Швајцарске, ЛМК), изгледа као да су овде њихове дражи сјединиле. Кулиси брда снегом покривених преносе нас у Вицнау и Брунен, (оба туристичка места на Језеру четири кантона, ЛМК), али насеља на обалама носе италијански карактер. . . "

VI.

После Првог светског рата Бока није више била у немачком орбиту и интересовање немачких писаца није било онако интензивно као пре рата. Али га је било, од путника који обилазе свет без политичких тенденција. Има доста података из тога доба, само их ја нисам све сабирао. Можда ће се појавити још покоји у мојој архиви. Засад објављујем оно чиме располажем.

Немачки путописац **А. Штајницер** описао је 1930. Далмацију па том приликом говорио на више места о Боки (25).

На стр. 33 каже: „Под Боком Которском (ту даје српски назив) најпре се разуме један усек налик на фјорд, који се састоји из три велика затона и једног броја мањих базена, а онда још и брда која га окружују: **тај предео се убраја у највеличанственије сценарије јужноевропејских приморских области.**"

Немачки: Das Gebiet zaehlt zu den grossartigsten Szenarien der suedeuripaeischen Kuestengegenden.

На страни 35 описује свој пут у Црну Гору и каже: „Што се више човек пење, шири се поглед на Которски залив; полуострва Врмац и Луштица помало ишчезавају, док цела Бока са њеним рубовима лежи под ногама као каква географска карта, **непрекидна последица чаробно пепих слика. . .**"

У колекцији „Југоисточно-европске државе" у појединим приказима изашла је 1935. посебна свеска посвећена „Краљевини Јужна Славија" (26), писаној од неколико истакнутих немачких писаца. Сваки је обрадио по једну тему.

У чланку под написом „Народ, земља, култура" пише **Герхард Геземан,** један од најбољих познавалаца наше земље и народа (доцнији ректор Немачког универзитета у Прагу). (26, с. 51) да је Бока „по својој величанствености равна најлепшим северним фјордовима."

Немица **Едит Поссе** издала је једну књигу углавном са сликама, али и са „уводним текстом", под насловом: „Тако сам видела Југославију". Књига је издата у Кенигсбергу, у Источној Пруској, без ознаке године издања. Она се може реконструисати: Конигсберг не постоји после II светског рата, то је сад Калињин. Југославија није постојала пре 1929. Значи да је књига изашла у тридесетим годинама овог века. (27).

На страни 14 каже да се у Которском заливу море „урезује као у каквом фјорду у брдовите стене. . . **коме чару свак подлегне ко га види. . .**" На крају посматрајући Боку са Крсца или Ловћена, каже: **„Фантастична слика** час цео залив сасвим нарецкан и рачваст, час опет преко висина на другој страни (отворено) море. . ."

1938. издао је у Билефелду и Лајпцигу **Валтер Нојбах** опис пута по Југославији (28). На страни 13. говори, после описа северног Јадрана: „А тамо доле на југу, где се црногорско прибрежје благо и богато песком растаче у море, избијају још једном у полеђини залива которског налик на фјорд, ивичне планине Јадрана на Ловћен у остале врхове, изражавјући последњи згрудван израз снаге. . . **Не може се ништа јаче више очекивати него кад се са ловћенских серпентина са опијеним**

погледом сагледа море и земља на његовом подножју.“

На страни 43 налази се слика два Бокеља и једне младе Бокељке, где каже за Боку: „Као пејсаж спада у најлепше читаве обале; народ је сачувао у обичајима и наравима много старинског. . .“

Пред сам почетак рата Немачке са нама (а рат са Пољском је био завршен и са Француском у току) издао је у Минхену једну књигу под насловм „Златни Троугао“ неки **Пиетер Верворт,** који по имену ни по презимену не би изгледао Немац, али је књига изашла на немачком језику и ја не знам куд би га иначе сврстао. Овај је опис Боке најпоетичнији од свих које сам наишао, најлитерарнији, најзаноснији. И то писан 1940, вероватно од Немца! Ја сам срећан што сам тај опис нашао. Респективни одељак о Боки (29) гласи овако:

„У подне упловисмо у велики фјорд Боке. Високо стрше брда, до 1800 метара. У смелим, величанственим завојима и петљама води пут горе ка највишем гребену.

Ми стојимо високо горе и гледамо наниже, на фјорд који се светлуца, на Которски залив, далеко, далеко напоље до (отвореног) мора. **Какав чудан поглед!** Око лута и упија и бива врело до усијања, оно постаје ватрена пећ, која усисава дубину златом таласану, плаву даљину која се сјаји, сав наизмеран круг. **Твој изглед постаје један једини велики опијени поглед. Само срце то не издржава, оно се колеба у том безграничном, и твоја колена клецају. Ти си сам колено и поглед високо на врхунцу, пред челом света. Ти мораш да клечиш, да се бациш на земљу, и своје срце да дивље притиснеш на камен да би оно то могло да поднесе.**

Ја сам много чуо да далматинску обалу упоређују са фјордовским пејсажем Норвешке. Па ипак она то није, немају они ништа заједночко, ни најмање нису слични море и обала обе те земље. Само кад ми овде горе стојимо и гледамо доле на Боку од Котора, ми маштамо заиста да се налазимо на Сољефјорду или високо горе ка Дундерланду.

И оклевајући ми заокрећемо. Земља Црних Брда нас чека, она нас зове. Тако морамо да се опростимо од Далмације. Један лак талас туге клизи кроз срце. . Адио маре!. . .“

Још један Немац по имену **Е Фехнер** (крштено име није наведено) дао је један опширан и детаљан приказ свог пута по Јужној Србији мало пред Други светски рат (30). Путовао је са женом и живо описао све своје доживљаје. На море се спустио из Црне Горе према Будви. На страни 218 описује свој силазак к

мору. Наслов одељка гласи „Таласа, таласа." То значи вода, море, таласи. Тако су узвикнули Грци кад су се враћали из Азије и први пут угледали море. Било их је по Ксенофону око 10 хиљада (Анабазис, IV, 7, 24), и прво море које су видели било је Црно Море, али је оно наговештало долазак кући.

И Фехнер кличе једнако угледавши море изнад Будве. Тамо стоји: „Ваздух је био испуњен оном слашћу која се не може дефинисати, а коју само даје близина југа и коју, ако је човек једном удише, не може више да заборави. Она нам удари у главу као младо вино, формално нас опоји и учини распусним као децу. . . ."

Стр. 221: „Будва је један од далматинских заносних приобалских градића, на којима се изнад зидина и капија види Марков лав, символ млетачке власти. . . ."

Стр. 225: „Стигосмо до залива которског, оног **величанстеног фјорда кога је ћуд природе на југу створила.** До 1800 метара висине успуње се гола, сива литица готово вертикално, образујући све нове и нове затоне, из раздраганог плаветнила Јадрана.

Котор, Пераст, Херцегнови! Свако од тих имена претставља горду и славну прошлост, **јер је Бока прастари културни предео, пун историјских успомена.**

Сви они личе помало један на другога, ови далматински градови, у чијим улицама се још осећа дах прошле величине. Кроз празне пенџерске шупљине њихових порушених палата блиста по дану дубоко плаветнило јужног небе, сијају и светлуцају звезде. У њиховим подивљалим вртовима миришу поморанџе и мимозе. . ., поспали бунари жуборе у њиховим опустелим двориштима, а између испучених басамака њиховог белог степеништа расте трава и дивље руже. . . ."

Каже да су он и његова сапутница (жена) отпре познавали те пределе и да **„већ годинама не могу одолетеи њиховом чару. . . Често нас спопадне, у журби и немиру наше свакидашњице, болна носталгија над изчезлом мирноћом, над недирнутом природом која је обавија, и гони нас до наших снова.**

Због тога ми преживљујемо сад са дубоком, страсном радошћу: изгледа нам као да смо, најзад, са једног дугог и тешког лутања стигли кући.

Пут се завија око Боке. У баштама цветају руже у издашном обиљу а агаве, палме, опунције гледају радозало преко њихових зидина. . . Ми смо путовали откритим колима, срећни да смо измакли дефинитивно зими. .. (мисли у Јужној Србији и Црној Гори, ЛМК). . ."

Писац наводи са заносом шта све тамо цвета и какве је растиње на путу сретао. Ко ће да преводи те немачке ботаничке називе. Ја их слабо и српски знам. Једну реченицу морам ипак да преведем. Често налази на такве комбинације дивљих цветова да каже: „Никакав дворски повртар не би могао да измисли лепше цветне аранжмане за своје излоге цвећа."

VII.

Интересантно да има један приказ лепота Боке из самог Другог светског рата и то не од неке „нератујуће стране", већ од самог ратника гланокомандујућег немачком војском у том рату. Интересантно да он истиче лепоте јужне Боке на отвореном мору, коју су други писци прилично запоставили, јер лађе тада нису ишле даље од Котора.

Врховни командант немачких оружаних сила на Западном Балкану од августа 1943. до јуна 1944, **генерал-оберст Лотар Рендулић,** описујући своја војевања у овим областима дао је у својим успоменама (30-а) понекад и кратке описе пејсажа кроз које је пролазио. Они су војнички штури и без песничког заноса писани, али можда тим интересантнији. Највише га је канда занело Српско Приморје (са Скадром).

На страни 203. пише: „На једном месту смо се занели (опчарали) погледом на острвце које је лежало дубоко у близини обале. Оно је било сасвим испуњено једним манастиром и бројним кућама, а са копном повезано једним насипом широким колико и пут: То је био Свети Стефан, који би се могао назвати Брег Светог Михаила (Мон Сен-Мишел) на Јадрану."

(Мон Сен-Мишел је једно мало острвце од гранитне стене у заливу истог имена у француском департману Манш, такође једним насипом повезано са копном. Ту се налази бенедиктински манастир саграђен још 966. године, једна од најважнијих опатија Француске. Изглед острва је заиста ванредно леп.)

Непосредно иза тога (стр. 204) стоји: „Затим дође Будва, заносни, прастари обалски градић. Он је на једном малом језичку земље саграђен, где је простор до крајности искоришћен, према копну застрт одлично одржаним млетачким зидом. Млетачки кастио на рубу земљаног језичка доминира малим заливом. Многи живописни кутови, најуже улице, као и начин зидања дају месту италијанску ноту. . . ."

Из Будве је отишао на Цетиње, одатле за Котор. На следећој страни (205) каже да су стигли на Ловћен „је масив

стена од 1703 метара висине, чија северна страна готово вертикално пада у залив которски, па ипак, кроз овај стрми зид води **пут ка Котору, најлепши и најсмеонији брдски пут кога сам у животу срео. . .** Природно да је првобитни пут током времена поправљан, нарочито ширен. Кад ми из Котора гледамо ту стрму литицу која се пење до облака, онда нам изгледа сама помисао ту градити цесту као лудило. Мисао и одлука да се ова цеста гради мора да те у својој смелости задивљују. Кад сам после видео фјордове у Норвешкој, то ми је будило успомену на Котор. Камена обала захвата дубоко у брдско земљиште и ванредне је лепоте. Прилаз с мора је узак, лако се да блокирати и био је штићен обалским батеријама. . ."

Генерал путује даље за Дубровник. „Крајњу тачку његовог пута." **„Ми смо ишли кроз места баснословне лепоте која леже на обали залива, као што је Херцегнови.**

„Ја сам на том путу већ видео пребогато обиље природних лепота. . ."

VIII.

После II Светског рата највише сам истицања лепота Боке нашао или у описима Југославије или Европе. Мање у монографијама. Ту ћу гледати да нешто пренесем, али свакако не рекламе на комерцијалној бази. Те ствари нисам уопште преписивао. (Оне би разбиле научни и естетски оквир ове књиге.) Тек ако се ради о неанонимним писцима, чији прикази дају утисак озбиљности, стручности и непристрасности, ја преносим овде заносне речи о Боки.

Тако ће бити овде донети изводи о Боки из више дела штампаних у Швајцарској педесетих година овог века. Да ли случајно, што сам највише прегледао цириншке библиотеке, или је то стварно случај, највише сам послератних дела са описом Боке нашао из пера Швајцараца чија је земља такође естетски заносна. Ево тих описа у главним потезима.

Швајцарац **Едвин Визер**, описује своје путовање по Јадрану и Грчкој извршено од Удружења швајцарских (старих) градова 1953.г.

На страни 41 описује пут аутобусима кроз Боку и каже (31) да се она састоји из четири велика и туцета мањих залива, „поплављених долина" и да је она „због своје лепоте и романтичности далеко позната."

Стр. 44 каже: **„Овај залив (Бока) о коме је толико већ писано заиста је једна од највеличанственијих слика пејсажа Европе."**

Стр. 55: „Већ смо од извесног времена сви ми испуњени пријатним очекивањем, јер стојимо пред врхунцем нашег пута: пред путовањем на Ловћен, **што спада у најлепше и најроматничније што може Европа да пружи туристи и светском путнику.**

Ми смо већ у себи спремни за природни призор који има да наступи, јер ми знамо да је још Ферлоп у својој раније много читаној књизи, 'Краљевина Црна Гора' нагласио да пут од Котора преко црногорских брда на Цетиње пружа тако јединствену панораму да чак ни Швајцарска не може да покаже нешто грандиозније у овој врсти. . ."

„На око 1000 метара висини ми се заустављамо и излазимо (из кола), јер овде имамо цео залив под собом, овај величанствени фјорд Југа са његовим острвљем. Високе планине Кривошија дижу се величанствено пред нама а у даљини се сјаји и блешти плави Јадран у светлости подневног сунца. Изглед је управо који савлађује. (Die Ausicht ist einfach ueberwaeltigend.) Немогуће је у неколико речи или реченица захватити велелепност стварања која се овде очитује. . ." (Es is unmoeglich die Pracht der Schoepfung, die sich hier offenbart, in ienige Worte oder Saetze einzufangen. . .).

Швајцарац **Херберт Тауб** објавио је 1957. IV издање свог туристичког описа Југославије. Већ је до тада било распородато 25 хиљада овог приручника, писаног веома стручно и објективно. Можда је то најчитанија ствар која описује Боку. И подела му није сасвим конформна комунистичком наметнутом регионализирању Југославије већ подешена туристичким прохтевима. Тако о Далмацији говори посебно (као и о Истри), а за Боку има такође засебан отсек (32, с. 149-154.). Назива је прво немачки Залив Котора, онда у заградама српски: Бока Которска.

Почетак тога одељка је за нас веома интересантан: **„Осећај узвишене величанствености и силног чара, то је посета врло разуђеног, на фјорд налик залива которског,** на чијим обалским овицама сјаје бујна поља у пролећном цвату који никад не изумире, а све опкољено гигантским кршним бреговима сивог врлетног изгледа. Прастаре шуме облаче широке површине стрмних обронака; на другој страни опет упроштиле се до неба високе литице у натмуреној голотињи. Уздуж разгранате обале и високо на обронцима брда ређа се сјајан појас насеља из тамне древности и грађевина из средњег века крвавог од свађа, богат уметничким споменицима и традицијом провејаном баснама. . ."

У историјском делу каже да су се Срби уплели у историју Боке на преокрету миленија" (дакле пре 1000 година) и да њена „славна периода започиње са појавом Династије Немањића." Иако то тамо не спада, ови се наводи налазе у туристичком приручнику.

Рихард Герлах у Цириху пише 1959 (33. с.73): „Бока се тестери кроз брда, шири се према истоку, и заокреће онда, као прикљештени водени завој, на себи између џиновских провалија. Коначно шири се она још једном као лептир, чија рецкава крила имају распон од десет километара. Контуре гребена и врхова хватају се, сасвим разговетеног неба, ако узмакну облаци који их скривају. Осенчене обале имају пригушене боје, полутонове, а одозго засењује у дречећем контрасту бело камање, пуста усамљеност.

Кестени, маслине и виногради окружују прибрежје предњег залива, а беле куће и села су пријатно озелењена. Последењи басен је опкољен снажним зидовима, камење пада вертикално у море. Уска јама изгледа као да хоће да затвори спој са морем. . . ."

У Берну је изашла 1960, књижица „Југославија, ћилим Европе." Писац је **Херберт Готчалк,** јамачно Швајцарац. Књига је пуна заноса за лепотама ове земље, али канда је тај занос на врхунцу кад писац говори о Боки. (35, с.201). Он каже:

„**Према дражи пејсажа може Которски залив да се мери са најлепшим областима Европе.** Само што јужно небо и бујна вегетација чине да би било лажно упоређивање са неким норвешким фјордом. Он се (тај залив) пружа дубоко и витко од улазне капије код Херцегновог, као језерима раздељен у поједине одсеке, између стена које стрмо падају до Котора, на подножју моћног брда Ловћен. Непомично притиска мастан ваздух изнад мирних вода, које се нахрањују из баснословних извора подземних река. При летњој жези пада површина воде за неколико метара и после непогода се тако брзо опет попне да народ из тога испреда приче пуне тајанствености. **Није ли та лука оаза мира и топлоте?** Измђеу ћилимова мимоза опшивају обалу стабла лимунова и поморанџа и чар Југа као да је баш зато ту, да би изазвао сазвучје између повремености и вечности. Испод палма и стабала поморанџа Херцегнови стражари при улазу у залив. . .Са обе стране Херцегновог прати нас Ривијера прозвата по њему 20 километара од Игала до Каменара у зеленилу субтропске вегетације и позива са својим малим, чаробним местима за купање на одмор који опоравља. . . Изнад града Котора бди колос Ловћена са своја два врха, од

којих један на висини која изазива вртоглавицу носи гробницу славнога Његоша. Чак и трезвени Бернард Шо био је тако занет погледом Ловћена да је често долазио у Котор. . . На подножју Ловћена привија се лепи, стари град Котор. . . Он је видео у својим зидинама много завојевача у свим временима: Римљане, Византинце, Србе, Млечане, Французе, Русе и Аустријанце. Али је он ипак умео да своје поморске привилегије вешто сачува све до жучног краја и да принуди на решпект, који захтевају искуство и стваралаштво. . . Ипак је Котор мртва варош, једна прегршт грађевина на брегу изнад непомичне, засенчене воде. Ма да је тако блиско отворено море које се на далеком хоризноту одразује, оно је за Котор недостижно и далеко. . ."

Теодор Милер-Алфелд, немачки путописац, који је дао неколико описа европских земаља у литерарној форми, посветио је II књигу својих описа Јужној Европи. Ту је видно место доделио Југославији, и то у доба кад је у њој туризам био у повоју (1959). У тој књизи (34), посвећује извесне пасаже Боки, специјално Котору, при чему каже: „Што се на путу укаже од лепота пејсажа и његових особености, то прелази сва очекивања. **Цео чар далматинске обале изгледа да у величанственом заливу Котора добива своје сажимање.**" (С.266).

На страни 302 и следећим посвећује писац нарочито опису Боке. Долази из Конавала и каже: „Џада води дуж једне високе долине без вегетације, на чијем крају нас изненађује **највеличанственији залив целе Јадранске обале. То је залив Которски.**" Онда каже како се он зове италијански и зашто, па затим наставља: „Први силни утисак лепоте залива добивамо кад код Херцегновога први пут достигнемо обалу. Овај стари град, опкољен брдима и водом лежи у најпредњем од которских залива, у заливу Топаљском. Са обалске цесте и врлетних тераса које леже на обронку много посећеног градића виде се многи делови залива." Описује тиватски и луштички крај, да каже како њихова брда не досижу више од 700 до 800 метара. Али неки Радостак (мени је то незнато, ЛМК), који се постиже из Херцегновог за 4 сата пењања, има висину од 1446 метара. Он препоручa то успињање „јер то пешачење пружа добродошлу одмену (начина пута ЛМК), **и ту се доживљује што се речима не може исказати, уживање у пуној панорами Которског залива,** каква се не може да види ни са какве друге тачке црногорских брда около Залива."

„Градић Херцегнови, увређен у палмама, наранџама,

олеандерима и агавама, постао је нарочито збоі његових природних лепота и необично благе климе место које посећују странци. . . . Пут за Котор показује сва четири залива „са деловима пејсажа који се стално одмењују, због чега за овај пут од 45 километара треба резервисати довољно времена. . . **Залив Рисна,** поред кога се водимо, најмањи је, али због своје издвојености и **најлепши је од сва четири залива**. . . Ланац малих места која су međусобно повезана лепим сеновитим променадама, не прекида се све до Котора. . . ."

У познатој **Хармсовој Географији света, у делу о Европи,** последње издање 1962. (36) има, разуме се, само мало речи о Боки, управо једна реченица, али је значајна. Она гласи (стр. 255): „Надасве живописна одн. сликовито пружа се Бока Которска („Залив Котора") обавијен голим карсним бреговима високим 1500-1800 метара. Дивотној природној луци недостаје, свакако, ма каква залеђина."

Мало доцније, 1964, издао је своје утиске са пута по Југославији **Ернст Нојмајер** (37), писане са доста познавања ствари. Пише о свему и свачему, мало о пејсажу. Па ипак је казао ово (стр. 34): „Са праснагом сурвавају се масе земљишта у море, са гигантским рукама обавија их Которски залив, и тај загрљај изгледа да омамљује. Пјер Лоти се осећао као на месецу. Бернард Шо није могао да нађе више речи за толику лепоту. Залив Котора је једна од најимпознатнијих појава вредних гледања у Европи, нешто слична има у најбољем случају у Норвешкој. Природно позорје прејаке лепоте, свечаности и величине."

„Ето баш доплива једна лађа. Из ње излазе сељаци и рибари; **туристе из чијих очију сија страхопоштовање кад гледају угушујући сјај и застрашујућу снагу ове природне појаве.** Чак и Американац осећа ту да ову сценарију не може да прикује на свом филму и у својој камери. Шта могу ту делићи онога што само у својој целовитости дејствује, шта могу исечци пројектовани на екрану величине квадраног метра кад недостаје утисак целине? **Овај пејсаж може само да се доживи.** И Американац чак осећа да су његови по целој Европи разасути charming i lovely овде више без важности. Чак и Француз ћути: овај пејсаж није више жоли (joli) - овај пејсаж је ћутање."

1972. је изашла у Берну и Штутгарту књига под насловом **„Сунчана земља Далмација" (37а) а поднасловом** „Југословенска јадранска обала". Луксусно и веома лепо опремљена са многим сликама. Писац Вилхелм Кајзер је игнорант да се најблаже изразимо, политичко-етнографски

потпуно неупућен, под несумњивим утицајем садашњих властоджаца Југославије. Он избегава српско име као и сви други владајући у Југославији и износи податке историјске и етничке који апсолутно не одговарају стварноти. Он ни Сарајевски атентат не означује као српски, ни Стевана Љубишу као српског, већ „јужно далматинског" писца, види Хрвате свуда на првом месту, чак и у Херцег-Новоме. Кривошијски устанке је био побуна морнара. Бока је била под Србијом свега неколико деценија од 1300! Итд.

Све су те информације од „народних власти" Југославије, којима и иначе показује велику пажњу. Па ипак књига садржи у топографском погледу многа занимљива запажања, од којих нека заслужују да се и овде пренесу. Последњи одељак његове књиге посвећен је „Црногорском приморском пределу" који је „лонац за топљење народа", тј. разноврсност народа на њему који треба да стопи у један. Разуме се да је то нетачно. Баш на отвореном мору, које он описује, на обали од Оштрог рта до Цмилове улице, до „Конфина", до Спича, све је го Србин. У граду Будви, само у граду, било је нешто мало заосталих католика ромаског порекла, у Кртолима и Луштици по туце католилчких породица које су потпуно интегриране. На том Луштичком Полуострву било је бар 95% чистих Срба, у Грбљу 100%, у Паштровићима 100%, у селима изнад Будве и будванске општине („три комуне": Брајићи, Побори и Маине) 100%, у Будви самој бар 90%. Тешко је да и у Шумадији има чистијих српских предела него што су ови. Али писац, дабоме, ставља на прво место Хрвате, онда Срби, па Црногорце, што му ови неће лако опростити. Он каже (стр. 148):

„Овде обала, сама земља, конфронтира (суочује се) директно са морем, а да није заштићена острвима које ломе (задржавају) таласе (као остала Далмација, коју описује, ЛМК). Отуда произлази да се појачава (погоршава) драматско раздвајање између копна и мора, чак да добива форме које ми на северном Јадрану, изузев ретких изузетака, једва налазимо.

Ипак се мора томе приметити, да се и овде, специјално на високим брдима које опкољавају залив Котора, Боку Которску, налазе предели заштићени од ветра, које потсећају на хомерски Југ не само због њихове бујне флоре." (Писац описује детаљно контрасте Боке.)

Земљиште, напојено од многих потока и олука који са висова блиских обали на доле падају, цуре, шуме, пресушују, влажно је, порозно, плодно. Према томе је флора морске обале бујна. . . ."

Писац наводи какво се све растиње у Боки налази почев од „дрва севера“ храстова, липа, врба итд., до „претставника јужне флоре“: ловорике, орлеанда, палме итсл.

Стр. 150: „Сви ови фактори историјски као и естетски појачавају се у Боки Которској до једног врха (жестине), који привлачи! Према разноврсној лепоти овог јединственог фјордског пејсажа који је још врло рано доспео у сферу људских доживљаја - већ пре Римљана који су се овде населили - једва да постоји неки други спас него да се воли. Људска љубав према Боки је вероватно толико стара колико сама историја. . . .“

Али, према аутору, та љубав је доводила до тежња да се завлада Боком, и због тога вечна спремност Бокеља за одбрану, за одбрану од превелике љубави суседа. Писац вели даље:

„Залив преставља, посматран естетски, срећну синтезу северњачких и средоземских елемената форме. Скандинавско северњачки елеменат претстављају брда, која, иако никако нису превисока опет показују јако изражен алпијски карактер услед својих оштро ивичастих контура, своје нагости готово без флоре и својих широких окамењених урвина. Северњачка је сем тога, разуђеност Боке налик на фјордове, која броји око пола туцета малих затона, међу којима Херцегнови, Рисан, Котор и Тиват. На средоземски југ указују напротив - поред топле климе и субтропске вегетације - меки мелос обалских обронака, острва у висини Кртола која потсећају на Беклинове слике, али пре свега другога светлосна отвореност целе земље, много отворених пергола, терасастих вртова и купатила.

Вода залива, која има сасвим индиго-плаву боју мора, Јадрана, поред тога располаже читавом палетом одабраних међутонова, од дубоке смаргадно зелене боје до преливајуће отворено-плаве; то је управо помирујући елеменат у наизменичности вечног разговора земље и мора, тако да се све противуречности саме од себе решавају на један необично нобл начин.“

Југословенски привилегисани писац **Ото Михаљи-Мерин,** са својом женом Лизом написао је почетком педесетих година књигу „Мала земља између светова“, која је преведена на више језика, вероватно трошком званичне Југославије, чији немачки превод отшампан у Цириху ја имам, са мало модификованим насловом (38). Писац је рођен 1904 у Земуну, јеврејског порекла, определио се као Србин, али затајкује српство и где

би се могло разумети и тамо где се не може разумети друкчије него опортуношћу и веналношћу. Тако нпр. ни за један Немањића манастир у Македонији иначе не сме рећи да је српски.

Та је књига писана фељтонистички. (О самој Србији ни речи о књизи, то је такође режимски.) Па ипак из ње нешто морамо пренети, јер се књига по свом наслову и лепој опреми натура странцима.

У поглављу књиге „Црна Гора - Брегови и легенде", има један одељак под насловом „Фјордови Котора", којему су мото познате Љубишне речи: „Кажу људи који свијет обађу. . ." Ту он у почетку по излазу из Црне Горе пише (одн. он и жена му): „Из сивог каменитог месечевог пејсажа одједан пут си закорачао, из ненада и неприпремљен, у велики спектакл: отварају се брда, гранитни кулиси устукнули су, и дубоко на подножју брдских зидина леже месташца, мала и у слабој треперавој светлости, као припојена заливима.

Сунце на смирају отсјаја на води и грмљавина невремена заглушује нас. Један тамни облачни плашт прекрива залив, само местимично разбивен и проломљен јасним, дрхтећим пегама светлости, које се лебдећи одсјајују на води, тако да одоздо изгледа расвтетљено. Дубоко, у виолетном загрљају брда, лежи унутрашњи залив, који је запљускиван вечерње-тамним водама малих места Доброте, Пераста и, према њима, Прчања.

Спољни залив је у вечерњем сјају јасан као огледало, и простире се напоље до оног брдског ланца, за којим залазеће сунце шири своју глорију оранжасте боје. На челу овог залива леже куће Херцегновог, као домино плочице играча на заленом столу, опкољене тамним зеленилом ексотичних вртова. А с оне стране брдских ланаца, обавијајући их на неисказан начин, простире се отворено море, уливајући се и постајући једно са фирмаментом.

Да ли је то противност између студене и ускомешане укочености камене пустиње, из које ми излазимо (то је Црна Гора, ЛМК) и ситог боја, бујајућег пејсажа Средоземног мора, који нас потреса и узбуђује? Као један чудовишни и тајанствен чувар изгледа нам брег на коме стојимо, место одрицања, пркоса и архајског бивствовања. А доле лежи пријатни и весели пејсаж отворен мору и животу, пејсаж оних залива који личе на језера са острвима и гребенима, са нежним обалама и белим насељима. . ."

У једном од најновијих водича Југославије од **Ј. Кудона** (39) описује се на страни 186 пут од Котора ка Црној Гори. Тамо стоји: „Кад се пређе Ловћенски теснац Котор доле у заливу изгледа као гомилица шљунака и ту сваки путник остане неколико минута задивљен у ћутању."

Баш ових дана кад пишем ове редове изашла је у Олтену, Швајцарска, књига **Ернста Нојмајера** под насловом Југославија. (40). Мада је то по свом спољном облику „путовођа", писац је далеко више квалификован. Он је рођен у Салцбургу (Аустрија) 1930, студирао је Славистику и источно-европску историју. О нама је писао више пута, чак по савету Иве Андрића.

И он има веома заносних речи о Боки. На страни 246 каже: **„Бока Которска је природно чудо првобитног карактера (пракарактера) које нас савлађује (коме не можемо да се одупремо у дивљењу); оно спада у велике сценарије наше земље."** Даћу овде одма оригинални текст, да се види како је то тешко превести и колико је велик занос писца. Он гласи: Bucht von Kotor ist ein ueberwaeltigendes Naturwunder urtuemlichen Charakters, das zu den grossen Szenerien unserer Erde zaehlt.

Писац даље каже: „Црна Брда опкољују фјорд у моћном загрљају и чине од њега сигурно пристаниште у коме би могле да нађу смештај флоте целе Европе. Пошто стење скоро вертикално пада на море, могу чак и велике лађе да се сасвим приближе обали. Ми ту доживљујемо озбиљан, ћутљив пејсаж без оне средоземне хитње далматинске обале."

Даје описе појединих крајева и онда каже „Пјер Лоти је написао овде неколико страна свога Цвећа са доколице са много симпатија и разумевања за земљу. Он је један који се заносио заливом, други је Бернард Шо. У простим верзима хвали народна поезија природно чудо:

Дивна ли је српска Бока
Може Босфор да застиди. . ."

Писац ове стихове даје на српском и уз њих немачки превод, не знајући да они потичу од црногорског краља Николе I Додаје после и стихове о невести Јадрана, мислећи да је и то народна песма. Мени чини велико задовољство, као што ће комунистичким властодршцима у земљи чинити напаст, ово истицање српске Боке од Аустријанца у години 1974.

VIII. ПРИКАЗИ БОКЕ ОД ФРАНЦУСКИХ ПИСАЦА

Имамо неколико извода и од француских писаца, од средине XIX века до скоро наших дана. Мало смо писаца нашли, али су прилично репрезенативни. И њих ћемо навести хронолошким редом.

I.

Познати француски путописац **Ксавије Мармие** с краја прве половине прошлог века, који је објавио описе својих бар 20 путовања по свим деловима света, дао је око 1853. (то произлази из Предговора) у штампу своја „Писма о Јадрану и Црној Гори", у којима има опис Боке (од стране 88 па надаље дело под 41).

Ту се налазе изос. ове речи: „Али иза Дубровника, иза рта који се означује именом Пунта дел Остро (Оштри Рт), стиже се у Боку Которску. На овом крају (завршетку) Далмације развије се одједном тако импонзатна слика да то није сувише ако би се, да би се она упознала, преузео дуг пут. . . (Писац говори о естетским медитацијама које он производи итд.).

„Оно што се зове Боком Которском, то није, као што би се могло очекивати под тим називом, ушће какве реке; то је продор мора у унутрашњост копна, то је један од оних фјордова, приморска лепота Норвешке. Другим речима, то је теснац који, многим завојима, обавија оштрине брда, који се једним својим крајем дотиче Котора, Аустријског Ултима Туле." (Та реч се означава као нека последења тачка света, према грчком истраживачу Питеју из Масиле, који је шест дана путовања северно од Британије нашао и описао једно острво, ЛМК). „У овом каналу се набрајају четири велика и девет малих залива, или, боље рећи, читав канал је један залив, тако савршено заштићен да морнари немају да се боје неког урагана, тако простран да би могао обухватити све флоте Европе, тако перфектно излокан да лађе могу да стижу до саме обале плаже.

Ја сам овај залив прешао једног дана кад је олуја владала. Он ме потсетио својим чудним изгледом на најтамније слике Бајрона. . ." (Дувао је широко, кога писац поетски описује и продужује како је небо било сасвим црно, да су се лепршали тамни облаци, да је назив суседне Црне Горе адекватан итд.).

„Овај исти залив сам прешао једног цветног свежег јутра и ја онда нисам мислио на страхотне описе Бајрона, већ сваког момента, при изгледу на све пејсаже осветљене светлошћу чистог неба, ја сам веровао да видим подобије једне слатке и

мирне слике просањане нежном душом Понса де Леона:

„O campo, o monte, o rio,
O secreto seguro deleitoso!"

(Luis Ponce de Leon био је шпански лиричар и мистик из XVI века, по занимању католички калуђер реда Аугустина, професор у Саламанки, високо цењен у шпанској литератури, ЛМК).

„Прелазећи са једног краја Боке на други, понекад изгледа као да се човек клиза по таласима неке мирне обале, час на неком језеру Швајцарске. Наокруг њених разних базена подижу се гигантске планине, чију ћелаву главу не крунише никаква биљка, али на њиховим обронцима зелене се без престанка шуме маслина, смокава, бадема; на њиховом подножју расцветавају се цветне баште и на целој дужини канала, на обе обале, као и на онима Босфора, обавије се огрлица насмејаних села, лепих кућа окружених плодним биљкама.

На улазу у овај водени теснац налази се град Кастелнови (Херцегнови), саграђен на најпиторескијем положају на падини брежуљка сакривен у зеленој шумици и заштићен зидинама које су издржале многе нападе. . ."(Говори о Веригама, Перасту и другим местима у унутрашњости канала):

„. . .Ускоро ево и Столино са својим сељачким кућама смештеним ступњевито попут амфитеатра на падини брежуљка, са пирамидалним врхом црквеног торња који се диже усред шума. . . Затим мало трговачко место Прчањ, заклоњено при дну својих стена, и своје **Madonna Nativita**, а које изгледа као расуто са својим кућама уз руб обале, расутим као зрнца крунице. Онда видимо три грађевине једнаке висине, истога облика, повезане међу собом присном мисли љубави, а називају их „три сестре", као успомену на три сестре које су у свом верном осећању пријатељства саградиле себи сасвим исти дом. А затим село Доброта које значи у Далмацији оно што Брек у Холандији и које је најбогатије село тога краја. И коначно Рисан, некадашња римска колонија, па Муо и Котор."

„Али од овог величанственог дела божјег учинили су људи као и од многих других поприште својих амбиција, позорницу својих битака. . .По читавој његовој површини становници су се морали осигуравати против опасности инвазије и његова се два краја. ослањају на два утврђења: Херцег-Нови и Котор. Ускоро ћу стићи у Котор."

После тога Мармие завршно каже (41, с. 93): „Ја могу само да означим ова главна средишта становништва. **Ох, какви прекрасни видици, и каква слика, са свих страна, у сваком моменту у овим сребрнастим контурама, и та проширења залива у таквом мноштву црквица које, са врхова својих брежуљака, изгледа као да траже од путника да своју душу уздигну горе према Богу;** у перспективи тих села једна се дижу као терасе на нагибима брда, друга скромно заселa у једној уској долини; друга постављена на обали таласа као гнезда галебова. Какав контраст између оголелих врхова ових планина и обилне вегетације која покрива бокове свог сјајног огртача.

Какав контраст на истој тачки, на истој хриди тако жалосној у својој прависини, тако се осмејкујући према подножју; и какво задовољство видети ова здања свих врста, ове појасеве зелени, како се све одразује у дубокој води са њеним праском боје, њеним врелим теном средоземног неба.

То је заиста грандиозније него толико прослављена Рајна, импозантније него импозантан Дунав. То је и у својој целини и у појединостима једна од чудних слика (сцена) које је човек срећан да посматра и о којој му у духу остаје дубока импресија."

(*Код превођења ја сам задржао француске изразе ако су у исто време интернационални, мада се одговарајући српски изрази могу наћи: овако се човек мање удаљује од оригинала кад га већ не може целог презентирати.*)

Ксавије Мармие је живео дуго: рођен 1809, за време Наполеона, у Понтерлијау, умро је у Паризу, 1892. Био је члан Академије и врло угледан писац. Објавио је преко 20 путописа са разних континената и о најразновснијим земљама.

У књизи коју ексцерпирамо има подоста података одн. његових импресија о становништву Боке. Њих доносимо у трећем поглављу овог нашег дела, где је реч о Бокељима.

II.

Сад долази још једна књига из прошлог века издата равно *четврт века доцније. Она потиче од* **Шарла Иријарта,** француског историчара уметности и администратора (рођеног 1832, умрлог око 1892). Он је много писао о нашим пределима, које је више пута пропутовао. У књизи „Обале Јадрана и Црна Гора", изданој 1878 (мало пре тога писаној), налазе се на стр. 342 ове речи (41-а):

„Боке Которске су несумњиво један од најлепших крајева земље. Никад једна чуднија фантазија природе, никад страшнији удар, као жешћа манифестација његових тајних снага, обликујући површину земље у датој природи, нису дали једном кутку света **изглед у исти мах дражеснији и грандиознији. . . .“**

Пре тога каже да је Лојдовом лађом путовао из Дубровника у Котор, где му се већ при улазу у Боку и при њеном опхођењу „**указао спектакл који много путника сматрају јединственим у свету. . .**“ (42, с.310).

На много места сам читао да се о Боки врло лепо изражавао чувени француски књижевник **Пјер Лоти.** То су махом саопштавали Бокељи, али нико живи не рече где је он то писао. Он је био не само одличан већ и врло плодан писац. Написао је десетине и десетине томова. Једва сам успео да пронађем респективне ставове и то у опису свога пута у Црну Гору. Али сад неколико речи о њему.

Пјер Лоти се сматра као један од најбољих француских романописаца и новелиста: био је редован члан Француске академије. Рођен 1850, умро 1923. Све до Првог светског рата није био наклоњен Србима; тада је писао у пуном одушевљењу према њима.

Лепоте Боке је истакао на више места са неким кратким ставом. Мало поближе, како рекосмо, у опису његовог пута у Црну Гору (42-а), заједно са још три друге Међунаридне ескадре бродова која је 1880 била укотвљена у Боки због сукоба Црне Горе и Турске. Он је био официр на једној француској бојној лађи, стационираној око Баошића (у Кумборском заливу).

Интересантно је да се он много не одушевљава са Херцегновским заливом. Али чим је прешао Вериге и приступао Котору, његово одушевљење расте. Прво му пада у очи Пераст, па „онда Которски залив се пред нама отвара у својој величини.“ (42-а)

„То је увек запањујуће, тај улаз у Котор; - један украс који се мења са изгледом неба; овог јутра услед мутног времена мрачан је и изглед особен и чудан.

Свуда унаоколо планине, високе; стрме, са врховима покривеним снегом.

На обали где смо пристали, све је у дивном зеленилу, Шуме са стрмим обронцима успињу се до неба, изчезавају у висини у мутним сивим облацима препуним кише.

Мрке маслине се мешају као букети са зелењем позлаћеним од јесени, са свежим зеленилом (стабала) поморанџа. И свуда, засађене маслине, где било у шуми, дижу се на највише зашиљене врхове као да хоће да чине задовољство, или по долинама заклоњене великим храстовима. Свуда мала стародревна села, стари манастири, старе цркве.

Ту су вртаче тако дубоке и тавне са тако јаким сенкама, такво богатсво боја, да то не изгледа више истинито. Рекло би се да је уметник насликао пејсаж, потстакнут тамом и фантазијом. . . ."

У једном претходном опису, управо једној новели и доживљају под насловом Пасквала Ивановић у коме је описао своје односе са овом гордом Бокељком Пјер Лоти се такође, каткад, одушевљава природом Боке (43).

Тако већ првих дана свог боравка тамо, свога открића Боке, 5. октобра 1880, задивљен је овом „новом земљом, где га је судбина довела": „Заиста има фантастичан изглед ова словенска земља! Све унаоколо овог залива, затвореног као да би било језеро, планине су високе, стрме, дивље, са малим насељима која се успињу удаљено једно од другог у шумама.

Позади и више од свега овога, нешто тамно се диже до неба, као гигантски зидови неког света. То су црна брда Монтенегра, кречна, растргнута, као ужасни остаци хаоса. . ."

III.

Сад један писац следеће деценије прошлог века, а затим један из једне даље, последње деценије. Овај други нема француско него немачко презиме, а име му уопште не знам, али пише на француском и по свој прилици је Француз.

Емил де Лавле, белгијски историчар и путописац (1822-1892) спомиње у преводу своје књиге „Балканске земље" (44, с. 54) један свој разговор са **Бенјамином фон Калајем,** тадашњим заједничким министром финансија Аустро-Угарске и врховним главаром („некрунисаним краљем") Босне и Херцеговине. Ту се он позива на једну своју историјску расправу из године 1869. (45) у којој описује назадак приморских вароши Далмације од њене анексије Аустрији. Ту каже: „Тако Дубровник, некадашња зависна република, има 6000 становника, Задар 9000 а Шибеник 6000, док је **Котор који лежи на најлепшем заливу Европе, природом украшен обиљем пристаништа и докова који су довољно велики да приме читаву морнарицу једне моћне државе, постао селендра са 2078 душа.**"

У научном часопису „Природа", који је излазио осамдесетих година прошлог века у Паризу, пише Ј. Деникер о Кривошијама (поводом њиховог другог устанка) и каже изос (46):

„Ни у једном делу Европе не може да се види (нађе) залив тако исцепкан и расуђен тако фантастично као што је Бока Которска (Буш д Катаро). То је целина састављена од пет базена заокружених, утиснутих међу високе планине, спојених уским каналима. Сви путници који су видели Боку не могу се уздржати да не праве упоређења са Језером четири кантона у Швајцарској." (То је језеро у средини Швајцарске, у њеном првобитном делу. Овако се зове француски, док се немачки каже **Vierwaldstaettersee,** што значи Језеро-Четири шумска предела, тј. кантона Ури, Швиц, Унтервалден и Луцерн. Заиста један од најлепших предела света. ЛМК).

Писац истиче сличности и разлике између ове две природне лепоте Европе, да затим пређе на појединa излагања о пределима Боке. Говори о Оштром Рту, о Новоме итд., да каже потом: „Једним уским каналом се улази у трећи басен, најшири од свих, залив тиватски. (Између Тивта и Кртола; њим доминирају Кртоли, али се, према више познатом месту, назива Тиватски залив. ЛМК). На северу планине са благим нагибима, добро обрађеним, многобројне кућице утонуле у зелену густину башта, живо контрастирају обали југа, скоро пустој. Између два ланца планина запажа се песковита и скоро ненастањена равница Грбља. . . ." (То је зтв. Солиоцко поље, ЛМК).

IV.

Француски писац, поп. Р. Борон, бивши професор Реторике и Философије, издао је 1888. године књигу под насловом „Илирске обале", а са поднасловом „Истрија, Далмација, Црна Гора." То су такође утисци са његовог путовања по десној обали Јадрана. Књига је пуна лепих, и често проверених, запажања. Има, разуме се, доста података о Боки.

Тако пише на стани (69, с. 332):

„Морски пут од Гружа до Котора износи око четрдесет пет морских миља и има четири пристаништа: Херцег Нови, Пераст, Рисан и Котор. Пут износи осам часова пловидбе. Међутим ово није довољно да би се могао видети сав диван изглед који се оку пружа.

Те обале су чаробног изгледа, лако приступачне и једне

необичне дивоте, где су ћуди природе у једном жестоком контрасту испољиле с једне стране све страхоте дивљине, а с друге стране сву љупкост живота; мени су те обале биле претстављене као насељене хајдуцима наоружаних хanџарима и окужених кугом. Ја сам их лично видео и тврдим, да заливи језера Четири Кантона и оштре окуке језера Комо не могу се упоредити са овим обалама.

Брод оставља лево чаробно острво Локрум и полуострво Молонта; пролази поред дугог подгорја Оштро, начичканог фортификасиским објектима, да би најзад упловио у чувени Которски Залив, место јединствено због своје велелепне и чудне дивљине које природа овде пружа.

Сам залив не претставља, као што би се могло помислити, ушће неке реке, већ је он један огроман котао који је море продубило на подножју планина.

Он има, на дужини од двадесет четири миље, четири велика и девет малих залива, надвишених голим стенема, сличним зидовима. Ови заливи потсећају много, час на Лузернско језеро, час на Босвор, или на луку Смирне.

Таласи не продиру непосредно до обале и стрменитост не почиње одмах од уласка у залив. Портебно је ићи дуж канала, прећи преко мореуза и басена, како би се најзад изгубила из вида отворена пучина и могла да ужива сва величанственост призора који се пред очима развија.

Бока има читав низ лука потпуно заштићених и способних да у себе приме једновремено бродовље целога света. . . .

Бели домови Боке одскачу од зелене позадине маслиновог, бадемовог и лимуновог дрвећа. То је један чаробан изглед који се без престанка понавља: воћњаци, терасе и џбунови, који мешају свој опојни мирис кроз ветар који ћерлија. Стари зидови, куле у рушевинама, шиљати врхови стена који штрче из плаветнила мора. Врхови голих стена позлаћених сунчевим зрацима уздишу се изнад винограда, чије лишће почиње да жути, и изнад воћњака маслина, мирти и нарова. . . .

Стр. 337: „Пролаз кроз залив Боке захтева скоро пет часова. Путник се не жали на ову спорост захваљујући узбуђености свих врста које не може да избегне.

Призор који се пред њиме пружа није ли нешто величанствено и богато у разноврсности предела?

Клима Боке је здрава, тло је врло суво, а планине штите од

чувених ветрова Јадрана - Широко и Бора. Пролеће и јесен су два најпријатнија годишња доба. Лето је врло жарко. . . .

Стр. 356: „Котор изненађује својом дивљом лепотом. Голо стење и стравичан изглед планина које у једном полукругу притежу залив Боке. Стене које се невероватно разликују од насмејаних градских кућа са црвеним крововима, са терасама у цвећу и дугачког низа јаворова, белих кленова и багремова, који опкољавају зидове кућа. Поглед је загушен са свих страна, између неба и мора, овим стеновитим препрекама, које је свевишњи створио; даје утисак једне тамнице тако да се ваша мисао од саме себе уздиже ка тим голим стенама, тражећи један други видик.

Котор је један аустријски град, али поред тога једина лука Црне Горе. Мора се признати да је Бока један величанствени улаз у ово чаробно краљевство. Изгледа као да се море пробија кроз гранитне стене да би покорно смирило своје валове пред прагом Црне Горе.

Величанственој лепоти четири залива нема равне у целом свету - та складност њихових облика и драж њихових обала; ништа не може да се упореди са суморним изгледом голог стења жалосно сагорелих падина. Ни зеленило, ни биље не покривају голотињу ових огромних зидова и сивих стеновитих ходника. Овде-онде стрми зиводи су крунисани циклопским блоковима који се надносе изнад понора кријући пештере хаоса.“

V.

Из последње деценије прошлог века је један ванредно леп опис Боке од француског писца **Ж. Лезиера**, али га ја нисам директно нашао већ преузео из једне књиге Марка Цара и преносим га према преводу самог Цара (47, 48). Тамо стоји: „Босфор се обично хвали и узноси као једна од најлепших ствари на свету. То се стереотипно мишљење преноси с колена на колено. Али би требало имати срца, па се отрести неких званичних шаблона што их натерује вајкадашња навика. Нема сумње: Босфор је по лепом времену леп. Али тај призор нема у себи ничега грандиозног: ни великих планина, ни богате вегетације; видимо само гомилу старих, дрвних кућа и окречених палата без карактера, затим неколико паркова у којима боде очи шаренило, као год у нашим пољским баштама где се држе јавне игранке. Све то скупа је, кад поиздаље гледаш, прилично лепо, али више живописно него лепо; величанствено није никако. **Ја бих заклетим хвалиоцима**

Босфора напросто препоручио да оду у јужну Далмацију и обиђу Боку Которску. То се може да назове заиста лепим призором: пространи рукав мора заоквирен џиновским брдима, којима су подножја окићена зеленим бокорима, из којих се беласају убаве варошице или романтичне рушевине старих млетачких дворова. По дну залива пењу се небу под облаке стравичне врлети кривошијске и црногорске. Ту се барем светлост може слободно да игра по оним импозантим гредама и оним снегом засутим планинским висовима. То је тек права лепота.“

VI.

Из овог века имамо засад три писца, али у књигама писаним у размаку од 20 година. Прва је изашла пре почетка Светског рата, док је још Бока била аустријска. Писац не личи по имену на Француза, али је писао као Француз и понашао се као Француз. (Можда је и Белгијанац, али је књига штампана у Паризу.)

У књизи **М. Верлопа** о Црној Гори, изашлој у Паризу 1911, ово стоји за Боку (49, стр. 2 и сл.):

„Напуштајући Котор, крећемо са једним од најпиторескнијих путева, са многоструким завијуцима, који се пење, пење и завија, пружајући очима изгледе шармантне и увек различите Боке Которске. **То је један од најлепших панорама с којима може Европа да се поноси;** човек верује да је на врху Ригија. . .“ (Риги је један од најлепших алпијских врхова у средњој Швајцарској. Име му долази од латинског регина монтис: краљица брда, ЛМК).

Француз **Алфонз Мизе,** који се потписује „цивилни инжењер“ а изгледа да је био управник рудника у Србији, дао је мало пред Балкански рат опис Црне Горе, Србије и Бугарске. (50)

Описујући пут из Котора на Цетиње (с. 25) каже: „Кад се излази горе (на брдо) у истој мери се развија на вашем подножју залив Котора у једну панораму јаку и импресионирану, **пружајући Вам једну од најлепших тачака изгледа Европе. . .“**

Друга је књига изашла 1931, већ после 12 година постојања Југославије. Она је уосталом географско-естетски опис Југославије, путопис под насловом „Кроз Југославију“. (50-а). Писац је **Анри Дебреј,** а предговор је написао нико други но **Едуард Ерио,** градончелник Лиона и велики српски пријатељ. Ставови о Боки налазе се на странама 171-174 и гласе:

„Изненада, на завијутку пута, појављује се поново нађен диван широки простор: нема више мрачних зидина и вртача, него се пред нашим ногама открива један низ валовитих сурих стена обасјаних сунцем; а у подножју вијуга једна трака драгоцене плаве воде, плаветнила толико светлог и провидног, да човек гледајући то осећа право задовољство у глави. **Ја нисам никад разумео боље колико око може да се очара ничим другим но једним оваквим изгледом.**" У почетку човек само то види, јер је изглед неизмеран. Појединости искрсавају доцније, после свестране пажње.

Уживање не долази само од праћења погледом обриса Которског залива и урвина које се стрмо спуштају; линије створене случајно природом ретко су тако савршене; човек буквално пије очима ту нескладност тонова, понекад чулних, понекад духовних: један пехар отворено сиве боје, али тих и непровидан на чијем дну пдрхтава најживљи плави ликер, дубљи и богатији у бојама него небесно плаветнило и материје врло ретке.

Пут се колико мож прилепио уз стрме планинске стране. Кривине су небројене, јер треба сићи око хиљаду метара низ стрме падине.

На подножју стене, скоро без видљивог одблеска на води, налази се низ кућа ружичасте, беле и смеђе боје баш на ивици пута којим ћемо ићи дуж целе обале до Херцег Новог, до Јадрана.

Котор (Cattaro) у дну залива је Венеција без буждева, Верона без Адиђе; мали трг је затворен између мрких зидова, као што су херметички затворени они у сличним градовима Италије.

Котор је сачувао много успомена од доба када су његови трговци и банкари трговали са српском царевином и кад је он дао Немањи министра финансија, па до времена борби са Дубровником, Баром и Будвом, као и са оном Венецијом толико далеком, али често и сувише блиском.

На путу који смо мало пре тога посматрали са висине, ми се сада дивимо мору азурне боје; десно се налазе зидови од сурог камена који подржавају воћке чији плодови висе преко зидова; високи домови с грбовима осенченим тамним прозорима; између стења изобиље разноврсног дрвећа из басена Средземног мора: поморанџе, лимунови, бадеми, маслине; нарови пружају своје плодове црвене и златне боје; смокве пуштају да падају њихова зашећерена зрна, олеандери у

џбуновима изгледају као ките цвећа; кипариси дају стењу архитектонске облике; овде онде наша дрвећа се мешају са оним из тропских крајева: храстови, ораси, врбе, липе, па чак и брезе са влажних планина.

Простор између Котора и Херцег Новог, између дна залива и изласка из истог претставља низ дивота разастртих на дужини од четрдесет осам километара; онде где је падина мање стрма, налазе се села: Доброта, где је залив најшири, Пераст, где се два манастира, један православни други католички, налазе на два мала острва; Рисан, здравствено опоравилиште. Море је узбуркано, ваздух делује освежавајуће као нека врста миповања. Сужавање видика у један узан оквир приморава дух да ужива у овом моменту, без неспокојства које човека обузима кад се налази пред и сувише широким видицима. Овде чивек очигледно чита једну страну Хорацијеве филозофије; овде је живот лак, овде је и вино добро.

Када се прођу касарне, бродови ратне морнарице и школа трговачке морнарице, појављује се Херцег Нови, старо гнездо далматиских ускока, са старим замком на врху једне стрме стене и низом белих кућа на падинама. На обали Јадрана, покривеној пола песком а пола земљом где расту закржљале оморике, налазе се бараке настањене са више хиљада руских избеглица. Благородни српски народ није заборавио доброчинство, он се показао матерински према овим јадницима који очекују са фатализмом својственим њиховој раси пад совјетских република и појаву једне друге владе о којој они мало знају каква ће бити. Они су изабрали један предео који одговара беди у којој се налазе и њиховој духовној клонулости: човек присуствује, пун горчине, пропадању тих људи који су тешко живели и сада не знају како ће да умру! Народи који су се предали судбини, нису достојни победе. Боље питати храбру Србију!"

VII

У једној скорашњонј књизи о Југославији француског географа **Андре Бланка** (51), која је писана несумњиво уз благослов садашњег комунистичког режима, јер усваја и његову државноправну формацију и његове крипатице, овако започиње свој отсек књиге под насловом „Приморје Монтенегриско" (с. 194), прелазећи из Далмације:

„Мање настањено, мање развијено, али је зато више питорескно (живописно) и више приступачно спектакуларним трансформацијама. Оно сачињава средоземну Црну Гору.

После Цавтата, Јадран постаје дубљи, литорал (обалски појас) начињен од уреза или усека у стене постаје праволинијски; нема више острва, зоне флиша се смањују или изчезавају." (Флиш или Флис-flysch ou flys - је геолошки израз; треба да претставља земљану или песковиту наслагу стења, као пример се неводи Швајцарска. То је терен креде). Бланк наставља даље: „Средоземна варијанта јадранске климе изражава се благошћу зиме, изчезавањем буре, изузев појасева који доминирају обалом.

Бока Которска и околина Улциња и Будве иамју најстарије маслине и баште аргума."

IX. ПРИКАЗИ БОКЕ ОД СТРАНЕ ИТАЛИЈАНА

Често се наилази на описе Боке на италијанском језику или од писаца Италијана на ком другом језику. Већим делом то и нису „прави" Италијани из Италије, већ далматинског порекла, нарочито они који су писали у прошлом веку. Не треба заборавити да је Котор са већим делом Боке био четири века под Венецијом, да је сам Котор по свом становништву био одиста италијанско насеље (или бар романско), а пенетрација Италијана је била очигледна у још неким католичким (не православним!) насељима Боке.

Италија је увек постављала прохтеве на западну обалу Јадрана, па их је чак 1941, помоћу Хрвата, успела и да реалише. Тада се и Бока налазила у њиховој власти. Има међу писцима и далматинских локалних патриота који нису знали други језик сем италијанског, има их који су писали да се додворе режиму Беча итд. Али нико није био приморан да се одушевљава Боком, а још мање су се могли регулисати његове речи заноса.

Зато су нам ови писци добро дошли и ми радо преносимо њихове ставове. Највећи је део из прошлог века, један чак из прве половине. Можда их има још, можда још много, али ја нисам могао до њих доћи. Изнећу оно што сам нашао. Све је објављено на италијанском језику што се овде преноси, сем једне радње на немачком, али свакако писане од Италијана по осећању.

Као сви написи Италијана, и ови су пуни топлоте, искрености, најлепшег литерарног изражавања. Ту нико не може Италијана да надвиси.

I.

Писце ћемо овде поделити према веку едиција: прошли или овај век.

Први, свакако тада аустријски поданик (Далматинац или Истранин), **Марко Касоти,** издао је 1840. у Задру књигу под насловом „Обале и острва Истре и Далмације" (52).

Ту он описује лепоте Далмације, па онда каже: „..ипак је најумилнији Которски канал кога ћемо ускоро да пређемо. . . .

Овде смо на Оштром Рту, који се **налази на улазу овог величанственог позорја,** као његово преддворје.

Сад смо на Росама: остави на страну карту улаза и пожури да уживаш у призору који ти спрема раскошна природа, и богата уметношћу. . .

У Рисанском заливу — тако се раније Бока звала - заиста изгледа да је природа хтела да пружи слику Океана. . .

Сва околна брда различите и неједнаке висине, једна прекривена друга гола: подаље гигантни ланци брда, колосалне провалије, напослетку **разноликост свега што постоји узвишеног и пријатног;** све ће то запазити поглед који пређе предео овог врло љупког канала.

Модерни га зову Боком Которском, Бокезима становнике његових обала, и то са правом. Он (тај канал) има више ушћа и теснаца: један између Оштрог Рта и острва Жањице; други између Рта Кобила и Луштице; затим Свете Недеље — четври Вериге.

Разни су затони обликовани у овом Каналу, а сви увек богати новим перспективама, оивичени новим насељима, улепшани најразличитијим врстама одеће, ношње, људи. Љупке и умилне њихове обале, на подножју високих планина, од којих је једна зелена, друга сасвим сува, ови предели указују, отменоћу својих производа, на богатство њихових становника.

У души задивљење, у погледу мио осећај допадања: ево нас на крајњем делу Которског Канала, који је, оживљен плодном вегетацијом, насупрот природи која изгледа понегде као маћеха, засађен вилама, селима, варошицама, окружен многим несумњивим траговима цветајуће трговине, разнолик у својим обичајима, у својим судбинама као историјски речник, мора да образује, бесумње, један интересантан појас наше јадранске обале. . . "

Некадашњи срески лекар Херцегновога, поиталијанчени Далматинац **др. Ј. Десковић,** говорећи о Боки, поводом Првог Бокељског устанка, дао је и географски њен опис. У њему (53) овако каже за Новску Ривијеру:

„Цели предео на овај страни је дивна башта (ein prachtvoller Garten) која се пружа од Херцегновога до грчког манастира Савина, и ваздух је ту испуњен са најфинијим мирисима цвећа."

За которски базен писац каже (стр. 24):

На овом путу (од Лепетана до Котора, ЛМК) развија се пред очима **једна тако величанствено узвишена слика, да нема пера и нема речи који би могли тако дубок утисак путника да опишу.**"

Сад ћемо цитирати **Антонија Балдаћи** из његове књиге „Бока Которска и Црногорци. Утисци са пута и белешке", изашле 1886 године (54).

На страни 7 каже писац:

„Нека ми буде дозвољено да учиним једну општу напомену о величанствености Боке пре него пређем на посебан опис.

Никад се неће наћи један сликар који би био у стању да кичицом прикаже овај природни бисер. Не заостајући ни за каквим другим (пределом) љупкошћу својих крајева (ако се изузму само чаробне лепоте наших алпинских језера), она је задобила у последње време нове чари људском руком начињене. Њене обале испунише села, засеоци, сјајне виле, а брдашца пуна толиким дивотним гајевима и маслињацима. У свом пространству је она различита у пуном смислу. . . "

„Кад се заустависмо у Херцегновом, појави се по неки облачак да разбије азурни свод неба и крунише брда над њим. Вода у заливу беше мирна, умилна, тиха: само је дувао пролећни поветарац. . . "

Говори онда о Веригама и о новом изгледу кад се пређу Вериге које Боку деле у два главна дела. Писац каже:

„Тачка поделе пружа панораму од које се не може ни замислити ни величанственија ни умилнија за око. Ко се нађе између једне и друге обале залива и попне у блиске гајеве, откриће диван потез који формира Боку. Тада се показују жудном оку безбројна насеља.

Овде се лепота природе налази здружена са милином климе, која ће се узалуд негде друго тражити. . ."

Италијански писац **Маркоти** издао је 1900. књигу под насловом „Црна Гора и њене жене" (55). То су утисци са његова пута извршеног 1886. а опис датира из год. 1896, како сам писац наглашава. XIII одељак носи наслов „Према Црној Гори", и на стр. 56 говори о Боки. Ту је изос. рекао:

„. . . .Од Оштрог Рта, који нас је топовским пуцњем поздравио, па све до Котора, који се угнездио на дну најунутрашнијег залива, море се шуња, увија, увлачи у тесне увале, шири у отворене базене, час у подножју љупких брежуљака, час на изворима из шупљих стена које страх уливају. **То све обликује један од најузвишенијих и највеличанственијих пејсажа у** целом свету. Затворен у Боки, човек заиста остаје отворених уста." (То јамачно значи од чуђења. Овде је игра речи, јер у италијанском језику бока значи уста - ЛМК).

Ни изглед доломитских Алпа у Горњем Кадору, ни спектакл Дунава код Железне Капије нису ме толико задивили

и занели као ова **Бока која се не може речима исказати ни описати.** Надвладан на тај начин величанственошћу природе, ја сам се мало бринуо за дела људска. . ."

Ђузепе Маркоти, романописац и журналиста, рођен је у Фриулима 1850, а умро у Удине 1922.

II.

Прво Дело из овог века на италијанском језику које сам ја нашао где се Бока, иако узгред спомиње, то је расправа под насловом „Југославија и Југословени" од **Себастиана Висконти-Праска,** изашла мало пред Други светски рат. (56).

Ту сам нашао само опис Будве и онда осврт на Боку при полазу у Црну Гору. Изгледа да је он путовао од Будве. За њу каже, желећи истаћи њену италијанску прошлост (66, с.184):

„Будва изгледа бела на једном полуострву, којим доминира кастио (кастел), који услед толике јасноће ваздуха и воде не успева да изгледа претећи; она је обавијена зидинама на којима крилати лав отвара своју књигу верности. (Шта је тим хтео рећи, не знам поуздано, али је очигледно да меморише млетачког лава и њихову управу. ЛМК). Стогодишње маслине на обалама около града дижу према небу моћне гране који проистичу из енормних корена. Оне су (те маслине) асистирале код разноврсних промена, а и данас су још њихови неми сведоци. . . ."

Страна 102 при одласку у Црну Гору: „Прво треба у Боки Которској задивити се једној **серији сукцесивних фјордова да би се убројили међу најлепше који на свету постоје. . ."**

У великој, управо грандиозној Италијанској Енциклопедији из времена фашизма има, разуме се, доста речи и о Боки, али се њене лепоте не истичу нарочито да не би конкурисале лепотама Италије. Ипак у главном приказу Боке (седес материе, 57 с.472) стоји:

„На обронцима који се спуштају ка Боки разасути су мали насељени центри, између плодних култура, где беху многобројна до пре неку годину италијанска језгра међу становништвом претежно српским: fra una popolazione in prevalenza serba."

„Пијсаж Боке је међу најразноврснијим читаве далматинске обале, надасве због контраста између голети и стрмих степеништа високе карсне зоне (с једне стране) и многих нижих висова богатих вегетацијом и културом. . . ."

X. НЕШТО МАЛО РУСКИХ ОСВРТА НА БОКУ

Од руских писаца имам нажалост веома мало похвала Боки, мада их је несумњиво било доста више. Имам свега два-три писца са по једном реченицом или стихом. Бар њих да сачувамо.

I.

Први је руски историк **Аполон (Аљександрович) Мајков** (1826-1902) који је у својој Историји српског народа, преведеној и на српски, казао, (58, с. 139): „Зета, иако бијаше на мору, држећи **залив Которски, где је пристаниште једно између најљепших на свијету. . .**"

II.

Дурги је **Андреј Сиротињин,** који је издао 1913. књигу „Русија и Словени" (59). Нажалост, ни у једној енциклопедији руској, ни предратној ни послератној, нисам могао ништа да дознам о њему. С тим није мистерија завршена. Он цитира два стиха о Боки, веома лепа и значајна, за која пише да их је „казао поет", али не стоји који поет. Ја ћу их изнети, у нади да ће можда неко други пронаћи тога поету.

Сиротињин пише како је туђин завладао српским земљама. „Остао је само један крај слободан. То је тај део Динарских Алпа у Приморју. . . тај крај о коме је казао песник: **Далеко се прострло на југ ка лукоморју Сокопово српско гнездо (или гнездо српских сокола.)**"

Сиротињин је прво имао у виду Црну Гору, а затим Боку, а руски „поет" канда такође. Сам Сиротињин продужује (с. 405): „Тамо у лукоморју, заливу Бококоторском, дижу се горе неприступне стрмени над плавим, сијајућим огледалом Јадрана. . . ."

Реч лукоморје је редак и више песнички израз. Нема га у свим речницима, чак ни већим. Ипак тамо где се налази стоји да он значи „морски залив" или „морски бухт." У великој совјетској енциклопедији (издање II, 1951, 25 том) пише да је то „стари народни назив за извијену морску обалу или морски залив, бухт. У руској усменој поезији лукоморјем је називана далека баснонословна страна пуна свемогућних чуда. Из фолклора реч је прешла у литературу XIX века. А.С. Пушкин искористио ју је у Прологу ка поеми Руслан и Лудмила (У лукоморје дуб зелени).

То је, дакле, поетски израз за залив, али неки чудан баснонословни, бајни залив. То би одговарало нашим водама

око којих се виле купе, или нимфе. Зато сам ја задржао и у преводу руски назив, испочетка чисто народни, тим пре што он садржи ипак оба израза: морска лука.

Тај крај је, према ненаведеном, али свакако познатом руском песнику, једнако као и Црна Гора која се до њега пружа „соколово гнездо Срба."

III.

Руски адмирал **Д.Н. Сењавин,** који је неко време у почетку прошлог века држао Боку, пише 3/15 марта 1906. руском посланику у Бечу Разумовском изос. и ово (60):

„Као лука бокељски залив је најбољи на свету а границе које га окружују скоро су неприступачне. . ."

Адмирал Дмитриј Николајевич Сењавин (1763. до 1831) био је истакнути руски поморски официр, који је учествовао у многим ратовима од 1787., а од 1805 до 1807. био главнокомандујући свих руских снага (копнених и морских на Средоземљу.)

XI. ЈОШ НЕКЕ ПОСРЕДНО САКУПЉЕНЕ ВЕСТИ О ЛЕПОТАМА БОКЕ ИЗ РАЗНИХ ИЗВОРА

I.

Свакако су се и Енглези, који су најчешће обилазили свет, оставили у својим путописима трага свога одушевљења Боком. Али ја нити имам тих књига нити знам енглески. Неко ће ме сигурно после допунити.

Имам овде неколико изјава сакупљених из новина, које су значајне у првом реду према лицима од којих потичу и које стога треба сачувати од заборава. Вести су дате посредно, не од писаца већ од репортера (новинара). Зато им недостаје пуна аутентичност. Са том резервом их преносимо. У „Политици" од 11. маја 1970, у напису „Анти-пропаганда туризма. Ловћенске серпентине - велико ђубриште" стоји и ово:

„Ловћенске серпентине освојиле су својом лепотом и старог скептика **Бернарда Шоа** кад се 1922. године упутио у „пакарду" из Дубровника на Цетиње. За потомство он је забележио: — „Ловћенске серпентине су нешто најузбудљивије што човек може да доживи. Имам утисак да су шофери који возе на овом путу међу најспособнијим у свету. Кад смо се извезли на најгорњу серпентину, никад раније у животу нисам осетио такву близину неба."

У „Политици" од 4. априла 1976. написао је Бошко Пушоњић, ранији познати „заниекац" Срба у Боки леп опис Боке под насловом „Изабраница лепоте", где између осталога каже:

„Ако је једном строгом научнику, Јовану Цвијићу, она „један од најлепших и најинтересантнијих залива на земљи", да ли се чудити што је за **Бернарда Шоа** један од најлепших пејзажа које је видео, или за његовог земљака, путописца **Фрезера** (пре 130 године): „Бока которска је исто тако лепа као Босфор. Ко није видео ниједн од ових вилинских вода, боље да их и не замишља."

Изгледа да је то **Бернард Шо** објавио у некој књизи. **Џорџ Бернард Шо,** рођен је у Дублину, Ирска, 26. јула 1956, умро је 2. новембра 1950. у Енглеској, сматран је за једног од највећих писаца овога века на енглеском језику.

Ко је тај Фризер, ја не знам, а тешко да зна и Бошко Пушоњић Још мање се зна где је то казао. Овде се све то износи из два разлога: Први је да се да повода другима да истражују, а други да се види аљкавост и дилетантизам „истакнутих" новинара, чија је главна заслуга негирање Српства.

Политика од 22. јуна 1970. доноси једну белешку о заносу британске принцезе и сестре Краљице Јелисавете II о Боки коју је тад баш псетила. Тамо стоји:

Британска принцеза Маргарета која се ових дана налази у приватној посети Југославији боравила је, почетком јуна, и на црногорском приморју чије су је лепоте одушевиле.

„Црногорско приморје, рекла је она новинарима, је једна од најлепших обала коју сам икад видела. Будванска ривијера са Светим Стефаном и Бококоторским заливом су јединствен бисер природе."

Да је она рекла „Црногорско Приморје", ја у то дубоко сумњам, чак сумњам да је она знала какво је то приморје. Она је свакако била одушевљена пределима које је видела и кроз које је вођена и ту је дала окушке своме усхићењу. Како се ти предели зову и којој републици припадају њу је мало интересовало. Али сарадник листа је и ту хтео свој шовинизам да испољи, онај исти шовинизам који пребацује другима.

II.

У „Политици" од 29. јула 1969. има један напис А. Мишића под насловом „Светски стручњак о нашем туризму", где стоји да је „швајцарски научник-социолог проф. др Пјер Жакар" дао своје мишљење о развијању туризма у Југославији и своје приговоре одн. примедбе. То нас овде не интерсира, али у чланку даље стоји:

„За професора Жакара Херцег-Нови је једно од најлепших туристичких места које је досад посетио, а пропутовао је читав свет. У овом граду има и зеленила, а и сам је не само туристичка, већ и урбанистичко-историјска реткост."

Ја за тога професоре никад нисам чуо, али то не значи да не постоји. Свакако је требало рећи где је професор. Писац је изоставио то да каже, као што је изоставио да наведе и своје „лично" име. То је само дозвољено за људе велике да наведу иницијале свога крштеног имена. Тај Мишић не изгледа толико велик. Ја сам само утврдио како се означава тај швајцарски стручњак за туризам. У свом језику се пише Pierre Jaccard.

XII. НЕКИ СРПСКИ ПИСЦИ О КРАСОТАМА БОКЕ

Навешћемо и некопико српских писаца очараних Боком, писаца од угледа. Не само да овде нису сви, већ нису можда ни најинтерсантнији. Ја до њих не могу овде у иностранству тако лако доћи. Па ипак, оно што имам и што сам изабрао, пренећу и тиме олакшати посао другима који буду ову тему обрађивали. А она треба да се обделава и обрађује. То, истина, захтева наш локални патриотизам, али општи патриотизам је само скуп тих локалних патриотизама. Овакви написи доприносе општем српском патриотизму.

I.

Почећемо прво са најближим, домаћим писцима, чије су мисли и описи Боке сувише познати, али увек вредни понављања.

Најбољи књижевник Боке **Стјепан Митров Љубиша,** чији се подаци износе у следећој глави, казао је у свом опису Боке прештампаваном безброј пута, поред уводних речи објављених овде као мото првој глави књиге, још и ово:

„Бока је мјесто здраво. . . Зрак је угодан, воде живе из врела, а припек сунчани дава биљу особити сок, за то су овдје воћке слатке мимо игдје. Цвијеће цвати и мирише зими на отвореној пољани; снијегу није трага али намири влага јесенска и честе кише, особито у Котору, гдје се облаци, од свукуд зајмљени, сукобе и јалове у онај тијеснац као у корито. Вино је румено и реже; уље густо а танко; сир масан а смочан; месо особито кусно. Храна је приморцима највише риба, а горштацима вариво и сочиво. Ови једу обично хљеба рметинова печена под сачем на цријепњи, а они пшеничне покваснице.

Горе и брегове оголио је козји зуб и ископ ревачи, што узрочи љетну сушу и зимну поплавицу. Мислим да се сваке године посијеку дајбуди шест тисућа дубова у бадњаке. Да их се годином толико подњиви, куд среће!. . . "

Предраг В. Ковачевић, професор Више поморске школе у Котору, сам Бокељ (отац му је из Горњег Грбља, потомак једне чувене куће), писао је у зборнику „Котор и Бока", издатом 1934 (61):

„Поморски положај Боке Которске је изванредан. Конфигурација тла и распоред унутрашњих залива створени су идеално, тако да је Бока једна од најбољих поморских лука на свету. Бродови највеће тонаже и најдубљег газа могу слободно

пловити до најкрајње тачке Которског Залива; а у време страшних зимских олуја, кад је море на Јадрану најопасније, Которски Залив пружа сигурно склониште и одмор. Ако узмемо у обзир готово централан положај Боке Которске у Средоземном Мору, и брзе везе са свим лукама у Леванту и Поненту, а осим тога и релативну оскудност аграрних прозивода Боке, онда је јасно да су Бокељи природно упућени на море. . ."

Синђел Јеротеј Петковић, мој ујак из Ђеновића, овако је описао положај и околину манастира Савине (62):

„Према улазу у бококоторски заљев, на истоку од вароши Херцегновога, диже се у најромантичнијем крају чаробне Боке Которске, у храстовој, ловоровој и маслиновој шумици, из које стрше многобројни борови и ципреси, на далеко чувени српско-православни манастир Савина.

Када је човјек већ код манастира и када шетајући се шумицом између шимшира и рузмарина, лимунова и наранача, олеандера и палми, опијен мирисом разног јужног биља и цвијећа, изађе на Красно Осоје и Владичину Главицу, поглед му од једном обухвати јединствену панораму: под њим је питома мељинска долина са пространом луком; према њему луштички брежуљци и Оштри Рт, иза којег се таласа сиње Јадранско Море; на истоку му је окићен многобројним мањим увалама, ртовима, брежуљцима и оточићима, тиватски затон, над којим се диже вјечити бокељски стражар, поносни Ловћен, док на западу остају камените херцеговачке и конавоске планине са љупким затоном Топле и равном Суторином. Призор заиста диван и величанствен, који - што рекао Љубиша - неком тајном силом плијени поглед.

Без сумње, као што је Бока одвојила љепотом од свих наших приморских крајева, тако је и Савина наткрилила љепотом сва остала мјеста у Боки. Ту је природа показала највећу своју вјештину „кад је своје чудесно дјело на махове стварала." Уз то се овај крај нарочито одваја од других мјеста врло благом климом, те је као створен колико за опоравак и утјеху болних и жалосних, толико и за разоноду и уживање здравих и задовољних. Ту ће добити надахнућа и полета пјесници и умјетници, а нема побожне хришћанске душе, које у овом управо земаљском рају не би уздигла свемогућем Створитељу уз топлу молитву и срдачну захвалу због тог величанственог дјела Његових руку, у коме је оличена савршена љепота.

У манастиру су три цркве и то уз манастирске ћелије мала и велика црква, а на брежуљку, мало повише манастирских ћелија, црквица Св. Саве. Село Савина, по којему је манастир и прозван, добило је име по овој старинској црквици Св. Саве, за коју народно предање каже, да ју је градио Св. Сава.

И велика и мала црква у манастирском дворишту посвећене су успенију Богородице."

Католички парох Прчања и каноник Столног каптола которског **дон Нико Луковић,** који је ту скоро умро и увек се исповедао као Србин (рођен 1887.), писао је много о Боки и издао више књижица. Амерички Србобран је однекуд пренео његов рад о Лепоти и значају Боке и одатле (63) ми овде преносимо почетак:

„Бока је чувена због својих красота. Ловћен брдо, тај поносни симбол слободе, који се к небу диже (1749 м.) као подножје „Крста славног, непобијеђеног игда", с једне стране, а китњаста полуострва Врмац и Луштица са друге, заокружавају Бококоторски залив и претварају га у језеро дивна чара. Море се удубило за 20 миља у копно, чинећи два чаробна заљева, спојена тјеснацем Вериге, и многобројне драге и увале, заобилазећи полуострва и острвца. Ту се просуло свако миље, што га уживају крајеви под благим јужним поднебљем. Унаоколо, уздуж мора, поређала се бијела села, варошице и градићи, некад славни и богати, а данас обамрли и сјетни, као да су им све галије на вијеке отпловиле у далеке, непознате стране. Све, што око себе гледамо, причиња нам се као нека прича и пјесма. Као да се рука Свевишњега Умјетника при стварању свијета овђе дуже зауставила!

Јединствена љепота Боке Которске састоји се у њезиној разноликости, каквом може да се поноси ријетко који крај на свијету. Рисанска увала изгледа као скандинавски Фјорд, Вериге као Босфор, а обала од Верига до Ерцегновога не заостаје за Француском Ривијером, док которски заљев прави чудноват контраст између голих хриди и провалија те зелених брежуљака и питомих обала. Уз храст, јелу и бор расте маслина, палма и наранча. На врховима брда снијег, а у приморју цвату руже. Стога је Бока занимљива како за туристу, тако и за геолога, ботаничара и историчара. А за онога, који хоће да отпочине од градске вреве и напора у њезиним чаробним затишјима, или да лијека тражи нарушеном здрављу, као да је нарочито створена. Просјечна је температура у Боки у јануару и фебруару 10 изнад нуле. За жестоке зиме год. 1928-29.

утврдило се, да Бока Которска има најблажу климу у Јужној Европи. Обилује здравом, питком водом.

Да не би ко помислио, да у заносу мјесног патриотизма, претјеравам, позивам се на путописце разних народности и свјетске ауторитете у оцијењивању природних љепота Боке Которске, као што је **Џексон, Пјер Лоти и Ћезаре Канту.** Сви се ови без разлике слажу у томе, да је Бока један од најљепших и највеличанственијих крајева на свијету. За то је она миљеница пјесника и књижевника."

Он, на жалост, не рече где су то писали Џексон, Лоти и Ћезаре Канту. Лоти ја сам нашао после много година и сва сам његова дела морао читати да пронађем шта је о Боки рекао. За ове друге нико не помаже да се оригинално цитирају.

У више пута цитираној збирци Котор и Бока, издатој од Нове Европе у Загребу 1934, пише тада млади и рано умрли песник и професор Которске гимназије **Франо Алфиревић,** о Котору (61, с. 28 ид.):

„Под стенама Ловћена и Пестинграда, под хладном масом без зеленила, Котор, град у последњем заливу Боке Которске, краја бескрајно тихог и осамљеног, испуња нас тескобом после заносних видика отвореног мора пред Дубровником, после сунчане живости валова пред Херцегновим, који је улаз и прозор овога окованог мора, што нас је својим завојима, тамнозеленим појасима сеновите, непомичне воде довело тамо где свршава Далмација и почиње ледена Црна Гора. Над Котором вијугају дуго и фантастично серпентине, и тај друм, усечен у брду великим напорима, извијен у стрмоглавим заокретима попут џиновских степеница, води нас у ванредно јасне, кристалне видике целог Бокоторског Залива, који се као неки нови свет указује визијонерски са Ловћена, непрекинутим ланцем брда, дугуљастих облика, што изгледају као пловећи бродови на огромним плочама воде. Као неки девичански крај приказује се Бока Которска са врлетних висова Црне Горе. Вожња од Котора до Цетиња даје нам да у једном сату невероватног, дивног успињања осетимо придоду тако близу и дубоко разиграну у нама, и тако свемоћну над нашим бићем као страшна голотиња брда што нас гута све више док у путовању над вртоглавим понорима лебдимо задивљени на рубу свега и ничега.

Громаде стења толико су надвијене над Котором, да се чини као да ће се сад свалити на Град. Завучен у дно Залива, он је као освојен од камења, утопљен у њему. Не можемо се отети

чудном утиску да смо стигли на крај света, - тако нас брда затварају са свих страна; а никада нас то осећање готово иреалне одвојености од света не обузима као за кишовитих дана, кад се као угљен зацрне небеса над Кривошијама, суморним горјем на североистоку. То су најкишовитији предели у Европи. Та огромна маса под којом мирује море, уљено и тмасто, плаши нам поглед као да нас безизлазно затвара мрачном наслагом једноликих облака, повлачи нас у себе као да нам се приближује нека непозната претећа снага. Силно тмурна небеса путују према нама и осећамо се малени, као изгубљени пред мрким бедемом тих нечовечних хоризоната. Цео Которски Залив постане одједном потпуно невидљив под завесом кише, нестане села, заселака, и кућа, што се аветно беласају уз уску обалу, и киша оловна иде шумећи као да море пада на земљу или да одасвуд жуборе чесме. Заиста, самоћа Боке Которске враћа нас у прве дане света. Та ванредна лепота има у својим тешким бојама и облицима брда, пуних непроходних теснаца, јаруга, и искиданих пећина, нечега нељудског, одвећ тврдог. Као израстао из своје сиве позадине кућама збијеним уз само брдо, Котор нас испуња неким особитим осећањем старости, тупе смирености, равнодушности према животу који ври у свету изван његових зидина, изван необичног фјорда Боке Которске. Око високих, оштрих рубова Пестинграда круже велики орлови. Самоћа крша орловске боје осваја нас, - самоћа орловска. Као да смо стигли у последњу и најмрачнију дворану једног великог напуштеног дворца, испуњени само вековима улазећи на главна врата Котора. На обали, испред Града, достојанствен ред палма, и један парк, подигнут на води, упловио је у море као одвојен од голе позадине, пружајући ретка стабла као утеху и освежење очима зачуђеним пред људским насељем које се тако бизарно збило под голотом крша, на тако малом простору, да нас изненађује његово постојање. И палме нас чуде, и многобројни аутомобили поређани на обали, и велики бродови у луци - све нас изненађује као неки весео контраст, као светла дисхармонија усредњевековном изгледу једнога старинског војничког града са високим зидинама, овијеним бршљаном. Само лука даје нешто живости томе месту које пропада, и прекоокеански бродови, који га од времена на време походе, значе догађај у његовој празној свакодневности.

Трђава Св. Ивана, грађена од Млечана, усађена у храпаве стене, дижући се од једног и другог његова краја, у облику венца, у висини од неколико стотина метара као растући са

површине, даје му изванредно сликовит изглед. Помишљамо на Толедо, и пред нама је средњевековни утврђен пејзаж кад из равне, дуге луке погледамо ту тврђаву саграђену на једној окомитој стени што се одвојила од велике камене масе брда. Мостови који се дижу, дебеле зидине боје крша у коме су саграђене, гвоздене капије које пониру у земљу, измењују се једна над другом у завојитом пењању. Те зидине су на врхунцу скупљене, једнолике, и чврсте као насип. Са њих је јединствен поглед на оковано море, а посматрање позадине те тврђаве; пећине, рупе, чудне пукотине сиве и бакрене боје, као слике дантеовских крајина. На тамним понорним водама почива Котор, и каткада, за великих киша, његови крајеви су поплављени. Преко зеленог, врло дубоког јаза који потмуло шуми око кула што се до њега дижу, на јужној страни, води у Град мост који се некад подизао тешким ланцима и затварао улаз. Кроз та врата се пролази, под сводовима старих млетачких војарна, у мрачне и уске улице, где се међу редовима поцрнелих кућа осећа запуштеност као у улицама Напуља или у париском Гету. . . .

Котор је суморан и заборављен као какав стари саркрофаг.“

У свом опису свога Херцег-Новог **Томо Крстов Поповић (71)** наводи шта су све о њему други лепо рекли да са своје стране дода (стр. 138):

„И збиља, нехотице ти зимус маме поглед они миловидни зелени џбунови, па маслина, ловорика, наранча, кедар, лимун, палма и свеђер зеленилом одјевено тло, по коме се гдје и гдје плави љубичица, гдје ти се душа топи од милине, сркајући они прољетни мио-мирис, кад другдје чељад самиру од студени. А чемин, кадуља, русмарин, магиња, тетивика и злољесина ту ти расту ка' из воде; па и шећерна трстика и памук, које тек љубе врућији појас, овдјен предивно успјевају под ведрим небом. Шипковине пак има толико, да њоме плотове ограђују, дочим сок јој, те се ожимље из воћа јој, познат је као добар пијек против љетне живчане грознице; а унутрашња кора од шипка свети је опет лијек против „пантликасте глисте“. Изврсни су такођер и пашњаци у Херцег Новоме и околини му, рашта је и на гласу колико телетина толико и сир и младо масло херцегновско. Уз све ово заслужује, да ти споменем и жало топаљско, гдје је чисто милина љетос купати се на ситном пијеску а у бистрој морској води, гдје шћадијаше наслађивати се и рајити и владика Саватије Љубибратић - пошто оно пренесе владичанску столицу са Савине на Топлу - по коме се и данас крш један у мору, баш ниже те његове резиденције коју је огњем спалио год. 1807 Француз, називље „владичин кам“. . . .“

II.

Овде смо прво навели Бокеље, јер смо почели са Љубишом, а њих треба ипак издвојити, јер су с једне стране, можда више видели, с друге стране могли су бити и пристрасни. Сад долазе српски писци ван Боке.

Најбољи српски духовни говорник, доцније прослављени владика охридски и жички **Николај Велимировић,** био је као млад студенат почетком овог века гост манастира Савине два месеца, пропутовао целу Боку и после дао управо заносни дитирамб Боки, химну Боки чије делове овде преносимо. (64)

Стр. 9. „Цело је Проморје прекрасно, али у њему се ипак по лепоти, као и по политичком значају особито издваја и као алем у царској круни блиста српска Бока.

„О дивна Боко! Стидим се о теби у прози писати, јер се бојим помрачити ону идеалну слику твоју, коју сам у души задржао. Ти убави перивоје свега Српства, само си поезије достојан! Бог је премного мудрости утрошио, док је тебе створио. Он, Творац, кад је видео земљу овако дивно саздану, мора да је спустио пољубац на њу; ја сам уверен, да је он на тебе пао, јер ти си га најдостојнија. Величанствена и мила Боко! Небо је твоје увек плаво, увек јасно и чисто као душа, као карактер твојих дичних синова; ваздух је твој нежан и благ, као што је питома и блага нарав деце твоје. Јединствена земљо у свету! Заволео сам два пријатеља твоја: горда брда, која те закриљују од суровости времена; она се издижу к небу, сву топлоту, сву светлост, сву милост неба прикупе и на теби зауставе; она те грле и штите, да у те не продре ни један болесни зрак труле атмосфере окужене лажном културом, која мори народ српски с друге стране њих; она одвраћају, дична Боко, погледе твојих синова од развратне и жалосне позорнице, коју ти горди титани посматрају свакодневно другим лицем својим кад синови твоји у њих погледају, они као да им показују другог пријатеља твога, који се пружа у бескрај, надмећући се с небом у плаветнилу, прозрачности и некад у мирноћи а некад у суровом гневу - показују на море, које у загрљају твојих предивних вртова и перивоја - мирно почива. Како је красан тај пријатељ твој! Ко ти на њему да не позавиди? Он те храни и хлади, он те блажи и милује, запљускује пугове твоје и несташно се игра са гранама наранџи и лимунова. Мила земљо лимунова и наранџи!

„Видео сам цело Приморје од Ријеке до Котора. Оно је цело лепо и красно, али је Бока најлепши и најкраснији део свега Приморја. Свет који из Европе на Јадранско море долази,

зауставља се на првом месту, мислећи, да се даље не може лепшег места наћи, али Боку је Бог навлаш прикрио, од радозналаца, тај најубавији цвет од приморја, јер је њу искључиво за Србе одредио.

„На част свој Европи Абација, ти си српска, дична и поносна Боко!

„Ти се не гордиш извештаченом лепотом, која је људским умом и људским рукама саздана, не гордиш се вишеспратним замковима, које ће време у прах претворити, нити шареним стазама и парковима, не гордиш се привременим украсима нити трошним лепотама, за које су милиони новаца утрошени и безброј снага поштених и сиротних приморaца саломљено као на другим местима, дивљим по пририроди; - не, твоја је гордост у величини богаства, у обилатости царске раскоши, у елеганцији природе, чија је лепота у теби превазишла све остале лепоте на свету.

„Сва је Бока лепа, сваки је кутић њен за дивљење, али једно је место најлепше, једно је уточиште најсветије, на једноме неголемом простору усредредио је Творац Света све лепоте природне. То место, тај мали Едем јесте **манастир Савина.**

„Један турски паша кад је рушећи и палећи српска села, ушао и у „Ђурђеве Стубове", узвикнуо је престрављен: „Овде, је заиста Бог!" Ја сам и нехотично поновио те речи видевши ово српско приморско светилиште. Ако игде на овој грешној земљи има достојна места за становиште Бога, то је заиста ова света обитељ.

„Не зна човек на чем свој поглед да заустави и чему прво да се диви; да ли раскошној околини из сред које се високо издиже кубе манастирско, на коме се златни крст, осветљен жарким приморским сунцем, прелива у сјају и блиставости, да вам очи засени, да ли уметничкој изради манастира, да ли богаству природе из окола, или богаству украса и намештаја унутра; да ли оним зеленим дубравама обраслим бором и кипарисом или лепим вртовима лимунова и наранџи, ограђеним зеленилом бршљана а прошараним мирисним цвећем; не зна се одакле је лепше све ово посматрати; с мора или са лепе рудине манастирске, из далека или из близа, дању кад сунце позлати својим зрацима цео тај мали рај земаљски или ноћу, при месечини, кад те тишина манастирска, лаки шапат шумски у околу, тајанственост природе и величанство мора утврђује у мишљењу, да над овим местом лебде херувими и серафими, који силазе с неба, да се у ноћној тишини а у

одсуству радозналих људи, наслађују ненадмашним лепотама природним спојеним са уметношћу људском.

„Ни један дан нисам пропустио, а да нисам дошао овом светом месту, било да се надишем онога боженственога ваздуха или расхладим у најчистијем и најсвежијем зраку; да посматрам горде но и слободне планине Црне Горе, те вечите стражаре, који надкриљују српску Боку и над њом будно лебде и хране је; да усхићен савршенством природне лепоте често понављам стихове песника владике:

„О свевишњи Творче непостижни,
„Створ ти слаби дела не прониче,
„Само што се тобом усхићава!. . ."

Стр. 36: „Освануо је диван дан. Први зраци сунчеви помаљаху се иза бокељских брда и падаху у море, које се преливаше као растопљено сребро. Све приморске лепоте и дражи могу да постану обичне, али драж мора је увек нова и увек подједнако привлачна. Већ други је месец на измаку, како сам на њему, и опет јутрос као да га први пут у животу гледам! Оно је заносно. Његова блистава и глатака површина мами човека к себи. Одвојим се од прозора, кроз који сам посматрао, сиђем из стана и дођом на обалу, где је стајао мој мали чунић, који сам узео под кирију, како сам дошао на море. Седнем на њега и отиснем се подаље од обале. Навикао сам био то чинити свако јутро, док би моје собне колеге још спавали.

„Како је дивно посматрати, како весла просецају овај глатки течни елеменат! Или је можда још дивније нагнути се преко барке и погледом проницавати дубину морску, посматрати целу биљну и животињску вегетацију у утроби овога колоса! Како је у њему богата флора и фауна на супрот кршном и безживотном копну, које се упоредо с морем протеже!

„Ено Савине! У сред горе кипариса и маслине бели се манастир као лабуд. Но данас је он у празничном руху: сав окићен. Није то једна, две, пет, десет, колико се обично код нас и ставља у оваким приликама, него је просто сав одевен у многобројне тробојне заставе, које се не дају пребројати. На звонику, испод стреха, око олука, на околном зиду, на капији, на дрвећу - једном речју, где год је било могућно ту је пободена, прикована, утиснута, обешена тробојка. Није ово израз детињске сујете, него најбољег патриотизма, који је јединствен и ненадмашан код Срба Бокеља. Не само што им је сваки откуцај срца српским духом прожет, него они иду тако далеко,

да и у ситницама и споредним стварима старају се, да оличе и изразе своје србинство. Тако на пр. они много полажу на то, да им кућни намештај буде по строго српском обичају и у српском духу; теписи, застори на постељама и столовима, послужавници, чаше, шоље, брошеви, муштикле, дугмета, - све је то или са ликом великана српскога народа: владалаца, војвода, песника и књижевника, политичких вођа ит.д. или бар у трима српским народним бојама. И у највећем расположењу мало ће кад Бокељ запевати какве стихове из љубавне и нежне лирике, него махом оне са родољубивом садржином и патриотском тенденцијом, као: „Весела је Србадија. . .", „Онам' онамо", „Долине тутње", „Боже братимства", и др. За њега музика има највише дражи, кад свира српске комаде; позориште, кад даје српске представе. Овим се не може утврдити шовинизам или искључивост српскога народа у овоме крају, сличан шовинизму и тесногрудости хрватској, него само будна и јако развијена национална свест, која се у том духу буди гаји и негује од малена, но која не чини човека кратковидим и скученим, но на против снажи све духовне способности и оплемењава и уздиже душу човечју.

„На послетку ни мало се не треба чудити, што је манастир тако окићен народним тробојкама. Манастир Савина је центар српског народног живота у Боци, а опет Велика Госпођа само једанпут у години долази. Па баш ако у том кићењу има мало и сујете, па и пркоса, не чини ништа!"

Напуштајући Боку лађом Панонија, Никола Велимировић пише на стр. 62:

„Брзо одмиче „Панонија." Да могу успорио бих јој ход, да што дуже посматрам онај ружични перивој, у коме сам летовао; из кога сам перивоја и ја ишчупао један од најмириснијих цветова и пресадио у срце своје. Цвет тај зове се родољубље.

„Брзина брода једва ми даје маха, да једним погледом прелетим све красоте које крај мора остављам, којих сам се пуна два месеца, не, него један минут само, наслађивао. Вечност би ми била кратка, да се науживам красота твојих, о лепа Боко! Збогом, бисере, међу земљама! Збогом и ти, поносна Савино, што се као лабуд белиш крај мора! Продужи храбрити твоја верна чеда, тај најплемснититији род људи, да стрпљиво с вером и надом истрају у чекању дана, ка ће се испунити наде Србинове! Продужи славити име Пресвете Богоматере, како би Она по великој милости Својој ускорила тај дан, дан опште српске славе, српског Успенија."

Један од најбољих српских путописаца, можда од свих најбољи, **Љубомир П. Ненадовић** (1826-1895), издао је и о Боки своје утиске. (70). Ја их преносим из књиге Тома К. Поповића (71), који је учинио грешку да их са екавштине измени у ијекваштину. Ја остављам како је Томо Поповић те ставове пренео:

„Не умијем казати која је половина которског залијева љепша, или она до Верига, или она од Верига до Херцег Новога. Обје половине имају своје особине, које се надмећу у љепоти. Кад прођете Вериге, чини вам се да сте изашли из неких тавних и ладних гудура на отворен свијет; познате одма праву јужну климу, и сунце, које своју топлоту нигда не губи. Код Котора и Пераста видите небо као какво плаво језеро, преко кога сунце, као нека огњена галија за час пређе; високи бријегови са свију страна сусретну ваше погледе. Од Верига до Херцег-Новога залијев је више отворен, више ведар и весео. Обале његове вјечито су цвијећем и зеленилом обасуте. Ту нема оног облачног неба и оних великих киша, које преко цијеле зиме Котору досађују; морски вјетар гони облаке к Ловћену и Дурмитору. Пред сами залазак сунца, у друштву са још неколико чамаца, стигнемо под Херцег-Нови. Толико сам пута дошао и прошао туда, али нигда ми није сва љепота тога краја изашла пред очи као тога вечера. Од Херцегновога - гдје цвјетају помаранџе и лимунови, одакле испод африканске палме гледате врхове снијежних бријегова и пучину сињега мора, гдје чујете само свој језик и звона са манастира Савине - не тражите љепшега мјеста ни у једном славенском крају; нигдје га нећете наћи. У Херцег-Новоме зими нема зиме: јужни, топли вјетар грије га; љети нема несносне жеге: разлађени вјетар са отворенога мора провијава га."

Сад Ненадовић у великом одушевљењу Боком пева јој и песму, која се доноси даље, у одељку XIII. Онда наставља у прози:

„Штета је што наши људи, које љекари упуте да траже блажију климу, не долазе у Боку Которску и Херцег-Нови; него иду и туђа скупа места, гдје се, нарочито они, што не знају језика, од тешке самоће још већма разболе. Клима у Херцег-Новоме пријатнија је и љепша него у Ници. А што се тиче живота и друштва, може се слободно рећи, да сама она искреност са којом вас сваки пријатељ срета, најбоља је медицина за људе, којима је здравље порушено. Кад год дођете у Херцег Нови, нијесте дошли у туђу варош, чини вам се да сте дошли својој кући, међ своје сроднике, познанике и пријатеље. При томе је

неисказана јевтиноћа; за седам ћесарских дуката на мјесец имате у првој гостиници ручак, вечеру и квартир са послугом. Сваки други дан, кад параброд пролази, можете за неколико крајцара возити се шетњом до Котора и натраг. Тако лијепе променаде немају друга приморска мјеста."

Ја сам у календару Паландачића који излази у Чикагу за г. 1958. нашао један заносни чланак о Боки, писан од **учитеља Душана Живковића.** Несумњиво је тај напис пренет негде из домаће штампе и да је писан недуго иза Првог светског рата. Писац је јамачно из Србије и опчаран морем, нарочито српским морем. Ево у целини његов напис (65):

„Од свих природних творевина и украса у кругу наше младе Југословенске државе, ни један се не може такмичити са, до савршенства урешеним природним лепотама Боке. Никада се човек не би осетио сентименталним, никада не би пао под теретом досаде, никада не би клонуо под притиском нерасположења, никад не би осетио чежње за нечим савршенијим у природи, никада се не би крепио надама на угоднији природни покривач, него што је то крило топле, драге и миле Боке. Све је у њој до крајности израђено по законима природе. Ништа лепше, чаробније, заносније, романтичније, красније, узвишеније, примамљивије, угодније, савршеније, убавније, узорније, бујније, светлије, блиставије, зрачније, сјајније и крунисаније свима даровима природе никада није у простору створило време. Морамо се дивити томе врту вечитог зеленила. Заслужна је ова башта величина природног стварања. Описати је до ситница, и испитати све њене драгоцјености, које у себи скрива, као музеј свих природних блага - немогуће је. Човечије око није у стању да продре дубоко у душу њене праве величине. Она се никад не приказује у свој својој дражи. Она крије у себи читаву ризницу неиспитаних блеска природе. Унутрашњост њена сјаји неком чудотворном светлошћу. Искра те светлости је од плама који вечито букти и загрева њена топла надра, не одајући севање оних варница, које обасјавају велику и бујну душу природе. Ако време прикаже последње своје стварање, а природа открије највећу своју драгоцјеност, онда ће први блесак тога новога севања бити у китној „Невести Јадрана."

Њена варница ће зажећи зубљу савременог препорода природних лепота. Бока је бисер природног стварања. Она је вез којега је природа украсила најсветлијим и најсјајнијим шарама. Она је ћилим у коме је природе уткала разноврсне и најблиставије боје. И најгрубље око мора осетити привлачну

моћ њене природе. И најсуровијем бићу она ће скренути пажњу. И најпакоснијем срцу она ће улити чедности. Горком осећању и тузи ублажиће бол Мржњи без димензија она ће укротити страсти. Порочном и злобном ће оплеменити карактер. Узбуђеном и тронутом даће трезвеност. Уморнога ће окрепити. Нагњеченога ће освежити. Немирном духу даће спокојства. Развратника ће извести на прави пут. Мрачњаку ће осветлити стазу. Грешнику ће дати наде и утехе на морално оздрављење. Сети младости пружиће неизмерно задовољство. Добрим намерама даће подстрека да остваре и увеличају своје замисли. Узвишеним тежњама даће крепости, и снаге да уроди достојним плодом врлина. Идеалним истраживачима биће помоћница да открију драгоцени бисер велике вредности. **Стваралачким духовним енергијама повећава моћ стварања. с.** Испитивачима, крчи пут за улазак у царство боље будућности. Проналазачима снажи дух и челичи карактер да увећају национална добра. Патриотизму развија крила да узлети у зрачне просторе хуманог менталитета будућих генерација. Завојевачима даје замаха да смело и без страха истрају на пољу ширења и напредовања народног благостања. Шириоцима вере и морала буди дух и јача надмоћност над неизмерним изливима људских пожртвовања. — Све су то у стању, да у људским срцима и душама открију, развију и усаврше природне лепоте, дражи и златна зрнца наше красне Боке — „Невесте Јадрана" — тога светсга чувства природе. Мила Боко, звездани сјају, блистава позорнице природе и топло крило дичнога, и плавога Јадрана — грандиозне ли су твоје моћи."

III.

„Црногорски" књижевник и отскора „академик" **Душан Костић** много пута је писао о Боки у својим „Успутним записима". У једном објављеном у Политици од 17. маја 1964 са поднасловом „Низ Боку загледан", пише и ово: (66)

„Није чудо што је Љубиши Бока била „чаровна" и као неки „варошић" - насеља су по њој попала као звјездана јата, као галебови уз обалу. Буде да се преливају једна у друго, и ви не знате кад; само вам друмске ознаке на то укажу, ако успијете да их запазите. Преко воде се она гледају, вјечно и у ћутању, једино их бродићи и скеле повезују; и једино се звонима старих цркава дозивају у којима је толико сете. Него Бока није само архаична, она је и од овога свијета: није само гиздава „невјеста Јадрана, прекривена небом к'о од плаве свиле", него и димом индустријским окађена. Романтичност њена је овим људима, чини се, готово беспослица: очи су им окренуте другом,

неопходнијем, пречем; пред њом смо пуни ескламацијама највећма ми - који долетимо и пролетимо, и којима је она сваки пут чудесан феномен. Још је давно један португалски пјесник, Флавио Еборензе, зажелио да му ту кости почивају; други су походили Боку уз ништа мању задивљеност пред оним што им се у њој откривало: и кад су је знали, видјели су да је нису познавали довољно. Сама Бока, међутим, дала је овој земљи све друго само не пјеснике, или најмање пјеснике; али је инспирисала друге."

Сачувао сам део јоеш једног „Успутног записа" Душана Костића, где даје податке о „маленом месту Ђеновићу", одакле и ја вучем порекло по „танкој крви" (јер ми је мајка одатле). Пошто овај чланак садржи интересантне карактеристике Бокеље, жалећи се да они никад неће признати своје црногорско порекло, то смо их навели у III одељку. Овде само почетак о Новској ривијери (76):

„Херцеговска ривијера - то је читав низ насеља кроз која се пролази као кроз густе медитеранске вртове. У почетку, она су бар донекле издвојена и сама, али од Кумбора па све до Каменара преливају се међусобно - надовезују, допуњавају; и да није табле која на цести означи свако ново мјесто не би се знало гдје се завршава једно а гдје отпочиње друго. Нема између њих предаха од зеленила и кућа, као што га нема ни плава вода испред; па се чини да је то изванредно јединствен сплет у коме је свако дао све што је могао и што је имао: море своју тајанствену неисцрпност и ширину и немир, обала своју шароликост и склад. Ово су „варошићи", како их Љубиша назва; и то је збиља тако. Јер приморска села, она која се огледају у води, никад не посједују у себи толико рискантности као она многа на копну: вјекови су им увијек додавали понешто а цивилизације пристизале до њих преко воде и гледале их и мијењале их. Тако и овуда, овом начичканом Боком, у чијим су кућама сувенири и скупоцјености са свих тачака свијета - заједно са живим причањима о много чему виђеном по далеким земљама и пристаништима.

Први пут одлазим у једно такво насеље, у Ђеновић. . ."

IV.

У Политици од 4. априла 1976. писао је њен стални сарадник Бошко Пушоњић о Боки. Наслов чланка гласи „Избраница лепоте." Тај је израз узет из неког написа, вероватно песме, Лазе Костића, познатог српског песника из Бачке (за кога, разуме се, Пушоњић и њему равни неће никада

рећи да је српски песник одн, писац). Ту он пише мислећи на Боку:

„Пошто је за Лазу Костића, „сама собом изабраница све лепоте и дивоте природне, као да је поникла из пољуба уклетог крша са морским валом."

Признајем да први пут чујем за те изразе Лазе Костића и штета је што Бошко Пушоњић није навео где су речени и где објављени. Новински чланак није научна студија, па ипак би био убедљивији кад би се бар наговестили извори туђих мисли.

У Београдској Политици од 15. априла 1973. почиње Живојин Тодоровић своју репортажу о анкети листа у Котору под насловом „Ми у наш град" овим речима:

„Песник Јован Дучић саветује посетиоцима Боке которске: „Говорите овде тихо; свуда корача лепота сама......"

Мада писац не наводи где је то Дучић „саветовао посетиоцима Боке", не сумњам у аутентичности ових речи. Са своје стране каже репортер, јамачно Србијанац:

„Не постоји,ваљда, човек који се овде не би дивио природи која је на једном месту сјединила све што је најлепше на целом европском континенту - норвешки фјорд, француску Азурну обалу, Босфор и величанствену лепоту Црногорског приморја."

XIII. БОКА ОПЕВАНА У ПЕСМАМА ОДН. СТИХОВИМА

Јасна је ствар да је таква лепота као што је претставља Бока Которска и у песмама опевана. Од домаћих песника првенствено, а затим и од страних. Ја немам ни оне прве све, а камоли друге. Овде ће се изнети изрази одушевљења углавном домаћих песника, првенствено српских и неких хрватских. Многи су то изражавали читавим песмама, други опет кратким стиховима, обично у једној строфи.

И уметнички се сасвим разликују између себе. Док се нађе понека одлична песма, чак и првоеразредних песника. већина је без велике уметничке вредности. Али ми не износимо антологију песништва о Боки, већ изразе заноса уобличене у стиховима. Кад би се Боки у земљи повсвећивала довољна пажња. могли би тамо издати једну скоро комплетну збирку песничког стваралаштва о Боки.

Овде је то немогуће. Зато се морамо задовољити само парцијелним приказом песништва о Боки. У целини или у већим одломцима даћемо само песме које се одликују од других, које или потичу од првоеразредних песника, или су саме врло лепе. Остале у изводима (где се сва „песма" састоји само од неколико стихова, разуме се да ће се донети цела).

Већи део песама је прештампаван много пута, тако да није потребно навести извор, где се песма нашла (нпр. Шантићева Бока, књаза Николе итд.). Где се наводе мање познати стихови, ту ће се изнети и њихов извор

I.

На прво место ће се навести, као што неговестисмо, најчувенија, најпознатија, а свакако и најлепша песма посвећена цела Боки, и под самим насловом *„Бока"* једног од најбољих српских песника уопште, Мостраца и комшије бокељског **Алексе Шантића.** Она је ушла у Антологију новије српске лирике од Богдана Поповића као једна од најбољих песама целе српске поезије. Управо, он је њу био унео у Антологију, најбољи и ненадмашни одабир српске лирике, али је загребачка цензура била избацила само њу из целе збирке. Антологија је изашла 1911. у издању Матице Хрватске и ја сам је сместа набавио као ђак нижиех разреда гимназије. Читао сам је први пут на лађи од Задра до Котора, путујући на ферије. Одушевљен књигом имао сам само једну замерку Богдану Поповићу: што није унео и „Боку" од Шантића. После сам дознао, он је то, ако се не варам, сам саопштио у доцнијим издањима, да је цензура песму била забранила.

Она гласи (преносим по сећању):

Мила наша Боко, невјесто Јадрана,
Покривена небом к'о од плаве свиле,
Љепша си од своје приморкиње виле,
И светлија си од њеног ђердана.

Никада се тебе нагледао не би'
Но да ми је једном да постанем валом
Сињега ти мора и пред твојим жалом
Да вјечито шумим и да пјевам теби.

И да с тобом гледам на твој Ловћен плави,
Па једнога дана кад се Господ јави,
И орлови наши високо заброде
И са твојих рука падну гвожђа тврда,
Да побједну химну слушам с твојих брда
И да с тобом славим дан славне слободе.

Моја сестра **Драга Безић,** која је својој студији о Боки и српским песницима прву строфу Шантићеву навела као мото, пише затим:

„Горњу песму „Бока" спевао је Алекса Шантић, сунчајући се на херцегновском жалу. Његов поглед је обухватао одједном: зелене брежуљке блештаве од светлости, горди Ловћен, расцветане обале и тихо азурно море. Шантић је волео Боку. Често је посећивао и проводио свој годишњи одмор у Херцегновом. За тај град су га везивале лепе и тужне успомене."

Још један српски гласити литерат у прози и стиху, **Љуба Ненадовић** оставио је заносне верзе о Херцегновом. Он се ограничио на Херцегнови док је Шантић из Херцегновог величао целу Боку:

Нови чудно мјесто, пуно сваког чара,
Нови у свем свјету нема равна пара!
Крај мора природа чудо учинила:
Што најљепше могла то је сатворила.
Куд год око бацим на лево, на десно,
Све је намјештено дивно и чудесно.
Неапољ сам глед'о, о вечери бледа!

Ал оваког нигдје немадох погледа.
И чудим се сунцу како може заћи?
Кад љепоте ове неће нигдје наћи.

И сам **Његош** је у бесмртном Горском Вијенцу посветио Новоме неколико стихова, и то у претпоследњем Колу Вијенца

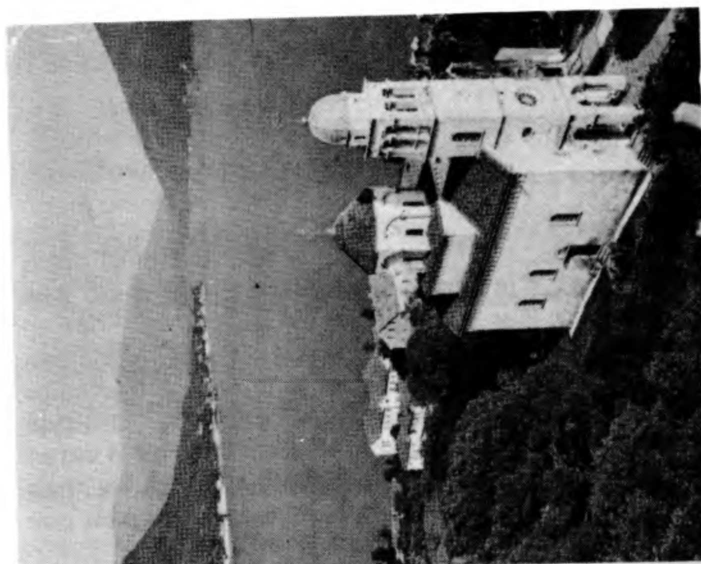

ХЕРЦЕГ-НОВИ

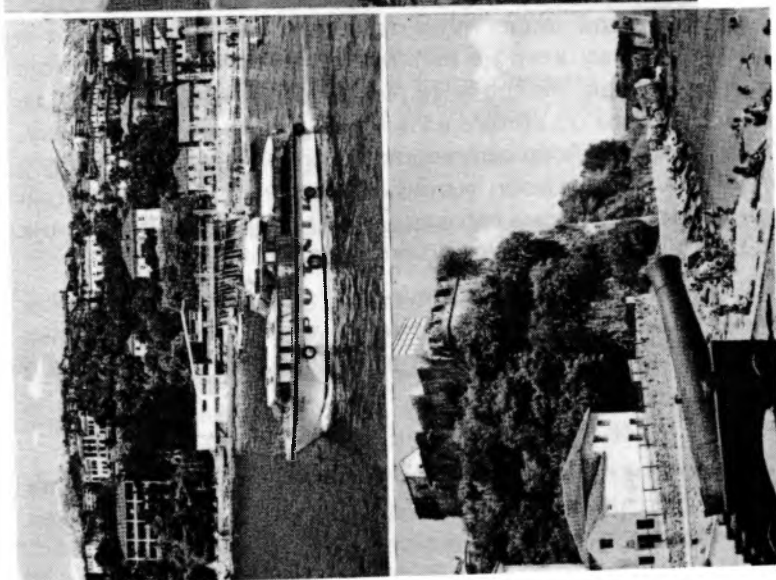

(стихови 1210 до 1226). То су ипак историјске реминисценције у којима се слави ослобођење Херцегновог од турског ропства у трајању од приближно два и по века. Само почетни стихови могли би овде да се пренесу:

Нови граде, сједиш накрај мора
И валове бројиш низ пучину
Како старац на камен сједећи
Што набраја своје бројанице.
Дивна санка што си онда снио:
Млечићи те морем подузеше,
Црногорци гором опасаше . . .

Један заносни дитирамб Боки писао је владар Црне Горе и Брда **књаз Никола I (Петровић-Његош).** Ја сам знао све стихове напамет, јер сам их једном прочитао, као ђак, у чикашком „Српском Јединству". Уредник, мој најближи комшија, Иво Радов Паландачић писао је једном у том свом листу како је био на Цетињу и „приступио Господару." Описује о чему су разговарали. Књаз га одједном запита да ли је читао његове стихове о Боки. Он одговори да јесте и понови их пред Књазом, коме је то јако пријало. Том приликом објави ове стихове у листу.

Ја сам их тада више пута прочитао, научио напамет и запамтио. Ипак сам хтео да нађем оригинал и проверим моје знање. Али утаман: Нигде у делима краља Николе нема те песме. Тражио сам од колега из Боке да је пронађу и препишу. Нико није то успео. Тада се пожалих проф. Влајку Влаховићу у Минхену како не могу добити оригинал те песме. Он ми објасни да то и није засебна песма већ одломак из велике поеме пјесник и вила. Сад више није био проблем те стихове пронаћи.

Ту излаже Никола I целокупну српску историју у стиховима. Тако долази до Немање и његовог заузимања Котора: Он је повратио све што је српско било од Хрвата и других.

„Бокељи му са Котором - сами под скут приступише."

Онда долази опис Боке у две строфе, у неколико даљих опис Бокеља. То ћемо изнети у следећем поглављу, а две строфе о Боки гласе овако:

„Без Боке је Српство било
Ка' невјеста без ђердана,
Или момак без челенке,
Ил' без коња од мегдана.

Ах дивна је српска Бока —
Може Босфор да засрами
На свој земној површини
Чиме она да се сравни?

Јован Сундечић, секретар књаза Николе, пева песму, чији први стих гласи „Гиздава је Бока сваколика. . ."

Шантићев колега, земљак и пријатељ, **Јован Дучић,** други корифеј српског песништва, написао је једну песму са насловом „Крај Мора", а поднасловом „Из Боке". То је сонет, где описује један млетачки споменик, на коме се деца играју.

Он описује једну тиху мртву периоду которског бивствовања, у којој се не говори ни о лепотама Боке или бар Котора, али песма потиче од кнеза-песника Дучића, лепа је као све његове песме (он није био у стању да напише рђаву песму), а на крају садржи жал за прошлошћу, за српском прошлошћу. Она гласи у целини:

Лав камени један из млетачких дана
Озбиљан и мрачан још на тргу седи,
На обали мора. Слуша шум Јадрана,
И где век за веком неосетно следи.

Стар и малаксао, и са гривом седом,
Он је тешке шапе зарио дубоко,
Докле мирно држи у обзору бледом
Свој мраморни поглед и студено око.

Дођу градска деца са веселим пљеском,
Драже га, и јашу, и засипљу песком,
И бију га својим пушкама од зова.

Док он мирно гледа на море, и чека,
Да галије старе види из далека,
Што одоше некад пре много векова.

То су српске галије, јер су млетачке само један век пре те песме ишчезле. А српске „пре много векова" (Дучић је то писао за време Аустрије.).

II.

У највећем и најлапшем манастиру Боке **Савини** код Новога уведена је 1854. књига посетилаца, у којој су ови бележили своје импресије. Бошко Стрика у књизи „Далматинаки манастири" Загреб 1930 објавио је понеку од тих импресија (с. 236). И ми ћемо неке од њега пренети.

Прво од два католичка свештеника из близине Боке. Фрањисканац **патер Иван Деспот** писао је крајем прошлог века

Дивни крају,
Цвјетни гају,
Пјесникове иаште рају,
Прими слатки поздрав мој.

Дум Андро Мурат, парох од Орашца код Дубровника, писао је:

Српска Боко, чист српски Босфоре,
Српске душе свети разговоре,
Што ти лаже протусрпска срда
Кад је вјера ко Ловћен ти-тврда.

Песник **Драгутин Илијћ,** рођени брат Војислава Илијћа писао је такође крајем прошлог века:

Зар би могло сунце за валима заћи
А Савину српску пољубцем не таћи?
Задужбино света из витешких дана
Како ти је сада у времена тавна?

1920. **Јован Козић** студент медицине, писао је:

Украј Боке у мирисном крају,
Гдје маслине, поморанџе цвате,
Покрај мора у чудесном рају
Ка Савани свраћај, српски брате.

Доцнији прослављени српски патријарх **Варнава Росић,** писао је као „кандидат богословља и свештеник српског посланства у Цариграду"

„Видео сам много манастира и дивних положаја, али лепше старине него што је манастир Савина и његова околина, до данас не видех. . . ."

Ту су још импровизирани стихови Алексе Шантића и проте Јована Сундечића, али се не односе на саму лепоту околине, па их нећемо репродуковати.

III.

Послератну поезију у земљи не пратим систематски. Ипак нисам запазио да су се појавиле неке песме о Боки. То је разумљиво из више разлога. Владајући у земљи привилегишу хрватско приморје и остале крајеве Далмације: гдегод могу они Боку прећуткују. С друге стране сам назив Бока је неканонски, он боде очи владајућим комунистима. Или се мора казати

„Црногорско Приморје“ или ћутати.

Мени је до руку дошла свега једна песма **Дејана Медаковића,** Србина из Хрватске, рођеног 1922. у Загребу, а сада професора Историје уметности у Београду. Он је написао песму под називом **Котор,** која се налази у збирци „Каменови“, издатој у Београду 1966. Та песма залужује да се прештампа како би се видвео контраст ранијих и садашњих српских песника: шта је интересовало оне а шта ове, чему су једни а чему други пажњу поклањали, како су ствари гледали онда и сад. Песма гласи:

На длану
Поклоњени мртви град
Камене слутње
Не узбуђују више живе
У камен су претворени
Сви знаци препознавања
Туђим кораком газимо далеке животе
Камених предака
Способних некада
За исто, тихо умирање
У пукотини сећања
Смањују се њихове мале предности
У почетку бејаше круг
Примимо неотпорно ово откровење
У кругу побуна нема
Како не искусити животе злих?
Са старог стуба срама ко ће избрисати
Све поруке
За шетаче будућности.

IV.

И хрватски песници су каткада опевали Боку; неки то чине и данас у емиграцији сматрајући је „хрватском.“ Тако постављају „пјесничке наслове“ поред изфабрикованих „повјесних“ и „народоносних.“

Често се цитира и народни песник **Фра Андрија Качић-Миошић** (1704-1760), који је иначе у својим песмама опевао све српске владаре (и само њих), али је на једном месту казао за Боку да је „дика од Хрватах“. То је већ нови „наслов“ за Хрватство Боке. Познати хрватски историчар Иван Кукуљевић Сакциски је једном рекао за њега: „Бунца вриедни наш Качић“, (Путне успомене, 1873, с.41), па је и то избунцао. Ми му опраштамо јер је иначе био искрен родољуб.

Али има и правих песама од истинских хрватских песника који се без тенденција и без покушаја крађе диве Боки. Међу њима прво место заузима Рикард Каталинић-Јеретов, чијих неколико песама посвећених Боки или њеним деловима објављује публикација „Котор и Бока Которска“ изашла у Загребу 1934, прештампана из „Нове Европе“ у збирци „Наши градови на мору.“ (61).

Рикард Каталинић Јеретов, познати хрватски песник из Истре (1869-1954), написао је песму под насловом „Боки“ (поред песама појединим градовима Боке.) Песма Боки почиње овим строфама:

Дивна Боко, модри санче,
Што га виле просањале
У посмјеху ведрог дана;
Боко, башто насмијана. . . .

Поврх тебе суре горе
Горке сузе проплакале,
Све од чежње за лепотом
И за чаром твојим, Боко!
Од суза се море створи,
Око њега поникоше,
Тиха села, бијели двори. . . .

Друга му је једна песма посвећена „Котору“ (под тим насловом), и почиње овако:

Которе, Которе, зачарани граде,
Под Ловћеном гордим кријеш многе наде,
Храниш пусте чежње, гојиш живе жеље,
И по ноћи сањаш гдје капије веље,
Пуне сјајног сребра и сухога злата,
Пристају на твоја древна градска врата.

Кад су ове песме спеване, ја не знам, али претпостављам да су спеване после Ослобођења. Зна се да је 1926. спевао песму „Прчању“ , чији почетни стихови гласе:

Прчању, Прчању, галебово крило,
На одмору тамо испод китна брда,
Пред тобом је стијена и сура и тврда,
Још и камен голи и тимсрно било;

И Доброта прича љепоте и миља,
Преко мора тебе братски поздрав шиље. . .

Све ове три песме је Каталинић-Јеретов спевао око 1926. и објавио први пут у „Јадранској Стражи“ за ту годину.

V.

О страних песника имам само две, без неких нарочитих песничких вредности, али су симптоматичне баш зато што долазе од странаца. Обадве су скорашње, док несумњиво има и ранијих које нам нису доступне. Овде су свега две: прва од једног Француза, друга од једне Американке.

Прва је објављена у Политици од 27. октобра 1972 у рубрици „Да ли знате" где се наводи како он приказује сву обалу од Истре до Боке. Ту стоји:

У својој збирци песама Les Poesies de A. O. Barnabooth француски писац и песник Валери Ларбо (1881-1957) приказује у поеми Europe далматинску обалу од Истре и Хрватске до Боке которске, а завршава описом Цетиња.

Занимљив је опис Котора:

„О, Которе, мала кутијо, мала тврђаво,
која се даје
О новој години детету (чак не фали
Ни стражара зеленкастих војника
на капији);
Мала конструисана кутијо, али сва
испуњена
Неким мирисом руже дошлим незнано
откуда."

Овај опис нашег Приморја има 59 стихова и Ларбо их је написао пошто је пропутовао јадранску обалу године 1903. Они до сада код нас нису били преведени.

Американска песникиња **Еми Гриф** која живи у Балтимору и ту је издала неколико збирка песама, објавила је у једном листу тога града 1964. песму под насловом „Дуж Которског залива" (67). Ту песму је пронашао, превео на српски и мени послао заједно са оригиналом, српски емигрантски писац и песник **Миле Вујиновић.** Ево те песме у његовом преводу:

Ти европски градићи сетни,
Скромних окана, - што немо зјају, -
(Ко очи без кап'ка, погледом грозним,
Камених здања и стреха стрмих
Скритих јесењим пишћем позним),
На обали Југославије беле и сјају!

А право изнад, горе се диже,
Високи масив планине сетне,
Чије се хладне врлети суре

Урвају стрмо од горде мајке, -
Све до у плаве обале морске,
Као из легенде и древне бајке!

Пловећи уздуж залива тога,
Свако селце видик нам пружа:
Торњева, цркава, улица белих,
Све једна од друге кривља и ужа.

И док зуримо у њих помно,
Све као да сновима тиња,
Нас чак сумња прати и куша,

Да ли је све то, заиста,
Стварност и збиља!?

XIV. БОКЕЉСКИ ПЕСНИЦИ О БОКИ (И ИНАЧЕ)

I.

Речено је да Бока има свега, али нема песника. То је тврдио црногорски књижевник **Душан Костић** у једном броју „Политике" пре недугог времена. Има ту истине, али не пуне. То, чини ми се, признаје и сам Костић. Мало је песника Бока дала и ниједан није био истакнут. Но ипак има и њих. Нарочито их има у емиграцији, за коју Душан Костић не зна или неће да зна.

То важи за новије време, али то важи и за прошлост. Која разлика између Котора и Дубровника, који су иначе у много чему били ривали. Ево шта пише **Франо Алфиревић,** песник и професор Которске гимназије, који је, нажалост, веома млад умро: „Противно него у Дубровнику, који је плодно развио италијанске утицаје и створио важну литературу, у Котору и Боки поезија на народном језику уопште се није никада јавила: можда зато што је племство било већином задојено туђинским духом. Додуше, у XVI веку, Котор је имао неколико латинских песника, међу којима је најзначајнији Бернард Пима, покопан у једној которској цркви; он је опевао Котор у хексаметрима." (61).

Слаби су били и оскудни и ти латински одн. италијански писци, нарочито у присподоби са дубровачким и српским и латинским песницима. Ови су са одушевљењем опевали свој Дубровник. Котор није уосталом никад био толико свој и самосталан.

Али не само да није било образованих и писмених песника у Котору или Перасту, већ није било ни народног песништва у Боки, оригиналног и трајне вредности. Можда неколико свадбених („женских") песама које је Вук из Рисна добио, и то је скоро све. Чак и песме које опевају гесте Бокеља добио је Вук углавном из Црне Горе. Бокељи нису поетични, како по овоме изгледа, или бар нису били све до овог века.

А у непосредној близини Боке, такорећи на њеним границама, рођена су два највећа српска песника: Његош и Дучић. Један с једне стране, с југа, извише Котора; други са друге стране, са севера, изнад Новог (Херцегновога). Њима је Бока несумњиво улила нешто од свога духа, али сама није умела да изнедри велике поете.

У непосредној близини Котора, управо директно изнад саме Боке, родио се и прве животне утиске усисао највећи и ненадмашни српски песник Петар II Петровић-Његош. Он је и

прве школе у Боки учио, он се Боком надахњивао, али није имао никаквог узора у песницима бокешким. Ових, напресто, није ни било. Није ми пријатно да то утврдим, али је то тако.

У Црној Гори је доцније и краљ Никола имао извесне веома лепе стихове, а и он је с Његуша одкале и Владика Раде и сваког дана је могао посматрати Боку.

Као што су Његуши дали најбољег и најмисаонијег српског песника класичног стила, тако је опет с друге стране Боке суседна Херцеговина дала два најбоља савремена српска лиричара: Јован Дучића и Алексу Шантића. Онај први је из Требиња, опет скоро непосредне близине Боке.

Сви они, и они у Црној Гори и они у Херцеговини нису имали ни такве дивоте завичаја ни такве везе са културом колико су имали Бокељи. Па су ипак те покрајине изнедриле велике песнике, а Бока скоро никакве бар до почетка овог Века.

II.

Стихоклепаца је било, разуме се, увек, али правих песника, макар и мањег значаја, није било до овог века. Почетком овог века појави се један млад песник, који убрзо као метеор нестаде, и то баш нестаде што је писао песму о Боки. А он је био велика нада и понос бокешких Срба.

Био је из општине и полуострва Луштице, брат бокешког првака и вође дра Владимира Тројановића. Звао се **Урош Тројановић** и рођен је био негде почетком осамдесетих година прошлог века. Спевао је свега две песме и њих објавио исте године 1903. У дубровачком српском књижевном часопису „Срђ." Једна је под насловом „Рат за српски језик и правопис" посвећена Бранку Радичевићу. То је апотеоза српском језику, без неке веће литерарне вредности, али жив доказ како су бокешки Срби били свесрпски расположени.

Друга је под насловом „Бокешка ноћ", такође пуна свесрпског и жалости што Бока није српска већ аустријска. Та је песма имала своју црну историју и већ због тога заслужује да не падне у заборав. Ја сам је годинама тражио и молио пријатеље у земљи да је препишу. После сам добио много примерака и овде желим да је објавим целу. Није превелика, а највећи део је посвећен одушевљењу Боком, њеним изгледом и њеним људима. Зато ћемо је пренети целу, а после ћемо пренети и нотицу о њој која је изашла у самом часопису кад је песника нестало. Јер због ње он је чамио извесно време у дубровачкој тамници заједно са уредником и штампаром

листа, где су сва тројица добила туберкулозу и умрла.

Многи су писали лепше о Боки, али нико са више жара и непосредности него Урош Тројановић. Ето, та његова песма у целини гласи овако:

Бока спава у наручју мира,
Сетни талас њене груди дира;
Нарав мртву, пуну тајног чара,
Пој славују тихо разговара.
А на небу ситне звијезде дрхћу
К'о да поглед врћу
Сребреноме челу бокешкога мора
И зелених гора,
Пуних цвијећа и мирисних трава,
Винограда, боровић дубрава,
Витих јела и нитних маслина,
И дворова бијелих,
Сурих развалина.

Бока бдије у поноћно доба
К'о невјеста ноћ прије венчања,
Пуна наде и слатког уфања;
Да младости убере цвијеће,
Да живота сване јој прољеће.

Ох, гледај је
Како је поносна
Земља моја, гнијездо јунака,
Колијевка мила
Кршнијех горштака,
Морнара српскога
Питомо станиште,
Поморкиња вила
Убаво рочиште!

—Никад љепша искра од љепоте
Не засину у генија глави;
Никад нарав у промени вјечној
У љепше се рухо не обави,
Него кад је створила Свемоћна
Ова чуда ноћна,
Ово небо, ово море сиње
У бујно растиње,
Ове крши - поносито стијење,
Што оживјет знаде
Успомена славних
На хиљаде!

У свечаном руху
Чека Бока. . . .
Сад ће њено поплавити море
Безброј пуних бокешких бродова,
А силно ће одјекнути горе
Од поклика рођених синова.

Та спасења химна
К небу ће да хрли,
А стара ће мајка
Сина да загрли;
Да му жива на аманет свети
Преда и повјери
Бокешке врлети.

С Ловћена ће зора ружичнијех зрака
Освијетлити боје српскога барјака,
Штоно се поносно са врх брода вије
Као да се оној зори дивној
Мило смије.

У свечаном руху
Бока чека. . . .
—За час њено поплавише море
Спомљена кормила;
Листом њене одјекнуше горе
Плачем тужних вила.
Ох, дабогда да сам слаг'о
У очају што ме свлада!—
Ох, дабогда да оживи
У мом срцу стара нада!

Омладино, браћо мила,
Ти народа снаго прва,
Сложно, снажно, силно, српски,
Да стрвемо гадног црва;

Наметнице, гамад љуту,
Да истријебимо до истраге;
Да к'о сунце чисто сине
Лице Боке, мајке драге;

Омладино граби журно
Прије него зора сине,
Да што има обасјати:
Борбу српске омладине.

Та, без труда и без борбе

Душа клоне и млитави;
Жив је умро, ко не зађе
У живота бој крвави.

Са том песмом добио сам и ову белешку о писцу, не знам откуда извађену, али мислим из истога часописа „Срђа." Она садржи низ података које треба знати и због којих је постала славна и песма и песник. Ту стоји: „Урош Тројановић српски песник који је од свих песника најмање дао, свега две песме и неколико књижевних приказа. Но, судбина је хтела да његова прва песма „Бокешка ноћ" изиђе на европски глас. Тако нешто није се још десило неком песнику. Али зато је млади песник ту своју прерану песничку славу морао да плати својим животом. Био је због те песме ухапшен у Бечу, где је студирао на универзитету, стражарно спроведен у Дубровник и оптужен за велеиздају, и он лично као песник, и **Антун Фабрис** као уредник часописа „СРЂ", у коме је песма била објављена, и Антун Пасарић, управник Српске штампарије у Дубровнику, у којој је песма била одштампана. Последица тог њиховог страдања била је ускоро прерана смрт прво самог песника, а мало затим и смрт уредника Фабриса и штампара Пасарића. Тако падоше три племените српске жртве због једне невине и лепе почетничке песме.

Песма „Бокешка ноћ" у своје време је преведена на више европских језика. Максимилијан Сарделић превео је Тројановићеву песму на немачки језик и тај превод је био прочитан у аустријском парламенту у Бечу, као и оригинал. Оригинал је био прочитан у далматинском сабору у Задру. Проф. Миле Павловић у Београду је песму превео на руски и француски језик, а Динко Сировица на италијански језик. Била је преведена и на чешки, пољски и енглески."

III.

У календарима „Бока" и локалном листу под тим именом или именом „Глас Боке" излазиле су између ратова, а и пре Првог светског рата, поједине песме о Боки. Ниједна се није прославила нити ја њих знам. Ту скоро су само изнети неки стихови настојатеља манастира Бање код Рисна архимандрита **Дионисија Миковића,** који је родом из спољне „Боке", са отвореног мора, из Паштровића. Миковић није био школован клирик, али је много писао. О његовом животу и раду је писао ту скоро на више места мој најужи земљак прота Васо Ивошевић, проф. Богословије у Сремским Карловцима. Са једног од тих места преносим стихове из песме **„Мајка Бока"** где се жали што је напуштају рођени синови и потуцају се по

свету, где ништа бољег не могу наћи. То су ови стихови (68).

Али ко оставља без јада и сипе
домовину драгу,ње крајеве миле,
покољења за њим уздисати неће
нит' му китит' гроба домородно цв'јеће.
Па куд да се крећем из твојега крила
кад под љепшим небом нигдје стиће нећу.

што да тражим зиму, домовино мила.
према твоме дивном мирисном прољећу.
Здраво, омпадино, љуби мајку Боку
ко зјеницу зрачну у здравоме оку.

IV.

Емиграната који су певали Боки, а сами су Бокељи, има неколико. Два су међу њима високо образована лица, доктори страних универзитета, који су у самој Боки мало живели. Оба су из Новске Крајине („државе Херцег Новога").

У једном шапирографираном часопису који је дуго година излазио у Јужној Африци (Јоханесбург) написала је Драга Безић, која тамо живи као избеглица већ 28 година, један леп приказ под насловом „Бока и српски песници" (број 85, год. XVI). Ту је изнела шта су и Бокељи и други певали о Боки. Том приликом је навела неке емигрантске песнике, од којих ћемо извесне стихове овде пренети.

Др Душан Л. Петковић, из Ђеновића, који сад живи у Аргентини, посветио је неколико својих песама Боки. Тако песму **Поноћ у пампи и На Боки од Рианкула.** Обадве описују пејсаже Аргентине, који га потсећају на Боку. Прва има осам строфа, од којих две (друга и трећа) овако гласе:

Уз задње дрхтаје очађапе пампе
И док вјечне кише бију окна тмурна,
У поноћно доба, усред пусте пампе
Искрсне преда ме бокељска ноћ бурна.

У њој дом мој украј узвитлапог мора,
Запљускиван валом вјечнога Јадрана;
Док га вјетар бије у подножју гора,
Одољева, давно, под бјесом оркана;

Из друге је Драга Безић пренела ову строфу од више њих:

Визија, к'о ватра давних, срећних дана
К'о срећа највећа за коју сам знао,
Једна друга Бока сунцем осмијана,
Мој дивни завичај, крај који ме дао.

Али једна песма које је директно цела посвећена Боки под насловом **„Завичају“** заслужује да се пренесе цела:

Завичају крај плавог Јадрана,
Ја те никад заборавит' нећу
У теби сам угледас дана
И улозн'о срећу и несрећу

У теби сам чуо прве вапе,
Када зими сред кише и буре
Ударају о Твоје обапе
Ломећи се о хридине суре.

У теби сам за зв'језданих ноћи
У тишини к'о сред Божјег храма,
Осетио величанство моћи
Бајног чара плавога Јадрана.

У теби сам чекао цик зоре,
И рађање сунчанога дана
Да осване услед зелен горе,
Моја Бока златом обасјана.

Мисли моје од Тебе одгањам
Кад сам будан, а да не полудим,
Али кроз сан, када Тебе сањам,
Молим Бога да се не пробудим.

Завичају крај плавог Јадрана,
Ти си за ме значио сву срећу
Сваке ноћи и свакога дана
Жалим што Те никад видјет' нећу.

Др Душан Петковић је издао и збирку песама у изгнанству, али су ове канда ван збирке. Други емигрантски песник из Боке, ужи земљак Душана Петковића, из Бијеле, такође Новска крајина као и Ђеновићи, правник и дипломат **др Шпиро Желалић** (Петковић је историчар) исто тако је издао једну збирку песама, коју ја нисам имао. Драга Безић преноси ову његову строфу из песма „Херцегновске искрице“:

Нови граде, мапо мјесто, мило си ми изнад свега,
Из тебе сам глед'о Ловћен, покривеног круном снијега
Дивну Боку са обапом, љепотама земног раја,
И крајеве омиљене прекрасног ми завичаја.

Она такође наводи ова два стиха из песме „Боки“ неког **Ј. Митровића,** за кога не знам ни ко је ни одакле је (чак му ни цело има не знам). Ово су та два стиха:

Од тих суза распрштених створила се Бока,
Од тих суза што падоше са Ловћенског ока.

Бивши активние официр краљевске југословенске војске **Гојко Т. Павловић,** родом са Убала код Кривошија, сад у граду Бил (Бијен) у Швајцарској, у моменту носталгије написао је ову строфу под насловом „Српска Бока“:

Кад би знале из облака виле,
Колико си гиздава и лепа,
За увек би лака крила свиле
И с поносом дворкиње ти биле.

V.

Сад ћу да додам једну песму једног такорећи прирођеног Бокеља. То је **Бранислав Ћурчиновић,** ранији активни (интендантски) официр Краљевске југословенске војске, који је служио у Боки и ту се оженио. После заробљеништва није се хтео вратити у земљу и одавно живи у Милвоки, Мичиган, САД. Пише много песама па је издао и неколико збирка. У једној од тих песама изражава своју неутољиву носталгију за Боком и за својом драгом, које заборавити не може. Песма носи наслов Бока Которска, објављена је у Канадском Србобрану од 20 јуна 1960 (Видовдански број) и гласи у целини:

Лепотице српска, мезимче Јадрана,
Деветнаест лета стално за те питам.
Не чух песме љубе са њених усана,
Што певаше нежно, уз гитаре ритам.

Прохујаше дани као морска пена.
И са њима исто моја младост чедна.
Не знам шта бих дао, колика је цена,
Да ме помилује њена рука једна.

Али, то је сада визија у ноћи,
Када сломљен чекам у далеком свету
Када мислим о њој, тихо у самоћи,
О најлепшој ружи, о мирисном цвету.

О прекрасна Боко, божанствени рају,
Што ти само рађаш лепотице жене,
Што су к'о богиње у пуноме сјају,
Што вечито воле, и што љубав цене.

Најлепша си Боко на земљином шару.
Од Херцегновога редом до Котора.
Признање сам дав'о Творцу Неимару.
Слушајући шуме валовских мотора.

У теби сам наш'о круну свог живота.
и вољену жену покрај твоје пуке.
Дође ратни вихор, она је отета,
А ја скршен стојим и подносим муке.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ:

БОКЕЉИ И ЊИХОВЕ ОСОБИНЕ

Копијевка то је славна
И јунака и радиша:
Људскоћу им не би наша'
Да би цио св'јет обиша'.

НИКОЛА I. ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ
(Из Песника и виле)

Горње стихове је спевао тада књаз црногорски Никола I. говорећи о Боки, после две строфе већ цитиране у одељку XII у поеми Песник и Вила. И осталих пет строфа односе се на Бокеље, али још више на Бокељке. Он признаје Бокељима и јунаштво и радиност, а што се тиче људскоте они немају премца на свету. Заносне су те речи круноносног бокешког комшије и пријатеља на којима су му сни вечно захвални. Оне лепо пристају да уведу читаоце у збир сличних похвала других писаца, страних и српских.

Све ћемо навести шта смо нашли од странаца. Српских би се још могло наћи тушта и тма, али то изношење би личило на самохвалисање (друго је кад се говори о физичким лепотама Боке!), па смо је органичили доклегод је било могуће.

Намеравали смо посебно изнети мишљења о Бокељима уопште, а затим о Бокељима појединих предела (општина), али то није могло увек успети, а да се не разбија текст и делови учине слабо схватљиви.

Овде ћемо почети са француским писцима, јер први податак до кога сам наишао и прва књига која о томе говори на француском су језику. Па и писаца сам нашао ту приличан број, не много мањи него на другим језицима.

Ово поглавље биће, свакако, знатно краће него друго. Више је лица писало о Боки него о Бокељима, више их се заносило Боком него њеним становницима. Али је било и ових доста, као што ће показати следећи редови.

Уопште се о становницима појединих светских области говори све мање. Прво зато, што је скоро све речено и то у време њихове етничке (етнолошке) чистоће. Сад се народ све више меша и етнолошки чистих предела све је мање. Раније су описивани становници појединих предела које скоро нико није познавао. Данас таквих предела има само још ван Европе и ту све мање. Развој саобраћајних средстава (лађа, сад авиона, железница, аута итс.) открио је свет милионима људи, и то оне

делове које су раније успели да посете само појединци, па су то описивали као куриозум. У последње време (иза Другог светског рата) настао је тзв. масовни туризам (раније су само привилегисани и богати могли да путују) и људи виде својим очима оно што писци хоће да претставе.

Могло би се приметити: то важи и за пределе, а не само њихове становнике, чак првенствено за пределе. То је тачно, само што код извесних предела, чија се лепота описује, увек наилазе други изрази дивљења. И ти предели се не мењају као што се мењају њихови житељи

До овога века Бокељи су показивали особен морал, сасвим своје обичаје у духовно настројство. Деценијама и вековима промене су биле минималне или никакве. А ти њихови обичаји и морални принципи толико су одударали од оних на које су писци били навикли да су их са чудом посматрали и са дивљењем описивали.

Не само да је Бока етнолошки била засебна целина, већ и поједине њене области (општине, крајине итсп.) биле су особене. Добро је да је то бар једном утврђено и описано. То има историску вредност, После се то није могло исконстурисати. Док физичке особине Боке остају увек исте и оно што није речено раније, може да се каже доцније.

Ето, зато описа Бокеља биће мање, али ће нам они бити драгоценији. И више је заслужило њих скупити него оне о Боки као територију.

XV. БОКЕЉИ ПО ОПИСУ ФРАНЦУСКИХ ПИСАЦА

I.

Прве штампане податке уопште и о Боки и о Бокељима имам у једном француском спису из 1818, али писаном равно године 1800. То је био **један Меморандум Андријана Дипреа** који је у целини објављен у „Аналима путовања“ IV том, свакоко опет почетком прошлог века, за француске управе **Annales de Voyages, IV.** Канда је био наручен од паришке владе. Ја њега немам, али имам оригиналан извод самога **Дипреа** (1), који сам добио фотокопиран из Националне библиотеке у Паризу.

Ту има доста података о Бокељима, који су на писца несумњиво извршили јак утисак:

На страни 2 пише Дипре: „Нација, ваљана и необуздана, одала се пре пола века трговини и пловидби. Тако се данас може сматрати као цивилизован онај део народа који станује на обалама; али Которани на брдима очували су сељачке дивље обичаје својих предака. Они указују на поступке Црногораца и Арбанаса. Са изузетком неколико католичких породица, становници следе грчку цркву. . . .“ То се не односи на целу Боку већ на њена брда. Каже да говоре „илирски“, „али у варошима италијански језик је у општој употреби.“

„Которани су јаки, кршни, лепа струка. . .“ „**Нација има све физичке и моралне квалитете који ће их моћи у кратко време ставити на ниво најдистингвиниранијих народа Европе.** Јунаштво и телесна снага становника су стално упражњавани у цивилним несугласицама и у вечним ратовима против својих суседа. Ова наследна енергија допринела је без сумње чудном напретку који је већи део ове нације учинио у трговини и поморству. Нема ни 50 година како су Словени били познати само по немирном карактеру и варварском јунаштву. А данас обилазе све луке Средоземља. Њихова активност, њихова интелигенција и њихова храброст чине да се они одликују међу трговцима и да им се поверава транспорт робе. . . .“ „За њих је била оскудица доброчинство, јер су морали тражити свој спас у једном елементу бурном и перфидном (мисли на море, ЛМК), а ту су нашли обазривост, мир, своју срећу и све користи усавршене цивилизације. . . .“

„Војничке врлине ових људи допринели су више него што би се веровало депопулацији провинције. Ми ћемо после одати пошту њиховој снази, њиховој физичкој лепоти, њиховом јунаштву и њиховој драгоценој умерености која се може сматрати као прва врлина. . .“

Каже да су и због накнаде и због славе Которани често служили у пуковима и на лађама руским. Пешаци су становници Новога, Грбља и будванског дистрикта. Територије Доброте, Прчања, Столива, Кумбора и Рисна лиферују највећи део поморaца. Каже колико су ваљали Млечићима. При крају XVIII века, било је 3500 људи у трговачкој морнарици.

Стр. 5: „Није чудо да се Словен, горд, ваљан, цењен од својих старешина увек одликовао духом недисциплинованости и слободом која се тешко могла кротити. Овај карактер, који је слабост млетачке владе препустила њему самоме (Бокељу), навикао га је на дугу анархију, на све ексцесе независности. . . .“ И сад писац верује да ће француска впадавина све то поправити.

У својим књигама сам на много места цитирао **Ами Буе-а,** који је заиста са својим описом Европске Турске из 1840. дао неисцрпну ризницу података о тадашњим односима и стањима на Балкану. На једном месту каже (2. с. 63):

„Босанци сматрају своје сународнике у Херцеговини да имају више спољне финоће, да се боље умеју улагивати и задобивати милост једном речју да имају више живости духа. . . Али Бокељи илити становници Боке Которске, и Црногорци, имају, како кажу, овај дар развијен у још вишем степену. . . .“

II.

Прелазимо на другу половину XIX века, опет с књигом из њеног зачетка.

Велики француски путописац и полихистор **Ксавије Links Мармије** у својој књизи „Писма са Јадрана и Црне Горе“, изашлој у две свеске половином прошлог века (3), посветио је један одељак II свеске Боки Которској. Изнели смо шта је рекао о њеним лепотама. Сад мало о становницима.

На страни 97 каже Мармије, пошто је описао поједине градове и насеља: „Становници ових насеља, који се обележавају општим именом Бокези, претстављају за путника интересантан субјект посматрања, због њиховог посебног карактера, због разноликости њихових обичаја и због њиховог лика.“

Истиче њихову конзервативност, специјално у одевању. „Они имају, као и Турци, пасију за оружјем, хвале се ко има боље и скупље. Они га стално носе за појасом. . .“ (држе у кућама колекције итд). „Али ова љубав према оружју није за Бокеза ни најмање пуста фантазија. Они се сећају старих напада Турака, а осећају и опасност којој су стално изложени

ратничком природом њених суседа. . ." (Писац на више места износи анимозност и страх Доброћана и осталих Бокеза од Црногораца: стр. 102, 117, 135 и друге.).

„По пореклу, сви Словени, они се најпре деле на две верске заједнице, грчку и католичку заједницу, које су једна према другој обузете таквим духом неповерења да се у насељима грка ниједна католичка породица не може настанити, а католичке куће неће да имају ни једну служавку грчку. Грчка заједница је у срезу многобројнија."

Стр. 120: „Округ (дистрикт) чији је главни град Котор обухвата око 36,000 душа, од којих две трећине припадају грчкој вери."

Мало подаље Х. Мармије описује једну свадбу у Котору (: II, с.122). Млада је из Рисна, грчког обреда. Она је „сасвим млада, врло лепа,. . . Која је то величанствена млада, упитах, излазећи из цркве једног грађанина Котора -То је, одговори ми он,обична сељачка девојка, а њен муж је обичан занатлија: она ће сутра поново обући своју вунену хаљину и однети на пијацу живину и вреће са поврћем."

Краљица једнога дана, робиња после, данас круна на глави, хаљина од свиле и баршуна као у оријенталне принцезе, златне огрлице, као да држи у рукама чаробну светиљку, а сутрадан буђење из тренутног сна, сутрадан бриге напорног живота, сутрадан терет бола. О кћери Рисна, колико има људских судбина чији си ти, а да и не знаш, краткотрајни и живи лик!"

III.

Из седмог деценија прошлог века немамо ниједан податак. На крају тог деценија био је чувени Први кривошијски устанак. Французе није много импресионирао (за разлику од Немаца) и они га спомињу узгред тек у следећој деценији.

Француз **Г. Фрилеј,** официр Легије части,у заједници са српским капетаном Ј. Влаховићем, у књизи „Садашња Црна Гора", посветио је XVII главу „Опису устанка Боке Которске у г. 1869", али је то углавном превод књиге једног анонимног чешког патриоте, коју је превао на српски Стојан Новаковић (4). У њему стоји:

„Све физичке и моралне особине које смо испитали код Црногораца, налазимо их напослетку и код Бокеља. Њихов продиран поглед, њихов слух крајње финоће, њихов отмени и господски изглед, све то код њих одаје високу идеју једног сличног противника. Они су умели, својом храброшћу и својом

интелигенцијом, да осујете тактику искусних генерала, и, још више, да парализују једном врстом судбоносног застрашивања храброст аустријских војника тако чврстих и тако одлучних према регуларним војскама.“

Шарл Ириарт, који је овде више пута цитиран, дао је ове карактеристике Бокеља описујући Далмацију 1874. године (5, 311): „Бокези, или становници Боке сматрају се у целој Далмацији као посебни типови; у Задру Вам показују у једној гомили неку индивидуу (појединца) за кога кажу, то је Бокез', јер сви они имају нарочиту физиогномију и посебна својства. Њима је успело да у своме крају, лишеном плодне земље, и који није ништа друго него ивица и обала (кеу) на подножју брда, направе један од најбогатијих предела Далмације. И то све њиховом вредноћом, њиховим смислом за навигацију (пловидбу) и измену (робе), њиховим духом штедње. Сви су Словени, чак и они са обале. То је значајно да се забележи, јер довде сва обала Истре и Далмације је италијанска. Али ови доле, затворени у Бокама, нису то ни на који начин, иако су и они били подложни законима Млетака. . .“

Каже даље да не зна колико их има, али су верски подељени, на оне који су закона грчког и закона римског, да настави: „Треба искрено рећи да су ова лепа насеља била позорница окрутне анимозности између ове две заједнице, и време још није помирило те несугласице. Природно је да су груписани према вери и једна католичка породица ће тешко живети у грчком крају. . . .“ Каже да су православни попови јако примитивни, а католички фратри су школовани у Аустрији и Италији и „готово сви говоре италијански и српски.“ Тако он зове језик Бокеља: само „српски.“

„Бокез је рођени поморац то му је вокација (склоност, позив). Он је срчан, склон на подвиге, врло снажан по конституцији. Сама раса је нарочито лепа: la race meme est particulierment belle.

„Његов извор, то је трговина морем. . .“ Онда каже шта све ради и предузима на мору.

„Море је поље части за Бокеља“, али такође и узрок пропасти. „Враћајући се у Боку, он иде право под очински кров, улепшава или изграђује ново пребивалиште и, ако је могуће, додаје му мало земље, али је земља тако ограничена, да они највише имају по две или понеку маслину. Они (Бокези) немају таштину ни најмање, они не покушавају да брилирају и да истичу свој успех пред очима суседа; они су само по себи

очврснули, концентрисани и смишљени, они живе за себе. . ."

Говори о ношњи Бокеља и утврђује да оба „обреда (грчки и римски) имају сасвим природно, различите костиме", али ни то није доста: „свако место има своју ношњу и традиција се чува" до крајности. Онда описује те ношње, и мушкараца и жена. То за нас није занимљиво, бар данас не, кад су те ношње отпале.

Посебно се бави Кривошијанима, јер је то писао свега четири или пет година после њиховог славног устанка. За њих каже: „И Кривошијани су Бокези, али они живе у брдима, и следствено немају обичаје и склоности као они који су на обали. . ."

За Кривошијане каже да „имају изглед, ношњу, обичаје као Црногорци, а такође и ратнички жар и љубав за бој."

IV.

У деветом деценију прошлог века појавила су се опет два одлична француска писца која се подробно баве Боком и њеним становништвом. Први се такође осврће на Први Кривошијшки устанак. Ево та два писца:

Француски публициста **J. Деникер** пише у познатом часопису „Природа" 1882, за време Другог кривошијског устанка (6), накнадно ово о првом: „Ја рекох да Кривошије признају номинално аустријску власт. Кад је 1869. царска влада хтела да уведе порезе и покупи рекруте, подиже се буна која је Аустрију много стајала. Да не причамо о свим потресним перипетијама ове борбе неколико стотина људи против више пукова, довољно је рећи да у самој једној бици у Маинама две аустријске чете беху до последњег човека утамањене. За цело време борбе Кривошије не изгубише него 11 мртвих и 74 рањена. Командант аустријских снага, увидевши у току времена да би требало жртвовати читаве пукове старих војника да би се принудили Кривошије да дају неку десетину рекрута, решио је да склопи мир са устаницима. Овај мир је потписан у Кнезлазу, и Кривошије продужише да не плаћају порез нити да дају војнике у армију. . ."

J. Деникер, у истој студији о Кривошијама (6) објављеној поводом њиховог Другог устанка каже још и ово:

„Сем Кривошијана, главно становништво округа Котор је састављено као и у осталом делу Далмације од далматинских Словена. Италијани, или поиталијанчени Славени, налазе се само у варошима.

„Словени ове области се много разликују од осталих

Дамлатинаца, Морлака, који настањују округе Задра и Сплита, као и од Дубровчана. Морлаци су струка мањег, четвртастог лица, спљоштеног носа. међу њима се почешће налазе плави људи са светлим очима; уопште је њихов тип посве груб. Тип Бокеља је сасвим друкчији: то су људи лепа струка, мрки, тамних очију. Лице им је издужено, нос усправан или орловски, обрве дуге и спојене. Они су врло грациозни у покретима, и много више се приближују словенском типу који се налази у Херцеговини и Црној Гори, имајући извенсе црте сличности и са Арбанасима-Миродитима, својим суседима."

Француски писац **поп Р. Борон,** бивши професор Реторике и Философије, издао је 1888 године књигу под насловом „Илирске обале", а са поднасловм Истрија, Далмација, Црна Гора. То су такође утисци са његовог путовања по десној обали Јадрана. Књига је пуна лепих, и често проверених запажања. Има, разуме се, доста података о Боки која смо већ изнели у другом поглављу ове књиге. О Бокељима пише такође. Тако на страни 340 и даље: (7)

„Бокељи су сви Словени Они имају један својствени карактер; разликују се од осталих Далматинаца на трговима Дубровника и Задра. Њихов смисао за штедњу, њихова делатност и њихова наклоност ка мореполовству, омогућила им је да од зиратног земљишта којим располажу на подножју стена, створе један од најбогатијих срезова у тој покрајини. Њихов живот није без опасности, јер имају за суседе ратнике Црне Горе. . .

„Опасност која долази од мора и планина начинила је од Бокеља одличне морнаре и храбре војнике. . .

„Извесна нетрпељивост влада између католика и православних. Ово последње се смањује благодарећи ревности католичког свештенства, а нарочито Фрацисканаца. Православни преовлађују у целој покрајини, као што се то може видети из прегледа који дајемо мало даље.

„Општине Херцег Нови, Рисан, Кртоле, Љуштица, Паштровићи и Будва припадају њима већим делом. Општина Грбаљ има четири католика међу становништвом које броји преко четири хиљаде становника.

Грчки свештеници имају лепе свилене одеће са широким појасом; имају достојанствене браде и величанствено држање."

V.

Сад један једини податак из овог века, и то сасвим скорашњи.

Професор Паришког универзитета **Роже Портал** је у својој скорашњој монуметалној књизи о Словенима (8) говорио како је турска владавина отупила и до инерције довела словенске масе њој потчињене, да дода (страна 12): „Само предели уздуж Јадрана отргли су се овој стагнацији, јер је овде утицај Млетака деловао као елеменат напретка."

Стр. 155: „У време успона српски владари су обезбиђивали своју пријатељску заштиту римокатоличким црквама Котора и Дубровника".

XVI. БОКЕЉИ ПО ОПИСУ НЕМАЧКИХ ПИСАЦА

За разлику од француских писаца, немачки су скоро исти који су се изражавали о крају где Бокељи живе, и који су износили чари Боке. Они редовно са одушевљењем говоре и о становницима Боке, о Бокељима. То је ред да се овде изнесе. Опет по хронолошком реду, најпре прва половина прошлог века.

I.

Немачки научник **Х. Ф. Редлик** писао је још 1811. у књизи, која се бави „физичко-моралним стањем Далмације и Боке Которске" (9), ово:

Стр. 47: „Не може се спорити да се ова нација (Бокељи) не може лако одвратити од једног мишљења које је са љубављу прихватила, нпр. обећањима или претњама."

Као што се види, Редлих Бокеље назива нацијом и из искуства зна како је постојана у својим схватањима које проистучу из љубави (а не увек интереса).

Стр. 65: „Сама нација има ратничке склоности, много правог трговачког духа; Бокељи су добри, смели поморци."

Кад каже да Бокељи имају ратнички дух, Редлих у аднотацији додаје и ово:

„Међу разним племенима, која настањују провинцију, одликују се својом јуначком одлучношћу и својом колосалном висином Ришњани, Паштровићи и Грбљани.

„Од првих племена (рисанских, ЛМК), два су села: Убли и Кривошије, на граници Херцеговине, нарочито озлоглашена са лудачки храбрим подвизима њихових становника. . ." (спомиње неколико подвига у Никшићу; то је скоро 60 година пре Првог Кривошијског устанка).

На страни 67 говори Редлих о „варварским обичајима" Бокеља, нарочито о убиству и крвној освети, али одмах додаје (стр. 68): „Због тога производи наше још веће чуђење кад се ипак код ових људи, поред варварства у коме живе, наиђе на осећања, чувства и појмове које ћете узалуд тражити код образованих нација, и то не код појединих (Бокеља), већ готово код свих."

Стр. 70: „Та нација, колигод била сирова и дивља она је одана и поуздана у високој мери; сваки њен господар, когод био, ако разуме да с њом поступа и да је задобије, сигурно може с њом све предузети и у свему је водити."

13.

Сад долазе подаци само једну деценију доцнији, из године 1822, кад је Аустрија већ била чврсто засела на терену Боке, али њене власти још нису биле стабилизиране. Остали су још многи старински обичаји успркос аустријске власти.

У другом делу ове књиге (одма на почетку) цитирани први немачки одн. аустријски описивач нашег Приморја **Р. Фон Х. . . .г** (у ствари Ј.М. Фон Лихтенштајн) дао је и неколико опажања о становницима тих области. Тако је за Бокеље казао (10, I. књига страна 52) да су „изванредно способни за вођење малог рата", а редовне трупе и онако не могу да се са успехом употребе на овом терену. То је писац констатовао равно 50 година пре Првог бокељског устанка.

На страни 54 каже и за Црногорце и за Бокеље да поштују и *славе онога ко је много непријатељских глава посекао*: „После његове смрти настаје опште жаљење, па чак ако је пао од ножа приватне освете или џелатског мача. Напротив, марљив („радан") и мирољубив човек је омрзнут и презрен."

Стр. 57 описује исказивање верности народа Грбља Аустрији, где је кнез Војин Бојковић то символично исказао провлачењем ножа кроза зубе, и изводи даље: „Ратничко одушевљење ове нације било је дирљиво, а баш је стога ваљани генерал и добар познавалац човечјег менталитета успео да на ове људе утиче." Пре тога каже писац да је овај „необуздани народ" био послао генералу изасланике „ободрен природном храброшћ у и осећајем природне снаге."

Говори о „безграничној осветољубивости" становника Боке, која се каткада „продужавала на покољења (генерације) и у својим страшним последицама од власти (мисли млетачке) неспречавана." (10, I. с. 63). Онда каже: „Познати су примери да је нека увреда тек после сто година крваво освећивана, а жене су се сматрале највише тим почашћене ако су им мужеви, са оружјем у руци, погинули. Зато је становништво ове провинције јако заостало и код првог заузимања њеног нашло се мало људи који су премашили 40. годину. Поред много судских установа које је стара власт (мисли на млетачку, ЛМК) поставила, морала је да препусти старим обичајима судовање да не би дошла у сукоб са свјим држањем. Не може се нешто одвратније замислити него ово судовање које се делом и сад продужује, нарочито кад је Бока први пут била у аустријском писеду. . . ." Да то докаже наводи један „судски протокол" из Паштравића у оригиналу (на италијанском језику из године

1798). Ту се налазе наведена 29 случаја кривице и суђења. Ја не знам колико су ови подаци познати нашим правним историчарима и зато ово наводим (да их евентуално принађу).

Затим наводи осуду једне тобожње вештице на ломачу, али су је попови спасили (стр. 7?). Исто тако осуду једне 16. годишње девојчице која је родила незаконито дете и осуђена на каменовање. То је било у Рисну, и она је спашена од неког тобожњег „морнаричког детаџмана", и то баш онда кад се спремао отац да баци на њу први камен. Ја то наводим као још један доказ да практично казна каменовања није спровођена. Увек наиђе нешто као деус екс макина што спречи каменовање. Ја сам то већ у једној ранијој књизи (Правни институти у Његошевим песмама, Мелбурн, Аустралија 1958) објавио читаву студију о томе (Извршење смртне казне. Посебно о каменоњау). После сам наилазио на низ примера, али их нисам бележио, јер нисам мислио икад више да о овоме расправљам. Можда је и овај случај тамо наведен, али према другом писцу, Хајнриху Штиглицу (стр. 113), само јако скраћено. Он га је јамачно преузео из Лихтенштајна, али то није казао.

Свакако је овај пример доказ честитости нарави тадашњих Бокеља: кад отац хоће први да баци камена на тек сексуалано пробуђену ћерку што је згрешила. У истој књизи има још примера дивљих поступака у одбрану брачне части.

Описујући јавну сигурност и правна схватања Бокеља, Лихтенштајн пише (с. 76): „Котсранин је још увек оно што је био пре 20-22 године, па и ако је јавна безбедност нешто боља него онда, то се мора приписати строгој контроли и јачој поузданости да казна следује злочину. Јер се често догађа да кажњива дела која не изазивају нарочиту сензацију не дођу до знања власти или чак се спречава да их дознају. Ово доприноси да Которани (мисли Бокеље ЛМК) жале за старим млетачким временима, кад су њихови варварски обичаји тако дуго прихваћани са свим обзирима ако нису били против сената главног града. Овакве злочине (против њих) не праштају Млечани никад: напротив на њих се надовезује сва строгост закона. . . ."

III.

Један баварски интелектуалац из Нирнберга, означен само као **др Михахелес** (врло вероватно лекар) пропутовао је око 1830. године наше западне пределе и своје утиске објавио у тада водећем немачком часопису за иностранство. г. 1832. Тамо је 5. део посвећен Боки, а на стр. 695 (11) описује свој долазак у Котор:

Чим су се искрцали на самој риви „један слепи музикант, са једном врстом ћеманета (гусле), чији је само лук покривен са пергаментом и које има само једну жицу, посади се пред нас и гуђаше уз једну баладу која је опевала подвиге Марка Краљевића. Мало затим сакупи се око њега једна група, која је поједине строфе сјајућим очима ватрено са њим певала, и једном сетном тужбалицом закључи песму тај прости инструменат.

Племенита простота, дубоко осећање, високо одушевљење за храброст сјаји из свих словенских јуначких песама. Свако племе опева своје пале јунаке, и потсећа унуке да освете крв предака и да се покажу ваљани као они. Тако су жалили слободни номади Кривошија свога палог јунака Вукадина, који је издајом изгубио живот. . .

Гете је међу првима ценио ове народне песме и упозорио је нас Немце преводом песме, „Што се бијели у гори зеленој“ на њихову вредност, а то је са пуно части потврдио превод херојских народних песама најновијег времена.“

Ја сам тог доктора Михахелеса много пута цитирао у мојим књигама. На њега сам наишао преврћући комплет од скоро сто година водећег немачког листа „Иностранство“ из прошлог века. Ја сам сваки број и сваку годину брижно прегледао, тражећи податке о Србима. Што сам нашао, то сам преписао и после превео. Тако и овај одељак о Боки (тако је баш титулисан). Не верујем да су његови подаци о Боки нигде друго објављивани сем у мојим делима.

IV.

У предњим поглављима цитирани немачки писац **Хајнрих Штиглиц** говорио је и о Бокељима у обе књиге изашле четрдесетих година прошлог века. У оној о Јадрану (13) као целини, и некад посебно, у књизи о Црној Гори само посебно о неким племенима (12).

У књизи о Јадрану (Истри и Далмацији) говори досто о вероисповести становништва и о њиховом међусобном односу. На страни 205 каже: „У неким местима влада искључиво католички култ и у оштрој су нетрпељивости према иноверцима; у другима влада грчки неунирани ритус са не мање интолеранције, само боље маскиране. Тамо где постоје оба обреда један поред другога, па чак где исповедници грчке цркве сачињавају одлучну већину, католицизам ужива ипак као државна вера, преимућство. . .“ Каже да је било сасвим другачије под руском краткотрајном владавином, а опет много

горе за православне под Млецима. Аустрија је увела поредак и толеранцију: „Ипак ништа мање се не истиче мржња обе вероисповести још и данас, чак у Боки више него игде друго у Аустријској монархији. . . ."

На страни 210 каже како су црногорски владике искоришћавали свој утицај на „претежно грчко становништво Боке". На више места он признаје бројчану премоћ православних у Боки, које назива „грцима" по вери (то је у Аустрији било уобичајено до 1848, а и после, само са додатком „грко-источни").

Штиглиц истиче поморску вештину и способност Бокеља, у коју се може Аустрија много да поузда: „Ако се замисли да скоро половина свих значајнијих трговачких бродова у Монархији припада Бокезима и да они крстаре са највећом вештином и са све већим искуством по свим морима, онда ово самопоуздање није без оправдања. . ."

Спомиње и гусле једног старог слепца на капијама Котора, дакле у првим годинама аустријске владавине. То је био сталан реквизит Бокеља. Штиглиц пише (12, с.243): „Поред опште познатих јуначких песама о Краљевићу Марку, о силном Јанку, о неустрашивом Скендербегу, он је нарочито пун благослова за поморце. . . ."

У другој књизи Хајнриха Штиглица о нама, у књизи посвећеној посети Црној Гори и владици Раду, има врло мало о Боки и Бокељима што би заслужило да се пренесе. Само ову кратку реченицу о Паштровићима треба сачувати од заборава (13, с.16). „На најјужнијем делу Аустријске Арбаније, на брдима која деле малу област Паштровића од Турака и Црногораца, тих њихових (турских и црногорских) суседа већ вековима опробаним у сталном јунаштву и вештом у руковању оружјем."

О становницима појединих општина Боке има много више у књизи о Јадрану (Истри и Далмацији, у коју је под Аустријом рачуната и Бока).

О Бокељима из појединих општина Штиглиц се овако изражава (13, с.223): „**Пераштани** се држе вишим од осталих становника Боке, сматрају се као нека изабрана каста. Само према Доброћанима гаје још неко поштовање, прво зато што су ови богати и предузимљиви, а онда зато што су се с њима заједно одликовали у борбама. Према свим осталим гледају са охолошћу и презиром и обележавају их разним потцењујућим називима." Штиглиц утврђује да су они били највернији поданици Млетака, да су вековима сачињавали најпоузданију

посаду њихових бродова, многе више официрске положаје заузимали, тако да су међу њиховим (млетачким адмиралима) била четири Пераштана.

Стр. 226: „**Ришњани,** један високи, снажни сој људи, поносан на своје порекло. . . ." Описује њихову ношњу која им необично лепо пристоји и даје пун израж ај њиховој личности. . . „1200 до 1300 становника Рисна су у целини одани грчком закону. Само је једна католичка породица ту настањена, Колумбарића. . . ."

Ако се наводи, каже, становништво Рисна са 3000 душа, то је „целокупан предео", „који се простире високо по брдима према Херцеговини. . . ." Ту су разна места и племена: „Међу овима је највише достојно пажње село **Кривошије,** које се цени на око 1000 становника, међу којима је 300 лица способних за оружје. . . ."

У својој књизи „Стогодишњица Кривошијског устанка" нисам ово пренео, није ми књига Штиглица била при руци. Иначе, Штиглиц каже за Кривошијане да су „најсировији међу свим становницима Далмације, и да су доскора живели од пљачке у суседним турским областима. „ . . . Увек су се одликовали жељом за борбом и јунаштвом, а крвна освета постоји увек међу њима. . ." Каже да „су се 15 дана пре његовог доласка у Боку два Кривошијанина привукла капијама Требиња и напала команданта Хасанбега Бусулбеговића, који је шетао са својим синовцем. Овога су убили а командант једва умаче."

„Кривошијани опевају јунаке у народним песама, међу којима неки Вукадин заузима високи ранг. . ."

„Кривошијани се углавном добро слажу са суседним црногорским племенима, са којима у потаји заједно иду у походе против Турака. . . ."

Упозоравамо да је све ово писано пре Кривошијаских устанака, четврт века пре првог устанка.

Стр. 232: „**Становници Столива и Прчања** живе више од трговине и поморства, које су их у последње време осетно подигли (данас би рекли „у стандарду" ЛМК), а Муљани од риболова. . . .У доба Млетачко Прчањани су се највише гордили шетајући се у шарлах-црвеном огртачу на млетачку, што је понекад изазивало спрдњу осталих Бокеља. По паду Републике нестало је црвене боје па се и на Прчању сретају само тамни капути, али је остала спрдња са носиоцима шарлаха."

„Столивљане исмејавају због њиховог досадног, отегнутог говора, Муљание због њихове неумешности и глупости, али и они који се ругају добивају свој део натраг.“

„За разлику од већином имућних, понекад чак богатих становника досад споменутих места, стоји у једној јужној удолини мало удаљено од обала Боке сеоце Шкаљари. 'Сиромашан као Шкаљар', то је постала пословица. Становници се не баве ни поморском трговином ни рибарством, за већа предузећа им недостају капитали. Њихов доходак, то је пазар са њиховог сиромашног земљишта, још више од месарства које овде преовлађује. Ипак други Бокељи у спрдњи тврде да је општина Шкаљари најумешнија и најсрећнија у хватању жаба.“

Каже како је пуцњава јако омиљена и раширена: „Код ниједног народа кугле земаљске не утроши се улудо толико праха као у овим пределима у најширем смислу. Без јела, пића и пуцања нема светковине. Чим се дечак роди, чак у најсиромашнијој колиби, поздрављају га са метцима радости... Напротив догађа се не баш ретко да при рођењу ђевојке отац напушта кућу жалостан и не враћа се неколико дана. При свадбама, именданима, славама, увек гозбе и пуцањ. Само при смрти нема пуцања, тада ћуте и прангије.“ Каже да се и тада много једе, и да много кућа утроши све што има да покојника достојно сахрани.

Од стране 234 говори о јужном делу Боке. Прво о **Паштровићима.** „Међу становницима, које не прелази много изнад 2000 душа, има 500 способних за оружје. Њихово занимање је земљорадња и сточарство, а има доста винограда и маслињака. Ту влада без изузетка грчко вероисповедање.... По природи ратоборни и увек наоружани као њихови суседи Црногорци“ са којима час иду у заједничке походе против Турака а час се мађусобно кољу. Поред крвне освете, која овде грасира, настаје са Црногорцима свађа са багателним извором, Они уосталом (Црногорци) имају пуно поштовање према јунаштву Паштровића и призна у их безусловно за најхрабрије људе Приморја.“

Кад се вратио у Боку из Будве, Штиглиц описује невреме које га је затекло у самом каналу. Али је онда његова лађа (несумњиво каква трабакула) застала на некој обали (не каже где, с. 249) али су интересантни ови наводи: „Хвала Богу, долазимо под кров једне добре католичке породице, рече ми старији лађар кад пристасмо код једне кућице близу обале....“ (Ту су добили за јело и пиће све што су желели, и то јако јефтино.) Штиглиц описује непогоду и грмљавину што

претпоставља да је био у августу. Кад одједном наста пуна тишина (тако је то редовно у Боки, ЛМК). Бродари се захваљиваху Богу. Сад каже Штиглиц: „Кад ја запитах трговчића, зна ли он како лепо станује на овој заносној, сигурној обали, са снажним стеновитим оквирима који га окружују, он одговори вртећи главом; 'Овде је крај света. Све вода и камен.' Жали се на слабу посету, усамљеност итд, како седи „као у кавезу заробљен и мора, на своју несрећу, да све више гледа необуздану грчку фукару како около газдује. 'Бог нека их прокуне,' рече старији лађар, и испи један моћни гутљај из чаше. 'Нека их гром све побије' промрља млађи бродар кроза зубе, и прогута снажан залогај "

Ово наводим да се види каква је била „верска толерантност" у првом добу аустријске управе и што су све Срби Бокељи морали преживети да се афирмишу и одрже. Приче о сталној толерантности и слози бокељских католика и православних, само су приче. Нико рељефније и поузданије, верније, није то могао да прикаже него Штиглиц, учен и оштруман писац и посматрач, веран приказивач виђеног а верски незаинтерсован (бивши јеврејин, а у то време свакако протестант).

По повратку у Боку посећује Херцегнови и на крају свог излагања о Боки посвећује му неколико страна. Описује историјат града и његово заузеће од Млечана, углавном Бокеља 1687. Ту каже: „Још и данас причају радо **околни становници који се од вајкада одликују неустрашивошћу и предузимљивошћу,** о јунаштву њихових предака у теснацу Каменог, где уклесани турбани и крстови на каменима означују гробове Турака и Хришћана, али тако да на десет турбана долази један крст - такав је био однос између погинулих с обе стране. Од тог времена оста град млетачки до пада Републике."

„Иако становништво града заједно са пределима који му припадају има далеко више припадника грчког закона, ипак је катедрала, као и у Котору и Будви, католичка а грцима је, према непоколебивљој политици Млечана, дозвољена била само споредна црквица. И овде има у изобиљу контова; истицање ранга и титула то је наследна мана ових иначе простих становника. . ."

Стало ми је било да и неке негативне појаве код Бокеља пренесем од овог писца, који је, као ретко који други, писао о Боки после претходних студија и дужег проматрања, а увек у жељи да буде објективан.

Говорећи о крвној освети, у одељку Боке (16, стр. 40/41). **Наигебаур** наглашава да „код свих убиства у основи лежи осећај части“. . . . „Има, према томе, нечег витешког у овом сировом народу“. . . .

V.

Сад нисам више ништа нашао од немачких писаца о Бокељима за скоро четврт века, а онда долази Први кривошијски устанак и интересовање за „јужне Далматинце“, тј. Бокеље, расте. Имам више података из доба непосредно иза Устанака.

Неки „Путник“ који није хтео да ода своје име, али несумњиво неки званични аустријски географ, дао је официјелном часопису ц. кр. Географског друштва у Бечу опис Боке, „оног интересантног дела Далмације, који је у садашњем моменту постао поприште озбиљних и крвавих догађаја“. Опис, каже писац, базира „на правом сазнању“ (14).

Писац се заиста критички осврће и на акте владе. У почетку каже да је становништво „три среза Боке“ живело под најпосебнијим околностима „које су оставиле јаког корена код тамошњег становништва“. . . . „народа снабдевеног многим одличним својствима“.

Требало је тај свет постепено уводити у нови круг схватања и културе, мисли писац, да онда настави: „Оно што је деценијама пропуштено хтело се одједном постићи једним ударцем, и то сасвим изненадним увођењем новине, која је морала да најосетљивије погоди дивљи, необуздани смисао овог становништва и његово исконско посебно биће, па је то морало да произведе најопорији отпор.“

За Грбљане каже један аустријски географ, који је желео остати анониман, баш поводом устанка у Боки 1869 ово (14, 39):

„Становници Жупе (Грбља) образују од вајкада ратнички, смели народ, љубоморан на своју самосталност и тврдоглав (непокоран), који је тражио посебне привилегије и умео да их стекне и очува. И године 1849, кад је аустријска власт хтела у Боки да спроведе принципе равноправности свих народа монархије, да уведе порезе и рекрутовање, становници Грбља су вршили најупорнији отпор, и власт је била или политички паметна или не довољно паметна да им је признала извесне концесије. . .“ Писац спомиње самоуправу грбаљских кнежина под Млецима, чије је кнежеве (обично из исте куће) народ бирао а Република млетачка потврђивала.

Писац описује Бокеља, његову ношњу, пиштоље ножеве за појасом, пушку о рамену, чибук у руци. „То ипак ни најмање не омета ове људе да се са највећом лакоћом и окретношћу веру по стенама и брдима и да прескачу провалије. Грбљанин поступа са својом женом са више обзира и љупкости него Црногорац, сматра је више као помоћницу него као служавку. Па и жене су чак и при најобичнијем послу, дотеране од главе до пете. Увек имају о грлу огрлицу, сјајне игле у коси, ћемер обложен драгим камењем... (Описује ћемер Грбаљнке...). Куће Грбљана су већином доста велике, простране и чисте. Уопште код њих влада благостање, а ипак није земља тако плодна колико би могла бити при целисходној обради. . . .“

За Ришњане каже писац да се „одликују живим предузимачким духом, дивним телесним саставом и богатом ношњом. . . . .“

За Кривошије писац каже да су „словенски пастирски народић, који у издвојености од света, води свој полудивљи патријархални живот. Броје укупно око хиљаду душа, међу којима има 400 оружаних људи. Кривошијани су сасвим робустан (кршан), висок и танак сој људи, са веома ратоборном и свађалачком природом, чему се не мора човек чудити, кад се помисли да су оно мало поља и пашу морали у своје време да освоје од Турака и Црногораца. Они су и досад уживали извесне слободе од стране владе, јер су чинили неку врсту војне границе. .“

За Паштровиће писац каже:

„Паштровићи су такође леп и храбар, али у исто време полудивљи народ, који је у сталној борби са Турцима и Црногорцима исказивао своју храброст и своју наклоност за самосталношћу. . . .Број душа овог племена не може се тачно дознати; ипак тамо кажу да могу преко хиљаду пушака да отпреме на бојиште. И Патровићи су се припојили оружаном отпору против увођења војног закона, и тако су три ваљана племена мада сирова и подивљала не само својом кривицом, натерана у противнички табор.“

VI.

Немачки писац барон **Раинсберг-Дирингсфелд,** који је дуго са супругом живео у Дубровнику и Србе много задужио својим написима, објавио је 1869. једну кратку монографију о Паштровићима (15), где стоји:

„Становници Паштровића су јаки и снажно грађени, познати као храбри и ратобрани, и скоро у свему једнаки

Црногорцима, на које они ипак, као и сви Бокељи, гледају са потцењивањем. . ."

Барон Раинсбергер, који је живео већим делом у Дубровнику, то је објавио крајем 1869, а следеће године је изашла напред цитирана велика студија „Путника" анонимног. Исте године је објавио у „Саопштењима цесаро-краљевског географског удружења" у Бечу на немачком језику једну студију о Боки (географски приказ Боке) **др J. Дешковић,** по свој прилици поиталијенчени Хрват, али је своју студију објавио на немачком и зато га овде морамо навести. Он је био две године срески лекар у Херцег-Новоме. Ту он пише (19, с.25:)

„Становништво брдских предела и Грбља прави је сој Морлака, снажно изграђено, високог раста, врло умерено у свом начину живота, научено на све тегобе, увек са оружјем у рукама, да би сузбио непријатељске напада и судседке инвазије Црногораца, а и да би насиља вршио на обали. То нарочито важи за Кривошије. Становништво обале је такође снажне грађе и услед свог главног занимања (поморства) тако очеличено, да при нападу суседа пркоси свакој опасности са ретком храброшћу и издржљивошћу. Приморци дају најбоље морнаре и најбоље, најхрабрије капетане аустријској трговачкој флоти."

„Међу женама обале налазе се веома лепе и бујне прилике, нарочито у Доброти."

За православне свештенике у Боки каже др. J. Дешковић, Далматинац, некадашњи лекар Херцегновога (19, с.25) да су нешколовани и сирови, да онда продужи: „Делом различност образовања, а делом верски односи који су раније владали у Аустрији на штету некатолика, увукле су ове попове у сталну свађу, на велику штету становништва и владе. Нетрпељивост је у највећем процвату на обим странама. . . . Било је случајеве да су попови благосиљали оружје које је имало да мучки нападне срце брата." (Мисли на католика, ЛМК).

„Поп врши велики утицај на становиштво. . .Пост се одржа са таквом строгошћу да многи морају да оболе због сасвим слабе хране. . ."

Шест година доцније јављају се ова два немачка писца са карактеристикама Бокеља.

Аустријски статистичар и професор Бечког универзитета **В. Клун** даје у полузваничној публикацији Статистике Аустро-Угарске г. 1876. ове карактеристике Бокеља (17):

„То су природни људи које је тешко кротити, пресмели,

лудачки храбри, готово у целости недирнути европским обичајима и културом. . . (у сталној вези са суседним и пријатељским саплеменицима Црних Брда. .)"

Треба упозорити да је то Клун писао недуго иза Првог бокељског устанка и несумњиво под његовом имперсијом.

Даље: „Уопште се запажа у Боки Которској, нарочито у брдским пределима, један снажан, добро грађен сој људи, издржљив и веома кошчат. Народ је јако обдарен духовно, а то је спојено са лукавством и препреденошћу."

Један од најпризнатијих аустријских историчара прошлог века, професор Универзитета у Грацу **Франц Кронес,** писао је у свом великом Приручнику аустријске историје (18, I. с.359): „На северу Котора простире се видораван Кривошија. Бокези и Кривошијани су до данашњег дана очували своје непријатељско расположење према Турцима и свој необуздан карактер, читав натурализам једног ратничког брдског народа који живи у сиромашним животним околностима."

VII.

То су све писци из којих смо могли да извучемо само по неколико реченица, иако карактеристичних. Поближе се понова јавља, поред „Путника" и више од њега један немачки научник који живи и ради у Пешти, а који је написао био и историју Срба у Мађарској. То је проф. **Ј. Х. Швикер,** који о Бокељима говори у својој великој студији „Предео Котора", изашлој у немачкој „Ревији за географију и статистику". Он говори поводом „Другог кривошијског устанка (20).

О Бокељима пише професор Ј.Х. Швикер (20, с.461): „Међусобни однос оба пола (мушкараца и жена) уосталом достојанствен је. У опхођењу се не може запазити ма каква фриволност или непристојност. Уопште овај народ обележава извесна уздржана озбиљност, природно достојанство. Високе мршаве прилике мушкараца крећу се са спретношћу и обдарени су једнако оштрим чулима као и снагом издржљивости. Сточарство, мало пољопривреда, али више од свега бој, лов, пљачка сачињавају животну садржину ових полудивљих синова брда. Борба, то је њихов елеменат, оружје неодељиви пратилац. Сем пушке, има прави Бокез из Кривошија, са Убала, из Браића, Паштровића, итд. увек уза се цео арсенал пиштоља, кама, хањџара. Али оружје није само горди урес слободног човека, него је овом дивљем народу, код кога рат у малом никад не престаје, жива потреба. Од људи овог кова тражити да преда оружје, значило би да их својим

исто тако пљачкашким суседима предају без одбране. На то они неће никад добре воље пристати. . . "

„Да овај народ не оскудева у природној обдарености, показују већ саопштене карактерне црте. Али има и још доказа о томе. Овај народ је богат у племенитом песништву, које једнако узноси јунаштво ратника као и што на чулно-нежан начин пева вечиту песму љубави. Вук Караџић, српски научник, затим Сима Милутиновић и други сакупили су ове песме и највећи део њих превели на немачки. . . Јуначке песме су исте у целом српском народу: оне вазносе српске владаре, нарочито силног цар Душана, славе полумистичног Краљевића Марка, и оплакују пропаст Српског царства на крвавом Косову Пољу (15 јуна 1389). Овај дан, Видовдан, тј. дан Светог Вида, и до данас се слави као национални дан жалости свуда код Срба. Сећање на подвиге отаца, као и (других) јунака и сокола одржава се у садашњости будно од стране рапсода, који на вашараима, црквеним светковинама и при осталим приликама износе своје песме уз пратњу жичаног инструмента званог Гусле и сакупљају увек пажљиви круг слушача. . .Да се у последње време приговара Србима да нису ни раније ни данас имали културу, то стоји у супротности са историјском истином."

„Заједница Бокеза је неприкосновена и тесна; међусобна помоћ у опасности и тескоби важи као главна дужност сродства. . ."

„Уосталом су људи и ђетићи између себе мирољубиви и дружељубиви; просте туче и грдње се не јављају. Велико поштовање код овог народа ужива старост. Чим старији говори, млађи ћути и не пада му на памет да овоме (старијем) упадне у реч. И што ти људи говоре, то има логике, то тачно, у својој простоти, погађа ствар. Лепа и ласкава реч поколеба га и запрепасти, али претња га не престраши. То би био израз страха и слабости. . ."

Пештански професор Ј. Х. Швикер још пише (20, с.460): „Жене (бокешке) одликују се у појединим долинама телесном депотом, али брзо старе. . . "

VIII.

У једном од најбољих и најстаријих лексикона немачког језика, у тзв. Великом Мајеру, последње издање прошлом веку (21) стојало је под речју „Кривошије" да су сви „словенске (српске) народности и грчко-источне вере, сасвим са малим задовољни. . . Они су високога и витког раста, снажни и полудивљи (крвна освета), непослушни (непокорни властима),

симпатишу са Црном Гором и два пута су оружјем у руци устали против њиховог уврштања у домобранство: 1869. и ту скоро 1882. . . "

Последњи Аустријанац који је описао Боку још у њиховом поседу, то је био **Ханс Витхалм.** Ми смо у претходном делу цитирали неколико његових реченица одушевљења са Боком. У истој књизи под насловом „На капијама Балкана. Путовање по блаканским границама" изашло у Цириху 1913 (22) има нешто мало речи и о становницима Боке. Ми смо преписали (ко зна кад, јер је ово рађено годинама), следеће речи са стр. 50: „Ово је свет најбољих помораца. Већ далеко је допро до нас њихов глас (њихова слава), али овде, у Боки, људи се рађају само као поморци. Зато су све куће њихових људи опустеле (осиротеле), жене и деца негују баште, људи су далеко у белом свету. Они су то већ дуго векова; они плове у лађама свих нација и имају само једног господара: пространо, свето, вечно море, које их себи вуче и коме се они жртвују."

IX.

Сад неколико писаца из Првог светског рата. То већ нису путописци, већ високи научници и темељни познаваоци наших прилика. Два се међу њима нарочито истичу.

Најбољи доскорашњи немачки познавалац прилика код нас (и прошлих и садашњих) **Херман Вендел,** почасни доктор Београдског филозофског факултета, овако је 1923. писао о својим импресијама са пута по Словенском Југу о Боки и Бокељима (23):

„Како се некад живот овде пенушио! Какве људине беху Бокељи! Морепловци и гусари, љубитељи светлих ножева. . . Оружали су се за пљачку, били се са афричким корзарима, враћали кући, женили, љубили, пили, играли; понекад је писнула крвна освета, и севајући онако обојено, све поскака у црвеној свили и зеленој марами са златом опервеженим сабљама и у сребру окованим пиштољима. Онда дође ново доба, цивилизација, бродови на пару, и из помућених упалих очију гледа те сад јуначки свет од некад!"

Један од најбољих познавалаца нашег народа у овом веку, професор Немачког универзитета у Прагу **Герхард Геземан,** описујући народну карактерологију јужних Словена (24) казао је ово за Бокеље (стр. 255):

„Један потпуно особен људски сој јадранске Загоре претстављају Бокези, чије би се темељно испитивање и приказивање исплатило. Њихов укупан број од 30 хиљада

глава остаје константан, одговарајући ограниченом простору, а сувишак одашиље у све земље као трговце, поморце, занатлије. Бока је чисто српска и броји (нека једном и статистика дође до речи) 836 братстава, и то 137 староседелаца из времена најстаријег насељења, 325 црногорских и 288 херцеговачких, који би били захвалан објекат једној диференцирајућој карактерологији.

„Са високо развијеним духовним и интелектуалним даровима (углавном последица морепловства и радног живота) код њих је удружена ретка примитивност фолклора у праобичајима (крвна освета, отмица невјесте, породични понос, богато одевање) и једна значајна национално-политичка ударна снага.

„Најинтересантније је братство Паштровића, које се, очигледно под утицајем приморско-патрицијским, развило у једну касту племића, са свим особинама њеним, наивним често неразумљивим, понекад чудним.

„Бокези су најелегантнији оратори међу Јужним Словенима, који су уопште тако вешти у говору. Они владају језиком богатим, лапидарним и логички оштро избрушеним, који најрадије стављају у службу правничке глагољивости и који прожимају интелектуалном ведрином, надмоћном духовном равнотежом и благим хумором.

Данас је већ много тога ишчезло или се преобраћа у друге карактеролошке процесе, али историјском и литерарном познаваоцу земље још увек то старо свуда симпатично излази у сусрет.“

Даље проф. Герхард Геземан (24, с.51) каже да је „на више места Јадранске обале патријархат који је са Балкана допро врло мало кодифициран јадранском културом и још се увек појављује у својој снази и разнобојности, тако нпр. у Боки од Котора.“ Другим речима то значи да су у Боки одржани стари српски обичаји и менталитет, који су оформљени на Балкану, у општој заједници Срба.

На страни 185. исте књиге (24) објављена је слика Боке, испод које изос. стоји: „Становници Боке се истичу својом лепотом, духовном полетљивошћу и народном свежином.“

Проф. Герхард Геземан који је онако заносно описао јуначки менталитет Црногораца, казао је и ово (25, 43): „Хероизам и гентилско (племенско) устројство Боке само се мало разликује од црногорског.“

X.

Још ћемо овде навести два писца у кратком изводу. Један је писао између ратова, други ту сасвим скоро: 1974. године. Код обојице има осврта на Кривошијски устанак, који је у то време био давно заборављен. Ја мислим да нисам то унео у књигу Стогодишњица Првог кривошијског устанка. Други податак нисам ни могао унети, јет је писан неколико година после моје књиге.

Немачки географ **А. Штајнцер** пише између два последња рата за Кривошијане (26, стр. 34):

„Пастирски народ, чије овце и козе у овој красној пустињи траже оскудну храну, по природи је узгојен ка што мањим прохтевима и чврстини. Поред сиромаштва он поседује несаломљив понос, нагон ка слободи и љубав ка отаџбини. . . .“

„1869-70. . . . дошло је било до тешких бојеве, за аустријске трупе безуспешних. . . .“

Аустријски писац **Ернст Нојмар,** кога смо цитирали у претходном делу пише и сада о Првом бокељском устанку (27, с. 248) дајући неке карактеристике Бокеља. Пошто тај став нисам унео у своју књигу Стогодишњица Првог кривошијског устанка, то ће наћи овде згодно место. Писац описује укратко историју Боке и говори да су почетком прошлог века у Боку упали Французи и Аустријанци. „Оба су била подједнако омрзнута. Овај народ јунака (Heldenvolk), који није капитулирао ни пред Турцима, ови људи који-то се разуме по себи-ношаху оружје и с њим спаваху, зар они да врше војну службу за Хабзбурге? Таква мисао могла је да се роди само у чиновничком мозгу бечког министарства. Резултат је био најлогичнији, али логика није ствар уреда. Наравно су Бокези потрчали за оружјем али не да се боре за Аустрију већ против ње. За један једини дан простро се устанак на целу Боку. Шест месци су морали 30 хиљада Аустријанаца употребити да јунаке умире. Да их надвладају, то се не може рећи. То би било претеривање. . . .“

Могао би се овде додати и **Манфред Шнајдер,** свакако Немац, али канда природњак, јер у свом опису Далмације до Црне Горе 1928. године нарочито се осврће на флору пропутованих земаља. Али има и података о становништву. У тој књизи (28) се испочетка бави Боком и пре свега описује Херцегнови. Двадесетину првих страна је посветио Боки и њеној флори. На страни 22 говори и о становницима Новога. Ту каже: „Живот тече врло мирним током у Херцегновом, па ипак

љубазни, ведри аспект градића одсијава се и на људе; они изгледају нешто отворенији, мање озбиљни и мрачни него многи други Далматинци. . . .“

Мало даље описује и два попа: једног сељачког који јаше на кљусини улицама и „његовог достојанственог колегу са белом патријаршеском брадом који у мантији и са, 'далматинском капом' корача на челу своје породице од шест чланова.“

XVII. ПОНЕКИ ПИСАЦ ДРУГИХ НАРОДА О БОКЕЉИМА

Интересантно да имам врло мало података других народа, сем Немаца и Француза, о Бокељима. Имам само по неку реченицу, неку забелешку, неку примедбу. И то ћемо донети да би олакшали, бар мало, рад другима, способнијим и срећнијим од нас.

I.

Прво од једног Италијана, од кога имам и највише података.

Италијанки путописац **Антонио Балдаћи** пише при крају прошлог века за Бокеље (29): „Ова бучна али исто тако и обазрива нација није баш тако ни крива, јер кад је руска војска била ушла у Боку, околне српске области Херцеговине и Црне Горе, па чак и сами Бокељи веома велики пријатељи Црногораца, лако би се сјединили са заједничком и моћном Мајком Срба.“ (мисли јамачно на Русију, ЛМК).

Антонио Балдаћи је писао 1886 (29): „Бокези су, као и њихови суседи Дубровчани, на гласу као највештији поморци Јадрана за путовања дугом пловидбом. Они су на почетку овог века, кад је цивилизација међу њима била готово непозната и успркос њиховом невеликом територију, имали не мање од 400 патентираних лађа и 250 обалних, а овај број беше сувише несразмеран (огроман) према оскудном становиштву (малом по броју) које је морало да снабдева бродове људством.“

Говорећи о једном дућану у Боки Антонио Балдаћи пред крај прошлог века каже (29 с.33): *„Баш овде, у овој трговини могао сам да упознам поштење Словена, који ти никад не би једну ствар дали за другу. Они су сиромашни, то је тачно, али су поштени и достојни угледања.'*

Антонио Балдаћи је у својим Успоменама са пута по Боки и Црној Гори 1886. дао ове „карактеристике“ Бокезица (29, с.31): „Жене су такве лепоте каква се ретко сусрећу у Италији, са облим образима, пуне су живота и здравља, више тамне као тип, оријенталне. . .“

Сад има још један Италијан који је, исте године као претходни описивао Црну Гору. Узгред се осврће и на Бокеље, специјално Кривошије.

Ђ. Маркоти, описује у књизи издатој 1900. своје утиске са пута по Црној Гори и Боки из године 1886. (30) У одељку посвећеном Котору пише:

„Иза ових брда и на њима угнездили су се с једне стране Црногорци, с друге Кривошије: они најнеугоднији суседи, ови најнеугоднији поданици Аустријског царства; они увек готови за рат, ови за устанак. Они за крстарења и пљачке, ови да одбију војну службу и плаћање пореза. Једни и други, исте расе и занети истим политичким пасијама, увек готови да једни другима пруже једну, па чак и обе руке, да помогну кога било непријатеља Аустрије који би покушао да се домогне Боке и да се ту угнезди за време рата, нарочито ако непријатељ долази из свете Русије. Кривошије су силом подвргнути, хапшени, прогнани, стрељани; Црногорци воде једну политику која је на изглед миротворна, али се Аустрија не поуздаје ни у једне ни у друге.“

Томо Крстов Поповић, учитељ и истрајни истраживач прошлости свог родног херцег-Ногов издао је више књига из његове историје. У најпрвој, издатој 1883 (35) он доноси неколико аката млетачких власти о јунаштву Новљана при заузимању града од Турака. У првом, издатом у Сплиту крајем априла 1689, пише **Ђероламо Корнер,** генерални проведитор за Далмацију и Арбанију, између осталога и ово: „Још при почетку моје каријере појавили су се у нашем присуству многи кнезови и старешине из Херцеговине испод јарма отоманског у заједници са разним старешинама територије Херцег-Новог. . . Околности искрсле у Херцеговини. . . отвориле су нам сазнање њиховог јунаштва (херојства) и доказале вештину са којом су дочекивали непријатеље без устезања. Допринели су ови нама највернији све што су могли у дугој опсади и славном заузећу Херцег-Новог, чиме су јасно показали њихову ваљанест, а посебно за време Ропал-паше који је дошао са врло великом војском да помогне граду. Ови врло верни нови поданици са осталим, свима из Херцег-Новог, показаше се врло ваљаним и сузбише непријатеља јуначки, донешви многе заробљенике, отсечене главе, 12 застава. . .“

II

Поред два Италијана има и два Руса, али само по неку реченицу од њих. Оба су гласита човека и оба су била лично у Боки.

Пјотр Андрејевић Толстој, предак великога Лава Николајевића, обишао је Боку крајем XVII века, управо јуна 1698. Тад је казао за Бокеље: „Ови су Срби ратници, слични у свему донским козацима. . . Ови Срби имају доста хлеба и намирница, живе између великих високих брда, куће су им

грађене од камена и према московском народу су срдачни и привржени." (34).

Павел Апостолович Ровински (1831-1916), који је много писао о нама, нарочито о Црној Гори, где је дуго времена и проборавио, имао ја о Бокељима и Црногорцима нарочито лепо мишљење. То саопштава и Симо Матавуљ (33).

У писму дру Лазару Томановићу са Цетиња пише Симо Матавуљ (33, VIII, с. 111), ово: „Ровински је понио велико мњење о нама јужним Србима. Он говораше: „Мени се чини, што је добра у српском народу, то је на југу, али свијет не зна"'.

III.

Хрватски књижевни историк **Драгутин Прохаска** нији Чех, доцније професор југословенских књижевности у Прагу, рођен у Осеку 1881, не знам кад је умро (у приказу „Историје словенских књижевности" од Јосипа Карасека) (31), казао је:

„Ја мислим да је српска демократија баш противнос ономе шта се под тим у Европи уопште разуме. Љубишини земљаци су аристократске природе: сваки мали крањ."

IV.

Аустријски професор, иначе по народности Словенац, **Матија Мурко** пише у Јагићевом Архиву за 1906, (32), стр. 382:

„Приморцима је својствена наклоност ка витештву, што Богишић нарочито истиче код Бокеља, а Ровински код Црногораца."

Богишић је Валтазар, негда професор Одеског универзитета (1834-1908). Дубровчанин (Цавтаћанин).

XVIII. НЕКИ СРПСКИ ПИСЦИ О КАРАТКЕРУ БОКЕЉА

Не можемо овде мимоићи и неке српске писце, али углавном гласитије или специјално упознате са Боком и Бокељима. Морамо се ограничити, јер писаца о Бокељима има премного (у разним пригодним расправама, свечаним говорима итд). Од тога свега овде неће бити ништа изнето, већ само што су казали писци од угледа или рођени Бокељи, који су деценијама посматрали своје земљаке.

I.

Прво ћемо изнети шта је рекао **Доситеј Обрадовић,** један од првих писаца модерне српске књижевности. Он је живео од 1742, до 1811, и био је први Карађорђев попечитељ просвешченија (министар просвете).

У једном свом писму је писао: „Не може ми ко рећи камо међу Србљи енглески дух слободе! Некдер оде такови у Црну Гору, Куче, Паштројевиће, Рисан и Кривошије, пак ће видети ни длаке мањи него енглески дух слободе! А шта су ти ове планине спрема енглескога краљевства ситуацији!. . . ."

То сам ја читао у Политици у једној серији приказа Доситеја од веома озбиљног писца (34-а). Али је то фељтонски писана ствар „без научне апаратуре" и без икаквих цитирања. То може донекле да се разуме а не сасвим. Морао је писац бар рећи коме је Доситеј упутио писмо и када. Посредно се може установити да је то било крајем XVIII века, око 1782, кад је Доситеју било 40 година (можда баш и те године).

Тек још у XVIII веку, Доситеј Обрадовић, који је живео у Мађарској, не може да се начуди слободама Црногораца и Приморацa. Тада су сви Бокељи били под Млецима, али су сами испољавали своју слободу ништа мање него Енглези. Он спомиње само три крајине: Паштровића, Рисан и Кривошије, али је исти дух владао у целој Боки. Паштровиће је познавао, јер је још 1863. био у Маинама, где га је владика Василије рукоположио за јеромонаха. Њега је страшно импресионирала била слобода тога народа и његово слободарско расположење. Оно је једнако као у Црној Гори и Кучима док друга брдска племена није спомињао, као ни друге општине Боке, али је мислио на све. Јер је свуда било исто устројство и власти и духа.

II.

У свом кратком опису Боке који је постао класичан (под

насловом „Бока" а налази се у свим његовим сакупљеним делима) пише **Стјепан Митров Љубиша,** сам Бокељ и најпризнатији књижевник Боке (1824-1878), и о квалитетима Бокеља. Тако он пише: „Бока је мјесто здраво, за то су људи снажни и доста живе. Мушки су уопће висока струка, а жене прикладне, црнооке и тмасте. Ако је истина, што се каже, да су Срби међу Славенима најљепши народ, Бокељи су чисто одвојили од своје браће. . .

Бокељ је озбиљан, тријезан чазбен, говорљив и пун поноса; држи ријеч као аманет. Вјеран друг, постојан муж, ћутљив отац, срчан јунак; сујевјеран, осветљив и напрасне ћуди. Највиши је порок друштвени у Боци крвна освета, коју протежу на цијело браство рукоставника. И грабеж дјевојачки бива често. Кад родитељ неће да да кому кћер за жену, овај је зајми с пута или с воде, пак је робињу преручи својој мајци да му је чува и његује до вјенчања. Не заруче ли се, поврати је роду чисту, нити она за то нарока губи. Ово су зла, која се помичу јошт од витешкијех доба, и што их просвјета није ископала. Но пријевара, вјероломство, дерачина, прељуба, нијесу позната, а крађа и паљевина врло мало. . . .

Приморци лове рибу мрежом, вршом, туњом, жегом и струњом. Горштаци подижу марву овчу и козју.

Има у Боци пописана народа 34,770, од којега жена 17,900; по вјери дијели се на католике 9,500, и на 25,270 православне. Грађани и листом приморци бродаре, тргују и промећу се, а горштаци живе о ратарству и стоци. Половина је мушкијех у свијету, откуд довукују благо да накнаде домаћој недаћи.

Бокези су нагоЛо Срби, говоре кући српски, а у свијету науче лако туђ језик: у приморју уз српски чујеш највише талијански.

Наћи ћеш приморца у сваком крају свијета, дгје тргује и бродари, а горштака највише по Мисиру и Цариграду, гдје копа на оџаке. . . ."

Данас се оспорава Љубиши да је српски писац, па је чак тражено од Уставног суда Југославије до то установи. Тужбу је поднсо један бокешки изрод и потурчењак Ротковић, сам набеђени књижевник. Ја сам о томе надугачко писао у великој брошури „Нека новија збивања на српском културном пољу" и она се може још добити. Зато је свако понављање сувишно.

III.

У својој репрезентативној књизи о Србима у полузваничној

аустријској едицији описа народа Монархије пише **српски и немачки писац Тодор Стефановић, пл. Виловски (1854-1920)** о карактеру Босанаца (37, с.124) Онда упоређује Херцеговца са Босанцем и каже ово: „Лакше је било Херцеговцу који живи на висини и који је био у свом кршу недоступан, а још је и у *моментима опасности* имао блиставо оружје да се брани и да одржи своју самосталност. Због тога је Херцеговац по правилу слободнији и отворенији у начину говора; он има дивну телесну грађу, лепу физиономију, сигуран, правилан ход, слободно кретање, што одржава одважније црте лица, храброст и чврстину воље. Његов положај није нигде био као босанског рајетина, он је увек носио собом ханџар, и ако је тлачење прешло меру он је постајао хајдук и покушавао је устанцима да побољша своју судбину.

То исто важи о срчаним становницима Боке Которске, који су дуго времена морали да подносе господство млетачко. Док на далматинским висинама брђанин одразује карактер суседног Херцеговца, са којима има доста заједничког, далматински приморац и острвљанин се од њега сасвим разликује поради свога начина живота, свога занимања, као и услед италијанског утицаја. То га све разликује од ћутљивог, гордог брђанина који се слепо држи својих обичаја и погледа на свет. **Србин далматинске обале** је трговац и поморац, он је у додиру са страним нацијама морао много тога од националних обичаја да напусти. Његова говорљивост одваја га од *озбиљности* и *ћутљивости* брђанина. Окретнији него онај, приступачнији туђим утицајима, навикнут је да се свуда прогура и да све постигне што његов пословни дух схвата. Па ипак он је ништа мање слободан и отворен; са љубављу и одушевељен обузет за све национално."

IV.

Велико-српски књижевник **Симо Матавуљ,** рођен у Шибенику 1852, умро у Београду 1908, пише из Лепетана у Боки 4. августа 1883 (38, с.195): „Као што знаш, у Боци је мало католика али су им цркве врло лијепе. . . .Католици сви славе крсна имена и чувају остале српске обичаје. . ."

(Матавуљ доноси импресије са „феште" у Ластви, описујући католичку цркву. Редактори издања, др Видо Латковић и Ђуза Радовић, кажу у аднотацији: „Ластва-манастир у Грбљу Бока Которска." То је ужасна грешка. Реч је о Доњој Ластви код Тивта, у близини Лепетана. У Ластви грбаљској има стародревни православни манастир, али не

само што нема католичке цркве него цео Грбаљ, чији је то манастир, није имао ни једног католика на 4000 душа!!)

V.

Често је писао о Боки и Бокељима истакнути српски књижевник (католичке вере) **Марко Цар.** Он је рођени Бокељ (рођен у Херцегновом 1859, а умро у Београду као скоро стогодишњак 1953), али није живео у Боки. Пре Првог светског рата био је секретар Земаљског одбора у Задру, а после рата се преселио у Београд и ту живео у последење време као претседник Српске књижевне задруге. О Боки и Бокељима је писао нередовно. О Бокељима имамо податке из две његове књиге.

Прва је Наше Приморје (39), уствари, колико се сећам, II издање књиге Низ Родно Приморје, издате 1899. Ту он пише на стр. 78: „И тако бива те се у бокељског Србина, поред свих племенских особина које су нашем народу већ у крви, образује и нека друга нарав, неко нарочито физичко и психичко обличје, којим се он од остале своје браће потпуно издваја и које мора да у тој браћи изазива чуђење. . . ." Многи посумњају у српску крв Бокеља, каже Цар, толико су они особени. „Али то ишчуђавање не траје дуго, јер се у дужем разгорову и опхођењу из сваког Бокеља ишчаури, кичељиви' староседелац, који своје порекло доводи од Косова и у своје пређе убраја (сасвим озбиљно) Страхињ-бана и Марка Краљевића. . . није чудо што се у њој и данас верује да од соколова пилета мора опет само соко да буде."

Стр. 84: „Главно место у Боки Которској, по старинском опредељењу и по званичној дезигнацији, то је град Котор. Али је морална престоница Боке, без поговора, Херцег-Нови. Овим не мислим нипошто да обарам цену Котору и осталој Боки, али, бадава, Нови је место где се најбоље **србује** и где је туђинска најезда досад најмање могла да пусти корена. . ."

Још сам нашао један фрагмент Царев о Бокељима у предговору Приповетака Љубишиних из 1924 (40, стр. 15). Тамо стоји:

„Љубишини сељаци нису само овејани Срби по духу и беседи, они су к томе и синови оног чаробног приморског краја што се стере између Оштрог Рта и Цмилове улице, и који су Млечићи назвали Боком Которском. Макните људе из њихове средине, па их пресели у ма који други српски крај, они неће више бити оно што су.

„Њихова осећања и њихови погледи неминован су продукт

земље, обичаја, традиција међу којима су никли и одрасли. Писац (Љубиша) их је похватао у њиховој конкретности, у њиховим најситнијим нијансама, дружећи се с људима, употребљавајући њихов прости и, у својој језгровитости, тако сликовит говор, не зазирући ни од идиотизама, ни од граматичких омашака само кад је у њима назирао неку карактеристику народног осећања и умовања. . . ."

VI.

У својој докторској тези на Филозофском факултету у Бариу, где је већ био докторирао теологију, доцнији прослављени владика **Николај Велимировић** је писао (41, с.10) поводом пропасти Млетачке републике и нове судбине Боке ово о Бокељима: „Ми овде имамо посла са једним народом који се осећа као целина за себе и опет као део веће народне породице, који има своју прошлост, који је био испуњен сталним настојањем својих предака за слободом, са једним малим народом, који ниједном суседу није био досадан и који од њих није ништа тражио него слободу мора и слободу крова на земљи. Ништа није одвратније било за њега него подјармљење једног народа, тиранија и тлачење. Слобода је за њега била једнако потребна за живот као море и ваздух. Ову отмену особину су Бокељи показали кроз целу своју историју. Подјармљени нису били никад али су прихватали заштиту час једне час друге силе. Тиме не само што њихова слобода није била скучена, већ је била повећана и боље осигурана од пожуда најближих суседа. . ." „Миром Кампо Формијским и Пожумски Бокељи су се осетили тешко повређени јер се о њима одлучивало без њих. Они су раније преговарали са Млецима пре него су дошли под њихову власт. Такве слободне преговоре са Аустријом и Француском нису могли да воде. То је вређало њихов понос, који је тако велику улогу играо у њиховом политичком и социјалном животу. То је био главни разлог њихове зловоље, њихове узбуне против одлука великих сила. Други разлог је био њихово страховање да им се не би ограничала слобода трговине и политике. . ."

VII.

О католицима Боке писао је **поп Саво Накићеновић** (42): „Бокешки католици разликују се од Конављана. Бокељски католици диче се и поносе да су старином из Црне Горе, да су Срби - а то многи Конављани радо прикривају; бокешки католици признају да су били православни, а Конављани то не даду; бокешки католици држе све народне обичаје и крсна имена, а Конављани добрим их дјелом забацили. . . . Сви

католици (бокешки) радо запазе у православне цркве и приносе завјете. Чак одговарају за пјевницом у нашим црквама."

Говорећи специјално о Доброти, поп Саво пише на стр. 430: „Стара су насеља сва пропала. Данашњи њени насељеници, све су Црногорци или Херцеговци, који су од зупума турског и нужде овдје од Косова к нама бјежали, а овдје их Млечић насилно превјерио. Увијек бијаху на гласу као добри Срби и јунаци: ништа им вјера не смета. Живот и обичаји су им као и осталим Србима Бокељима. . ."

Накићеновић наводи много детаља тих истоветних обичаја. Па даље каже: (42 стр. 348) казао: „Бокељи и Црногорци разликују се у појединостима, а уопће не. Бокељи су поморци, а Црногорци не. Бокељи су мање хвалише него Црногорци, а кичељивији су и штедљивији од њих, као и њежнијег састава, и више псују."

VIII.

Предраг В. Ковачевић, професор Више поморске школе у Котору, сам Бокељ (отац му је из Горњег Грбља, потомак једне чувене куће), писао је у зборнику Котор и Бока издатом 1934 (43): „Бокељи су природно упућени на море. . . Они су и изабрали море, несамо као њиву плодног рада и извор благостања, већ истодобно и као поље части и херојства на којем се никад нису компромитовали. Иако је морнарски хлеб са девет кора, он им је увек био најслађи, јер пловећи у непознате земље, и проводећи свој живот често у најогорченијој борби са стихијама и пиратима, они су баш том животу налазили оно душевно задовољство које могу схватити само људи који су за море створени и којима је морска пучина најчвршће тле и најмилији гроб. Изгледа као да је те горштаке испод ловћенског крша фасцинирало море, и они су му се одали свом душом и свим телом. Отуда су и најлепше странице историје Боке исписане на морској пучини. Од најстаријих времена Бокељи су били поморци. За време Илира и њихове краљице Теуте, рисански гусари били су страх и трепет за римске галије. У току векова, они су - у служби разних господара - били најбољи поморци, и то несамо у навигацији и преношењу поште, робе, и путника, већ и у сталној борби са Сараценима, пиратима и сваком олоши која је несметано крстарила по Средоземном Мору.

„Бокељи су увек били искрени родољуби. Они су своју народну династију Немањића волели и помагали, па отуда и

нарочита љубав Немањића за Боку и Бокеље. Стеван Немања утврђује Котор и бира Боку за своју летњу резиденцију; а ову су традицију наставили Црнојевићи, Петровићи-Његоши, и напослетку Карађорђевићи. Свети Сава оснива по Боки своје задужбине-манастире; а Душан Силни бира Бокеље за своје најинтимније сараднике, министре, и посланике. Косовска погибија отргнула је Боку од своје народне динатије и бацила је у службу туђим господарима, који су искоришћавали поморске врлине њених синова и истодобно довели је до просјачког штампа. Грбаљски и Кривошијски Устанак јасно сведоче о томе како су се Бокељи осећали под Хабсбурговцима и њеним генералима."

IX.

О Бокељима је писао ту скоро у београдској „Политици" истакунти „црногорски" књижевник **Душан Костић** у својим „Успутним записима" (44) ово:

„Отуда је, можда, Бокељ *помало чудан амалгам: он је* превасходно херцеговачки или црногорски горштак који је суровост *замијенио са мекотом а жустрину са лежерношћу;* више није епски интониран него овоземаљски практичан, и *хтио би што прије да заборави она* камена брда са којих је сишао чак и кад му презиме јасно открива поријекло, и у *случају кад је тек он први,* од своје лозе, ту рођен. Задржао је горштачку срдачност и гостољубивост, али је примио понешто од приморске опрезне уљудности и такта који много не обавезује а празно може да годи. Више је ведар него суморан, и више разговоран него мучаљив. Не вријеђа друге и не натура себе, много шта радије решава главом него песницом; и у друштву са њим човјек ће мало кад доживјети непријатност - поготово по овим малим мјестима с обе стране кривудавог фјорда, по овим тихим „варошицима" ривијере, гдје је природа доминантна не само импозантношћу својом него и сликовитошћу због које се размишља и од које се ћути. . ."

Ове су његове опсервације не само интересантне по разликама које Душан Костић налази између Бокеља и њихових предака, већ су управо драгоцене по томе, што Душан Костић отворено наглашава да ниједан Бокељ неће да призна своје порекло, па чак ако му је и отац из Црне Горе или Херцеговине (нових дошљака из Херцеговине практично у Боки нема). То је јаук прозелите што Бокељ хоће да буде Бокељ и Србин, и ништа друго. Он их је разуверавао у то и доказивао да су Црногорци, али без успеха. То је најдрагоценије признање о националној

опредељености садашњих Бокеља, која не може, тј. не сме доћи до јавног изражаја. Али је она ту, она је једина истинита.

* * * * *

С овим се нормално и логични књига закључује.

О ПОРОДИЦИ ЋЕЛОВИЋА У РИСНУ

I.

У Боки има много одличних породица, које се личе од других (како се то у Херцеговини правилно каже), које су истакнутије него остале, које се више уважавају. И то у свакој општини, у свакој крајини (или „државни", како се то некад звало: „перашка држава", „херцегновска држава" итсл). То се зову „прве куће". Ако их је више, свака од њих сматра да је она најпрва.

Та истакнута важност појединих кућа није утврђена неким декретом или уопште актом, није ни јавно прокламована (напр на каквој скупштини), она је просто од народа установљена и примљена и у народу распрострањена. Тешко ће се ко огрешити о то опште мишљење народа (communis opinio populi). То је **фама,** како још старогрчка реч каже; ова реч је до данас одржана у свим језицима, па и у нашем.

Разуме се да гласитост једне куће није трајна и непромењива појава; она је може и проширити и изгубити на основу нових подвига припадника једне породице. Али се у пракси тешко прибегава ревизији оцене једне куће. Сматра се да ће све што она произведе бити једнако. Само гротескни случајеви могу произвести да једна ваљана и истакнута кућа падне не ниво обичне, да од „кућића" постану „никогвићи."

Тако је и у Црној Гори, тако је и у Боки. У Црној Гори се важност куће задобива најчешће јунаштвом, узгред и чојством (мада ти појмови иду упоредо, јер је јунак редовно и племенит човек). Чојство је, како гласи једна нова дефиниција за коју ја раније нисам чуо, али дефиниција превасходна: бранити друге од себе (док је јунаштво бранити себе од других). Кажу да је то реч Марка Миљанова, али је ја нисам нашао у његовим делима.

У Црној Гори то су два једина титулса доброчојства (аналогно грчком калокагатос), док их у Боки има више: може се једна породица истаћи у поморству (не само у поморским биткама, већ и у поморском знању и уметности), а такође и у култури, знању уопште.

Свега је тога било, и зато је у Боки доста истакнутих кућа према заслугама на разним пољима.

Има још једна разлика у гласитости „кућа" у Боки, и Црној Гори. У Боки је кућна истакнутост више локалног значаја: људи се одмеравају у једном ограниченом географском кругу. То одговара већој затворености насеља Боке (отуда је свако

Петар-Пешо Ћеловић, рођен 1882. године, мучки убијен 7. марта 1942. у Баошићу (Бока Которска) и његова супруга Зорка-рођ. Видовић, (1892 †1960).

насеље имало свој говор-делимично га има и данас, али у мом детињству имало га је у потпуности). Истина, ако је једна кућа посебно цењена у једном месту, у другом се зна да је цењена и то јој се не спори, али се и не признаје посебно. У Црној Гори се истакнуте куће признају у далеко већим регионима, па чак и у целој земљи.

Додуше, ту долази до гротексних ситуацаија: свака истакнута кућа увешта себе у прве куће целе заједнице. Овде је у Швајцарској био један келнер из Васојевића, раније породице Кадић из Бјелопавлића. Заборавио сам како се сад зову. И други им признају да су оцаковићи. Али овај млади човек каже да је његова кућа четврта у свој Црној Гори; чини ми се да их је набројио три испред своје Петровиће (владајућу кућу), Вукотиће и Мићуновиће. Онда долазе они. Ја сам то причао скоро умрлом пуковнику Петру Вукчевићу из Љешанске нахије. И он рече да су га стари учили да је њихова кућа четврта, али нису исте друга и трећа. Итсд.

Баш зато што нема декрета нити ма каквих других писаних аката, ту је врло тешко установити „редослед" како каже нови, комунистички језик Југославије. У Црној Гори је толико добрих кућа у сваком крају да је заиста тешко доћи у прве, а још теже је некоме саветовати да се не броји у „најпрве."

У Боки, рекосмо, тога нема. Ја нисам никад чуо да је неко казао да је његова кућа најбоља, или међу најбољима у Боки. У свом селу, у свом крају да, али не у целој Боки. Заиста је то тешко и рећи, јер се разна мерила за то употребљавају. То је тешко установити према фами народној, јер она не допире ва одрђених и уско омеђених граница. Нпр. Новљани и Грбљани, да не кажемо Паштровићи, заиста не могу да се доведу н заједнички именитељ. Стотинама година није било међу њим додира, а и после доста ретког.

II

Изузетак се чини само са кућом Ћеловића у Рисну, и т изузетак су установили писци више него народ. Јер су мletaчким архивима нашли низ доказа о њеној ваљаности њеном првенству. И та документа се већ више од сто годи објављују, увек са новим појединостима. У млетачки документима се спомињу и припадници других кућа (па чак моје), али само у по неком акту и само у појединим приликам О Ћеловићима се говори обашка и на много места. Ни јамачно још увек ни покупљени сви ти документи. Али в прикупљени и објављени довољно указују на пошту према

породици и од народа и од млетачких власти.

Прва документа је објавио српском роду и у српском преводу прота дубровачки а последњи митрополит сарајевски („дабробосански") **Ђорђе Николајевић у Српско-далматинском магазину** који је излазио од 1842. до 1861. (Ђорђе, после Георгије живео је од 1807. до 1896). Ја сам у остацима библиотеке мојих предака нашао ове радове под насловом „Писма и свједочанства", али сам то био извукао и сад не знам из кога броја. По Петру Шеровићу то је магазин из годишне 1864 што мени не изгледа вероватно. У сваком случају писма су аутентична, а превод доста добар.

У примедби под текстом пише „Николајевић" ово: „Имајући у препису њека знатна писма Републике мљетачке, што их је она издала знатним људима из српске породице Ћеловића, која и данас у Бокама (sic) живи, судио сам за добро да је на српски језик преведем и у нашем далматинском Магазину штампам; једно зато што ће иста писма моћи штогод за освјетљење далматинске историје, а друго и за то да славне заслуге породице Ћеловића учињене републици Мљетачкој пред свијетом познате буду за вјерну успомену и похвалу њихову, јер ми Срби те смо обично среће да заслуге наших јунака и славних мужеве туђим државама учињене заборавности се предавају и спомена у штампаним књигама о њима не чини се."

III.

Све те акте је немогуће овде пренети, јер им није ни место. Ограничитићемо се само на поједине делове аката који служе нашем циљу. Тако у прогласу Бартола Моро, ванредног провидура у Котору из године 1701. стоји: „Међу најзнатније породице у Рисну броје се на првом месту арамбаше Петар, Мато, Никола и Лазар покојног Луке Метковића звани Ћеловић."

У писму Филипа Капела, изванредног провидура у Котору и Албанији од 26 маја 1712 стоји: „Велике су и нове заслуге породице Ћеловића из Рисна, јер су они у прошастим ратовима жертвовали и своје имање и своју крв за славу и величанство државе, као што се јасно види из толики узмножени сведоџба преузвишеног господине Ђенерал-Проведитора и наших преставника; као што и са својом четом стоји на нашој служби капетан Никола, и ко што је капетан Петар оправљао с највећом точношћу своју корисну службу за време наше управе. . . а усто велика познанства и пријатељства у земљи и преко границе утишао је народ и обелужујући наше заповеди допринео и

жељени мир. . . и зато судимо да је праведно испустити му ову праведну сведоџбу због државне поштоване награде."

(Превод је старински, пак је чак и провопис превуков, али су мисли канда тачно озражене. ЛМК).

У писму конта кавањера Јована Буровића „управитеља кастелновског" од 7. јула 1709 стоји: „познате саме по себи у свој држави услуге учињене од благородног кап. Петра Ћеловића из Рисна, не требују другог сведочанства. Налазио се он са својом четом у време жестоке прешасте војне против Турака при отимању и разоравању Љубомића, Требиња и других места у Ерцеговини, и ту је осветлао своју верност и ревност према славодобитној држави. Такођер, када је потучена турска војска пред Дулчином (мислим Улцињ, ЛМК) и ту се одликовао идући увек први пред својом заставом... и био је између први који је доносио отсечене главе непријатељске пред ноге његове преузвишености. . . ."

Ђенерал-проведитур Анђел Емо написао је и потписао у кастелновом 10. новембра 1714 декрет, по коме „изабирамо и опредељујемо настојећим писмом конта капетана Петра Ћеловића за сердара-управитеља народа рисанског и целог оног предела, и они му морају где се тиче државне службе указивати најточнију сваку послушност. . . ."

Главнокомандујући ђенерал Данило Долфин IV објавио је овај терминал на Крфу 27. марта 1716: „После дуге службе коју је показивао у прошастом рату кап. Петар Ћеловић из Рисна, од онога доба од Улциња све до данашњег дана задививао је све већу важност својим јунаштвом и у овој скорашњој војни стојећи на броду уз Нас жељан жртвовати се за свога Дужда и пр. (препоручује га даље богатој милости владатањевој). . . ."

Севастијан Вандрамино, „по милости републике млетачке изванредни проведитор у Котору и Албанији и пр." издаје у Котору 7. априла 1717. ову похвалу":

„У три жестоке војне што смо у последње доба имали, сердар Петар Ћеловић осведочио је своју верност служећи се најбољом точношћу и бранећи повјерене му границе. Када је наређено да иде у бој, радо је послушао, показујући у својим дужностима живоћу духа, добро понашање и јунаштво, налазећи се свагда међу првима у реду и пр." (Ово последње треба да значи и прочаја, што се данас каже итд одн, и тако даље, ЛМК).

Терминалом од 1. октобра 1717. Лујо Моцениго III, ђенерал-проведитор „сјајне републике мљетачке у Далмацији и

Албанији", издатом „на ђенералском броду у Кастел-Новоме," констатује да је прегледом границе установио да Грахово „није као треба увлашћено него стоји без управе". „Важност овога места са обичним последицама, особито у садашњим приликама. . . за пролазак трговачких каравана тако је знатна, да би превелика корист - за државу била када би се оно сасвим посвојило. Желећи да се то постигне, бацили смо наше око на способност, вештину и ваљаност сердара Петра Ћеловића и њему смо наредили посао који је похвално свршио на наше пуно задовољство. Сад налазимо, као што је и пре бивало, од највеће потребе да се тамо управитељ (Гувернадур) намести који ће моћи уздржати то место и још више допринети на корист сјајне државе. Видећи велике заслуге породице Ћеловића, која се увек одликовала у свакој државној служби, а напосе уважавајући истога Сердара Петра, који је наустрашивим духом заузео овај предео, судимо праведно дати му знаке државног благовољења и влашћу ђенералитета нашег изабирамо га и одређујемо за гувернера (губернатора) над Граховом и за управитеља над Коренићима и Бањанима предреченог сердара Ћеловића. . . ."

Исти ђенералпроведитор Лујо Мецениго III додао је сведочанство 17. новембра 1717. у Херцегоновом конту Петру Ћеловићу како је храбро заузео Грахово. „Познавајући ваљаност, вештину као и јунаштво сердара конта Петра Ћеловића, послали смо га с једним одељењем момака да заузме речено место. Па када је то с похвалом учинио, наименовали смо га по заслугама гуверантуром истога предела. . . Не мање је његов брат капетан конте Ђорђе као своје вољац ишао у бој с нашом војском, где су се с непријатељам сукобили, тако да смо Ми много задовољни са службом оба брата за сведоџбу предајемо им ово писмо, и пр."

Овде се завршавају исписи проте Николајевића.

IV.

Али, рекосмо да има и других „књига привилеђија" славне породице Ћеловића из Рисна. Укупно бар три, у раздобљу по пола века, што нема случаја у нашем народу.

Друга је збирка саопштена у Споменику Српске краљевске академије наука број LI на оригиналу. Она је доспела била до познатог београдског привредника и богаташа Луке Ћеловића, доцнијег великог добротвора Београдског универзитета, а овај ју је уступио познатом историчару и академику Љубомиру Ковачевићу да је проучи и по потреби објави. Овај је то учинио.

Збирка је сва у оригиналном тексту, на пергаменту и веома луксузним корицама. Носи наслов (на италијанском језику) „Збирка дукала, сведочанстава и писама о службама указаним пресјајној републици од Млетака од стране племените породице Метковића назване Ћеловића."

И она садржи скоро истоветне документе, само сад на оригиналу, што је за науку од неизмерне користи. Има 40 докумената издатих од 1689. до 1724, који су се налазили код Николе Ћеловића. То су скоро исти који се налазе преведени (у тадашњем српском књижевном језику) од проте Николајевића. Оне су оверене од нотара Јована Антонија Ђенерини у Млецима 28. маја 1720. Оверио је то сам дужд Јован Корнелије. (Ја оба оверача називам Јован јер су они дали потврде на латинском језику, потписавши се Јоханес, а не Ђовани. Онда се мора српски рећи Јован.)

После пет година преписана су у исту књигу још пет докумената са оригинала који се налазио у рукама сердара Петра Ћеловића. И ту је означен као преписивач млетачки бележник Франћеско Арсуни

Академик Љуба Ковачевић пише у предговору између осталога и ово: „Међу документима, који се овде саопштавају, има неколико врло важних за проучавање учешћа српских синова у борби против Турака после њихова пораза под Бечом."

V.

Ту скоро, како рекосмо, издао је вредни бокељски историк **Петар Д. Шеровић** једну студију под насловом „Списак млетачких докумената XVII и XVIII века породици Ћеловић из Рисна", и то Годишњаку Поморског музеја у Котору за годину 1958. (број VIII). И он је донео скоро исте документе, само у скраћеном облику и савременом језику и правопису. Али има понешто и додатних вести у збирци Шеровића.

Он каже нпр.: „О Ћеловићима налазимо податке и у Рисанском катастику из године 1704, у Државном архиву у Котору." Ту се међу старешинама (векјарди) који су присуствовали састављању катастика наводе, између осталих, Ђуро и Вуко Ћеловић, те Слатко (Сладоје) Ћеловић. У самом пак катастику уписан је Петар Вуков Ћеловић, који је имао у својој широј породици пет лица спосбних за оружје. . . ."

„Споменути Ћеловићи су, као и многе наше породице, сарађивали са Млечанима у ратовању против Турака, надајући се тако бољем и слободнијем животу. А како су се истицали

својом нарочитом храброшћу и у више наврата однели сјајне победе над Турцима и отимали им окупирано земљиште и њих потискивали даље од млетачких граница, то су им Млечићи, уз разне награде за та њихова јуначка дела издавали и писмена признања, која су садржавала разне повластице. Та документа су ове породице обичивале потписивати у тзв. 'књиге привилегија', а преписе су вршили редовно јавни нотари и оверавали са својим печатом и потписом. . ."

Каже даље како је и породица Ћеловић имала једну такву збирку, коју смо овде упознали.

Има један акт и код Ковачевића (на италијанском и латинском) и код Шеровића на српском језику који нисмо нашли код Николајевића. То је последњи код Шеровића одн. претпоследњи акт код Ковачевића, уствари дукал (дуждев указ) од 18. маја 1720. дат у већу умољених, како се то у Дубровнику говорило: in consilio (nostro) rogatorum. Указ (дукал) гласи: „Пошто је серажан-мајор Никола Ћеловић јако жудио да следи славне подвиге својих предака па је и он желео да ступи у војну службу, и скупивиши чету од свога народа служио је с њом у време Морејског рата у Далмацији, а у време мира чувао је границе. Кад су то ванредне потребе захтевале бивао је одређен да врши функције или на чврстој земљи или на јавним бродовима. Кад је букнуо последњи рат, одабран је за сержан-мајора у регименти Розани на Леванту, и истакао се при опсади Крфа, у битци код Елиоса и као управљач једне галије у заливу од Превезе. То се све очитује у уверењима претставника државе и ђенерала.

Пошто он сад моли за неко јавно доброчинство, та му се молба уважава. . ." (Даје службу његовом сину Стефану...")

И ми са своје стране морамо истаћи да је служење Млечанима у борби против Турака било у духу народних тежња Бокеља и Срба уопште. То се види нарочито из књига „Херцегнови" од Крста Томова Поповића. Чак су и народне песме опевале Србе јунаке у млетачкој војни против Турака. Па и сам Његош је то истицао, и у самом Горском Вијенцу. Специјално у колу (стихови 1210 и даље). Само он ту слави сарадњу Млечана и Црногораца. (И Херцегнови је био у Херцеговини, па и Рисан и Кривошије). Свакако, то није била национална срамота него част борити се против некрста и диндушманина, и са Латинима.

VI.

Има, разуме се, и на другим местима, и у изворима и у

описима бокељске прошлости спомена о кући Ћеловића. *Нешто ћемо и овде пренети.*

Бокељски локални (и врло ваљани) историк Петар Д. Шеровић дао је у Прилозима (Павла Поповића) за књижевност, историју и фолклор у књизи XXX св. 3-4, из године 1964, један прилог под насловом „Из архива старе рисанске општине“ који овако почиње:

„Када је Рисан године 1684. био коначно ослобођен од Турака, почели су у њ силазити многи ускоци из Црне Горе, а нарочито из Херцеговине, и то већином из Жупе никшићке, и насељавати и своје породице. Млетачка их је влада радо примала и давала им двопек (бешкот) и со. Ови су досељеници за ову „милост“ (grazia) били дужни да бране Рисан и његову ближу околицу од турских упада, као и да настоје да своју родбину и остале своје племенике који су и даље живјели у турској земљи, а с којима су одржавали јаке везе, наговоре, да и они постепено силазе на млетачко земљиште, како би појачали одбрану овог дијела бокељског приморја од турских напада. У прво вријеме овим досељеницима је управљао „сердар“, а сматра се да је ова власт у нашим јужним крајевима заведена крајем XVII вијека под млетачким утицајем.

Као први рисански сердар спомиње се Петро Ћеловић. За Ћеловиће каже С. Накићеновић да су дошли у Рисан из Требиња у XIV вијеку. Међутим, изгледа да су се они доселили у Рисан доста касније, када су се водиле борбе за ослобођење Рисна од Турака. Раније су се називали Метковићи, те се за њих у повхалном писму ванредног провидура у Котору, Бартола Мора, од 18. августа 1701, каже да се „међу најзнатније породице у Рисну броје на првом мјесту харамбаше: Петар, Мато, Никола и Лазар, синови пок. Вука (Луке) Метковића, прозваног Ћеловића.“ Сердари Ћеловићи се пјевају и у народним пјесмама.

И Ришњани су, као и становници херцеговачког подручја, издејствовали од Венеције да могу основати општину којом су управљали: капетан (предсједник), четири суђе и канцелијер.“

VII.

У својим драгоценим „Старим српским записима и натписима“ од академика и некадашњег претседника Српске владе **Љубомира Стојановића** (рођеног у Ужицу 1860, умро у Београду 1930) налази се пренет запис са једног еванђеља који се чува у Манастиру цетињском (ваљда још и данас) из године 1726, дакле само неколико деценија од ослобођење Рисна од

Турака. Запис потиче од српског патријарха у Пећи **Арсенија IV.** (Јовановића званог Шакабента, рођеног у Рашкој области око 1699, а умро у Карловцима 1748). Стојановић је пренео напис према два преписа раније објављена (једно од академика Јована Томића, друго од Марка Драговића). То су бројеви Записа 2469 (у II књизи), а и 7584 (у петој). Запис се налази управо на окову јеванђеља од мајстора херцегновског Илије Јовановића и гласи: „Сије светоје евангелије по прошенију мене смјерна архиепископа пекскаго и србскаго патријарха Арсенија четвртаго подарова светеј и велицеј цркви патријархији србској Пеки сердар Петар Метковић илити Ћеловић от Рисна за вјечни спомен в љето 7235 мјесеца септембрија 21 дн."

Ту нема описа еванђеља (сходно карактеру књиге Стојановићеве), али је свакако било неко стародревно евенђеље. Не знам да ли је српског или руског порекла. Несумњиво је било значајно кад је патријарх молио сердара Петра да га дарује „великој цркви". Ова је јамачно имала више еванђеља и оно није било потребно за богослужење већ као историјски раритет. Како је доспело у кућу Ћеловића ни то не знам. Вероватно је било купљено. Али је доказ да су се у тој кући од давнина, већ више векова, чувале српске књиге и српске историјске драгоцености.

VIII.

У својој књизи **Бока и Бокељи** Сима Матавуљ наводи поједине истакнуте породице у неким приморским општинама Боке. Том приликом каже: „Рисан, као ускочко место, није могао имати старе властеле, али је у њему поодавно гласна кућа Ћеловића, јер се многи сердари Ћеловића певају у народном песмама."

Тако у песми **Удар Бокеља и Црногораца на Требиње**

Но се јунак добар находио,
Добар јунак, Ћеловић сердаре,
Па се загна на требињска врата,
Те уграби Мићуновић Вука.
Довати га на плећи јуначке,
Па побјеже пољем испод града;
На њ пуцају пушке и лубарде,
Ал' му тако Бог и срећа дала,
Те јуначки уграбио Вука,
Донесе га јунак под шатором,
Под шатором Петровић владике.

Ја верујем да има у Вуковој збирци помена о породици Ћеловића, специјално у VII књизи, где има подоста песама датих Вуку од попа Вука Поповића, пароха рисаснког. Ту се спомиње и моја породица (Женидба Алије Новљанина, ако се добро сећам), а камоли неће кућа Ћеловића која је била у његовој парохији! Али ја ту књигу немам код себе. Међутим, у предговору већ изнете збирке Љубе Ковачевића о породици Ћеловића, на страни 148. Споменика САН, наведена је једна песма коју је Академији наука у Београду послао био игуман манстира Бање, код Рисна Дионисије Миковић, али мислим да није отштампана и тешко ће икад бити штампана, јер тај игуман није имао правилан критеријум у народном песништву. Има ту и добрих песама, али нису све такве. Вероватно у добре песме треба сврстати ону о Ћеловићима која овако почиње:

Књигу пише Ћеловић сердаре
На Габели Рисна бијелога,
А шаље је бану провидуру,
У Котору, граду бијеломе,
У књизи му Ћеловић бесједи:
Ти си, бане, Рисну додијао
С Латинима од града Пераста:
Ви хоћете да од нас отмете
Што су наши стари оставили
И помаћи вопите границу
Чак овамо на стару Сланицу,
А накмопи славна манстира,
Баш на Бањи светога Ђорђија. . ."

У песми се даље пева да је Ћеловић позвао провидура на мегдан и да га је погубио на мегдану, а завршује се стиховима:

Так за Бањом повише границу,
Како тада, и сада је кажу.

Љуба Ковачевић је штампао малим почетним словима и Габела и Сланица, мада су то топоними, делови Рисна. Габела је главни део, „тржиште", пијаца. Сланица је јужни део Рисна, на мору.

Тако и Станоје Станојевић у својој првој књизи велико замишљене Историје Српског народа, која је једина изашла јер га је претекла рана смрт, наводи како је постојала једна књига у манастиру Превлаци у Боки, и да су се после налазили њени папири (чини ми се да то пише према Младену Црногорчевићу) на „брдима". Уствари су Брда једна мала узвишица у метоху манастира Превлаке, и то је, као топоним, требало писати

великим словом. То знају само мештани, други се оклизну.)

IX.

И данашњи црногорски комунисти признају, не могу да заобиђу и да не признају гласитост куће Ћеловића из Рисна. Тако у листу „Бока" од 15. марта 1971. пише неки В. Ивановић под насловом „Због мјенице замало мегдан Рисан-Прчањ". Ту стоји ово:

„Которски провидур спријечио је двобој између групе Ришњана и становника Прчања. Свађу зс започели Вицко Бамба, чија се породица доселила у Прчањ из Истре и **Ђуро Ћеловић из Рисна,** потомак досељеника из Херцеговине. Његов дјед **харамбаша Петар Ћеловић,** доселио се у XVII вијеку из Требиња у Рисан. Овај имућни Ришњанин, који је најприје имао презиме Метковић, остао је у сјећању потомака по томе, што је купио и оковао у сребро „Јеванђеље", штампано у кијевопечерској лаври у Русији 1697. године. Оков је радио кујунџег-Новом 1729. год. Сада се то чува у ризници Митрополије на Цетињу. Петар је добио звање сердара.

Ђуро Ћеловић изгледа да је од Бамбе потраживао неки новац, јер је посједовао његову мјеницу. Тако је због дуга дошло до свађе и Бамба је тражио да одрже двобој у Столиву. То су чули угледни Ришњани и преко свог капетана позвали су у Столив на двобој виђеније момке из Прчања „мегдана вичне". До двобоја ипак није дошло, јер су поред которског провидура интервенисали и угледнији Бокељи. . ."

X.

Овде можемо да додамо неке анекдоте, али истините догађаје, које описује ранији краљевски сенатор, а после један од комунистичких „руководилаца" **Марко Вујачић, звани „Кутлача",** иначе кућић са Грахова у непоредној близини Кривошија.

У анекдотама Марка Вујачића о знаменитим Црногорцима и Херцегоцима (III књ., Београд 1953., стр. 365 и даље) прича војвода Анто Даковић књазу Николи како је књаз Данило слао пред битку на Граховцу њега и војводу цуцког Милоша Кривокапића „у Боку, код бокешких Срба, да бисте у име Црне Горе нашли зајам од десет хиљада фиорина, и да за те паре купите хране за војску и нешто праха и олова. ." „Пошто нам књаз даде писмо, кренусмо ја и Милош у Грахово, а из Грахова право у Рисан. Ту нађосмо знатије и богатије Србе: Ћеловића, Ћатовића, Поповића, Катурића, Ђурковића и још неколицину. . ." „Ћеловић, као прави Србин, обећа да ће дати сам хиљаду

фиорина, и то не ко зајам но ко поклон витешкој и слободној Црној Гори. И остали му много не узмакоше. Неко даде 300, неко 500; тек начини се поголема сума. Обећаше да ће сутра и код других Срба заискати помоћ. . ..“ „није прошло ни мјесец дана, а Турци навалили на Грахово. За побједу црногорску заслужни су и српски родољуби из Боке, и вазда им фала ђе чули и не чули.“

Књаз Никола је био узбуђен и рекао је: „Црногорски народ никад неће заборавити помоћ браће Бокеља. Откад пуца наша пушка, они нас потпомажу. Од владике Данила до светога Петра, од владике Рада па све до мене, за скоро пуна два вијека, Бока нам је била пријатељ и брат. Знали су Бокељи да помогну ономе ко слободу брани. Зато и ја вељу, војвода Анто, нека им је вазда фала и слава.‘

Онда прича Књаз како је за капетана никшићског поставио Ришњанина Ђура Ћеловића. Црногорци су се опирали да постави за капетана „јабана из Боке“, али им Књаз одговори: „Знате ли, Црногорци, од доба владике Данила па све до мене, никад није пукла црногорска пушка кад је нијесу Бокељи потпрашили; вазда су нас помагали у нужди, храном, џебаном и другим, и доста допринијели да се очувамо од турске силе. . .“ И он хоће Ђура Ћеловића за капетана никшићског „да се бар у некопико одужим Србима у Боку.“

XI.

Не само под Млецима, већ и под Аустријом породица Ћеловића је уживала исти углед прве рисанске породице. Народ је бирао стално изданике те породице за општинске начелнике, који су звати капетани (то је случај у неколико општина бокељских, међу осталим у мом родном месту Кртолима, али не у свим општинама.) Капетанска титула остајала је стална, и после престанка функције.

Аустрија је лојално (то јој се мора признати) поштовала ту одлуку народа и није ништа чинила да се она фалсификује.

Колико је она поштовала у том погледу народне одлуке и народно расположење нека послужи овај пример. 1876. године познати публициста из Српске Војводине Арса Пајевић ишао је из Новог Сад у Црну Гору да лично види и опише већ славне бојеве Црногораца са Турцима. Имао је пасош лично издат у Будиму, од највиших угарских власти. Али у Боки није могао нигде да нађе коња да га попне у Црну Гору. Мучио се у Котору неколико дана, али му није успело: све живо је било ангажовано за рат. Тада су му рекли да иде у Рисан, јер ће ту,

бајаги, лакше наћи коња (мада само до Грахова, али одатле се надао црногорској помоћи).

У Котору су му дали адресе на два истакнута Ришњанина, једног младића, трговца, од 20 година и на капетана Петра Ћеловића. Пајевић сусрете прво овог младог човека у својој радњи. У толико наиђе у радњу главом тражени Ћеловић којега, нажапост моју и још више његова праунука Видака, описа Арса као старца од 50 година!! Таква су тада времена била. Ево шта директно говори Арса Пајевић (стр. 144. и даље поменуте књиге):

„Тек што бејах у речи са овим младим Србином разбирајући за оног другог, на којег ме упутише Которани, али пред дућански врати указа се једна **старина, човек преко 50 година,** средњег узраста и широких плећа у господском бокешком оделу са чибуком у руци, гладећи своје плаве бркове. Мој млади трговац лако се осмехну позивљући унутра ову старину, коју ми у часу приказа, рекав:

„Наш дични рисански капетан Петар Ћеловић; за којег ме мало час запитасте, желећи се с њиме виђети и познати, ево га главом пред нама ђе стоји."

И опет се лако изненадих, где и овог другог тако брзо без велике муке нађох, па се стадох сам приказивати, на што се ова добра старина мало осмехну, пружив своју десну руку према мени па рече:

„Е мило ми је виђети вас овђе у нашем Рисну, у кога су доходила вазда честита и ваљана српска браћа. А да Бог да ни ви не били потоњи."

Обојици сада рекох куда идем и у чему бих желео да ми помогну. Они се оба у један мах погледаше, па ће онај млађи рећи:

„Да бејаше стотину коња, могаше се овђе на пазару продати све за дукате жуте. Не остаде ама баш ни једног кљусета у целом Рисну, до оно дваестину товарних коња, што на њима сиромашни људи робу проносе, те живе од ове тешке и јадне работе."

На овај говор љуто се забринух, помишљајући шта ћу и како ћу сада у овој невољи, али ме из ових мисли трже весели глас старога Ћеловића, који пусти своју десну руку на моје раме па рече:

„Не могу вас гледати без своје помоћи, кад могу, хвала Богу, да вам помогнем. Ено вам мојег вазда оседланог дората,

где стоји на дому, даћу вам га до Грахова. Нека вас мине сада брига за коњем, но да вас проведем нашим лијепим Рисном!" па ме узе под руку те пође са мном од дућана до дућана, показујући шта се све у Рисну на пазару добити може. . . .

Кад смо тако у разговору све разгледали, пођосмо кући Ћеловића, према којој подаље од нас угледах неколико аустријских жандара са њиховим црним шеширима и модрим перјаницама на глави, који разрогаченим очима погледаху овамо на мене што ме јако узнемири и нехотице истргох своју руку испод мишице доброга старине Петра Ћеловића, који се насмеши мојем немиру па ће рећи:

„Што вам је, те сте тако плахи? А зар има тога у Рисну, који смије таћи или учинити што криво госту Петра Ћеловића? Не, вјере ми моје, будите спокојни."

У томе дођосмо према овим жандарима, који се поставише један до другога у ред, па непомично, укоченим погледима својим, држећи десну руку уздигнуту према шеширима, поздрављаху у пролазу Ћеловића као старешину варошког.

Овде морам споменути, да сам код себе имао генерални путни лист за сву Европу, који сам лично у Будим-граду у министарству унутрашњих послова извадио полазећи у ове крајеве, па ме опет нешто такну, кад угледах те жандаре, јер сам у Котору слушао да овуда жандари и са пасошем путнике задржавају и натраг враћају.

Већ беше скоро подне, кад стадосмо пред кућу Ћеловића, који ме позва на ручак себи као свога госта, и ја сам имао велике муке, док сам му доказао да овде као на живој жеравици стојим и да бих рад одмах кренути на Грахово. Он ме најпосле вајкајући се отпусти, пољубив се са мном при растанку. Отрчах часком да се опростим и са оним младим трговцем, па сврати по своје ствари у гостионик, пред којим већ стајаше оседлан, леп, висок коњ, а уз њега Ћеловићев момак, који носаше о ремену дугу пушку и малену торбицу са нешто хране у њојзи. За мало, па сам већ седео на лепом немачком седлу са малим узенђијама, на које сам се ногама одупирао, држећи у руци пред собом танке кајасе од коњских вођица. Слуга узе моје ствари на своја широка и снажна плећа, и ми кренесмо преко Рисна, крај неких великих државних магазина, ка путу кривошијском, који све стрменији биваше, што му се ближе примицасмо. . . ."

Онда писац, у засебном поглављу, описује свој пут „Из Рисна преко Кривошија на Грахово." Вођа му је показивао све,

нарочито крајеве прослављене Првим Кривошијшким устанком пре неколико година. У то дођоше близу црногорске границе, према којој се окомила нова аустријска тврђава. Сад ћу пустити понова Арсу Пајевића да говори (Стр. 151):

„Пут вођаше више десном страном, али кад дођосмо близу ове тврђавице, трчаху отуда неколико жандара право према нама на пут. Сав претрнух угледав ове жандаре, бојећи се да ће ме ови сада тако близу своје мете са овога пута натраг вратити и кад дођосмо једно другима на близу, један од жандара повиче гласно, махнув руком на слугу да са коњем стане. Али мој дични Бокез иђаше преда мном поносито, погледајући лево на жандаре, којима својим громким гласом одговараше:

„Ово је коњ Петра Ћеловића, капетана рисањског", на које жандари као заливени заћуташе, и ми пројђосмо крај њих мирно, ходећи даље пољем драгаљским. Ја се на то радосно осмехнем, мислећи у себи: овде међу овим страшним кршевима и кланцима више вреди за путника коњ Петра Ћеловића, него пасош моћне царо-краљевине."

XII.

Да је кућа Ћеловића задржала свој водећи положај под управом Београда и Цетиња (Зетска област, Зетска Бановина), не треба нарочито наглашавати. Зато је она била трн у грлу свима србождерима и зато су уклонили са овог света последњег капетана Рисна Петра Ћеловића унука оног кога помиње Арса Пајевић. Убили су српског ждрала на рисанској крајини, али, као што рече народни певач:

Ак' и јесу угинули ждрали,
Остали су птићи ждраловићи,
Њино племе угинути неће!

Нека му је слава у име Српског народа!

Својеручно писана Повеља Митрополита црногорског Петра I Петровића, од 10 априла 1790. године, капетану Петрисаву Ћеловићу, у знак признања за учињене услуге српском народу.

ПОГОВОР

ДР ЛАЗО М. КОСТИЋ

професор Универзитета

Лазо Костић, рођен је 15. марта 1897. године у Грбљу, Бока Которска, у свештеничкој породици. Отац му је био прво свештеник у Врановићима (Грбаљ), а затим у Кртолима. Тамо је мали Лазо свршио 6 разреда основне школе. Гимназију је похађао у Котору, Задру, Цетињу, а завршио је у Сремским Краловцима. На великој матури задивио је своје професоре знањем грчког језика, Платоновох дела и Његоша. Правни факултет завршио је у Београду 1921. године. На факултету економских и социјални наука у Франкфурту, на Мајни докторирао је Статистику 1923. год. „с великом похвалом" (magna cum laude) са тезом: „Парламентарни избори и Статистика".

Љубав према књизи и науци Лазо је добио у својој високо интелектуалној породици. Отац му је завршио класичну гимназију и Православну богословију у Задру, деда Клерикално училиште у Задру, а стриц филозофију у Бечу.

Отац му је имао богату библиотеку са књигама на неколико језика.

Прва знања Лазо је добио од оца и стрица. Латински је знао пре гимназије, а црквенословенски још као основац.

Отац му је био дописник тада познатих листова Српског гласа, Босанске Виле, Јавора, Бранковог Кола и др.

Поп Филип, Лазин стриц, довео је почетком прошлог века у манастир Савину руског пуковника, који је културно деловао на Боку. То саопштава протосинђел Кирил Цветковић у својој Аутобиографији. Лазин рођак, поп Јоко, син попа Филипа, учио је гимназију у Сремским Карловцима заједно са младим српским песником Бранком Радичевићем, и био професор Богословије у Бањалуци, код Васе Пелагића, а деда прота Никола Костић помагао је Вукову реформу језика и правописа и био претплатник на многа његова дела. Проту Николу је овековечио Степан Митров Љубиша у причи „Шалу је Бог оставио", где се описује истинит догађај, али из доцнијег времена.

Литерарним радом и науком Лазо се почео бавити врло рано. Највише радове је дао из Јавног права и Статистике.

Његово познавање правних наука било је огромно, а углед међу правницима велики, те је врло рано, 1926. године на конкурсу био изабран истовремено за ванредног професора Јавног права у Суботици и Статистике у Љубљани. Примио је избор у Суботици и тамо остао све до оснивања Високе економско-комерционалне школе у Београду, где је од јула 1937. године био редован професор, а више пута њен декан и проректор.

На факултету др Лазо је предавао Административно право, а суплирао понекад Државно с уставним правом и Статистику. Из сва три предмета написао је уџбенике. Његов уџбеник из Административног права обухватио је Управно право у целини и поздрављен у науци као прво дело те врсте у српској и југословенској правној литератури и науци.

Дао је врло запажен коментар Устава из 1929. године и тиме расветлио многе проблеме Уставног права, који су дотле били непознати нашој оскудној правној литератури. Статистичку науку обогатио је методологијом и терминологијом, којим се проблемима пре њега нико није бавио код нас.

Његов рад на факултету прекинуо је Други светски рат и његов интерес упутио на проучавање Његоша и изради Речника латинских правних израза. Написао је доста студија о Његошу за време рата, али му је њихова судбина непозната. У емиграцији дао је више запажених дела о Његошу, који по својој тематици престављају новину у проучавању Његошевих дела.

За време рата није се бавио политичком ни правном литературом иако је његова сарадња тражена свуда. Тај свој прекид у литератури и науци професор Лазо је стоструко надокнадио својим радом у емиграцији. Издао је укупно 73 дела а 4 излазе после његове смрти, у којима је као правник бранио Српство, српску културу и територије од хрватских присвајања и мегаломаније. Мало је рећи да је овим својим радом задужио Српство за сва времена и дао више за његову одбрану него сва емиграција.

Као капетан прве класе био је за време последњег рата распоређен у Штаб шумадиске дивизије. Због болести избегао је немачко заробљеништво и вратио се у Београд.

За време немачке окупације Србије био је кратко време комесарски управитељ саобраћаја.

При крају рата ступио је у одреде генерала Драже Михаиловића и радио у пропагандним штабовима

Варваринског корпуса и Великоморавске групе корпуса.

Земљу је напустио кад је Совјетска армија стигле на Дунав и прешао у Немачку. До пораза нацифашиста био је по логорима у разним местима, а највише у Тиролу и Чешкој. То су били цивилни, а не војни логори. Никад није био са владом ђенерала Недића у Кицбихелу нити „гост немачке владе", како су неки злонамерно тврдили. У логорима је радио најгрубље физичке послове, јер нико није знао да је професор универзитета и резервни официр. Из Тирола је успео да се пребаци у Швајцарску, где је две године био интерниран, а затим пуштен с налогом да се одмах прихвати неког посла у пољопривреди, угоститељству или металној индустрији. Радио је неко време у фабрици као физички радник и када се разболео, по налазу лекара, проглашен је неспособним за рад, и додељена му је помоћ од 220 швајцарских франака месечно.

Настанио се на периферији села Ветингена, близу Бадена, и живео скромно и повучено враћајући се поново своме научном и литерарном раду. Сваког дана одлазио је у Цирих и посећивао његове богате библиотеке. Пошто је имао солидно знање из грчког језика то се са задовољством бацио на прочување политичких установа античке Грчке. Уз овај посао он је наставио и свој даљи рад на изучавању Његошевих дела. Издао је пет књига о Његошу. Књиге су објављиване у Америци, Канади, Аустралији и Немачкој. Његов ужи земљак Иво Паландачић издао је прву књигу о Његошу под насловом из **„Његошевих дела. Анализе и интерпретације".** Сарађивао је и у Паландачићевом листу „Уједињено Српство" под разним потписима и разноврсној тематици, јер је Швајцарска, као неутрална земља, забрањивала сваку политичку делатност на делу, речи, писму. Написао је око 2,000 чланака.

На нападе хрватских интелектуалаца на Србе и Српство одговорио је професор Лазо Костић својим неуморним и до сада не виђеним радом и доказима. Овај посао није ни мало био лак, јер су хрватски писци у слободном Свету били обезбеђени златом отетим за време рата од Срба и Јевреја и уживали заштиту Римокатоличке цркве. Док су се наши Срби снашли успех Хрвата био је привремен и прекаран. Вођство међу српским интелектуалцима преузео је професор Лазо. Он је почео детаљно да проучава „хрватску повијест", коју је и раније познавао. Огроман материјал био је ту, али не и средства за објаву тога материјала. Но „прегаоцу Бог даје махове" и „удар је нашао искру у камену." Лазина дела су потекла и преплавила српску јавност. Хрвати су били изненађени појавом на српској

страни човека који је добро познавао њихову прошлост. Он је износио ту прошлост пуну крви, мрцварења, зверстава, невера, као нико пре њега. Професор Костић је то све описао у својим делима да се човеку кожа јежи читајући их. Није он говорио и писао само о догађјима из наших дана, него је изнео истину о Хрватима од 17. века до данас, па и за раније векове. Пред Лазиним доказима, који нису били само „промиџба", заћутала је сва хрватска пропаганда Лаза је изучавао њихову државност кроз векове, њихову културу и незајажљиве прохтеве за туђом културом и територијом. Тако је угледало свет шест његових великих дела о Босни и Херцеговини, затим друге његове књиге о Далмацији и Славонији Спорни предели Срба и Хрвата, Српском Приморју, Бока и Дубровник, о ћирилици, Крађа српског језика, и многе друге, чији је број постепено растао 50,60,70 и више. За сваку ову књигу требало је наћи издавача, штампара, купце итд. Све је ово велика енергије професора Лазе савладала и српски народ заувек задужила.

Иако у поодмаклим годинама професор Костић до своје смрти. Своја дела увек је допуњавао новим подацима и пред свет износио хрватске злочине над Србима у Другом светском рату. Из ове области дао је дела: **„Хрватска зверства у II светском рату"**, и **„Ко је крив за злочине над Србима у НДХ."** Обрадио је и питање нових комунистичких „народности" у књигама: **„Србија или Југославија II књига, Нове југословенске „народности" св. IV.** и **Комунистичке таксирање народа Југославије.**

Професор др Лазо Костић је често водио полемике преко својих књига и бранио се од напада комунистичких провокатора и разних пискарала, јер није имао другог начина да се с њима обрачунава. Његова је жеља да приликом прештампавања његових дела ове полемике изостану.

Сва своја дела професор Костић је наменио Српству и њему их поклонио. Као педантан статистичар професор Костић није пропустио прилику да нам не саопшти да је на изради својих дела утрошио педесет хиљада радних часова. Заиста огромна енергија и огроман труд једног ретког човека и Србина, професора др Лазе Костића. Захвално Српство сачуваће успомену на њега кроз његове дела док је Српства.

Библиографија његових дела, 73 на броју, објављена је у књизи **„Милан Недић"**, издатој у Аустралији 1976. године.

Мишљења многих Срба о стваралачком раду професора Костића и њихова захвалност за одбрану Српства није

изостала. Многа од њих штампана су у књизи „**Изјаве признања проф. Лази М. Костићу**“ на 164 стране, Минхен, 1966.

Све ово говори о појави једног необичног човека и ерудите у нашој правној науци и литератури, који је много радио, много урадио и српским генерацијама указао пут како се воли Српство и бори за њега.

Протојереј-ставрофор,
Живан Стефановић

ЛИТЕРАТУРА

I. ПОГЛАВЉЕ

1. Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arte Vol. IX, 1931. p. 472.

2. Charles Yriatte, La Dalmatie, 1874. Le Tour du Monde, Nouveau Journal des Voyages. Deuxieme semestre. 1876, Paris.

3. Heinrich Stieglitz, Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen. Stuttgart und Tuebingen. 1845.

4. Н. Дучић, Бока и Зета. Границе Боке и Зете почетком 15 вијека Гласник Друштва српске словености, Београд 1875.

5. Fortunat Vulovic, Das Volksleben in der Bocche. Die OesterreichischUngarische Monarchie im Wort und Bild. XIII Heft, Band Dalmatien, Wien, 1892.

6. Р. Кић (Ристо Ковијанић), Котор, Енциклопедија Југославије, 5 том, суб воце.

7. Jacques Ancel, Manuel Historique de la Question d'Orient. Paris 1923.

8. Јов. Н. Томић, Подаци о сукобима и мирењу Бокеља, Црногораца и турских поданика год. 1735-1766. Споменик Српске академије наука, други разред 56. Београд 1931.

9. Н.В. Превалис, Превалитана, Народна енциклопедија СХС, суб номине.

10. Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. Прво издање, Књига I-IV. Београд 1920-1925.

11. Јосип Јиречек, Трговачки друмови и рудници Србије и Босне. Превео Ђ. Пејановић. Сарајево 1951.

12. Фердо Шишић, Летопис попа Дукљанина. Посебна издања Српске краљевске академије. Философски и филолошки списи књ. 18. Београд 1928.

13. Петар Д. Шеровић, Из историје старог Рисна. Годишњак Поморског музеја у Котору. Књ. X Стр. 39. Котор 1962.

14. Лазо М. Костић, О српском карактеру Боке Которске. Цирих 1961.

15. Ант. Стј. Дабиновић, Позадина Бокељског устанка год. 1869. Рад Југословенске академије знаности и умјетности, књ. 237. Загреб 1929.

16. Ђорђе Стратимировић, Православна црква у Боци Которској, Постанак и судбине њене. Годишњица Николе Чупића, књ. XVII 1897, стр. 214.

17. Franz Krones, Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der aeltesten bis neusten Zeit 5 Baende. Berlin 1876-1880

18 Северна Далмација некад и сад. Главна задруга за народно просвећивање. Београд 1939.

19. Књига Прогласа је без наслова, само са аустриским грбом и једним мотом из Цицерона. На рбату стоји италијански „Боке ди Катаро."

20. Вук Винавер, Похара Пераста 1624 године. Историски Записи, за април-децембар 1952. Цетиње. Стр. 319.

21. Др Ђоко Слијепчевић, Историја Српске православне цркве. I књига: Од покрштавања Срба до краја 18 века. Минхен 1962.

21. Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19 века. САН. Посебна издања. Београд 1950.

22. Лазо М. Костић, Изливи хрватске мегаломаније. Историјска и слична „права" на Босну и Херцеговину. Баден, Швајцарска 1968.

23. Wilhelm Tomaschek. Zur Kunde der Haemus-Halbinsel. Zitzungsberichte der Phil.-Hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wein. Band CXIII (113). 1886.

24. Шиме Љубић, Приеглед Повиести Хрватске Риjека 1864. стр. 109.

25. Стојан Новаковић, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога. II издање. Београд 1877. „Из Живота Стефана Немање" од краља Стефана Првовенчаног. Стр. 174.

25a. Fr. Miklosich. Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Wien. 1858.

26. Marino Sanudo Torsello. Istoria del Regno di Romania (ca 1328-1333).

26a. Hopf, Chroniques grecoromanes p. 142-143.

27. Wladan Djorjewitsch, Die serbische Frage.

27a. Ferdo Sisic, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919. Zagreb 1920.

28. Станислав Краков, Преко Високих Дечана и Ловћена у Приморје. Алманах Јадранска стража за 1926, Београд 1926.

29. Otto Maull, Politische Geographie. Berlin 1925.

30. V. Jagic, Ein Kapitel aus der Geschichte der suedslasvischen Sprachen. Archiv der slavischen Philologie Jahrgang XVII, 1892. S. 63-64.

31. Никола Радојчић, превео, предговор и увод написао ДУШАНОВ ЗАКОНИК, Нови Сад 1950.

32. Марко Вујачић, Знаменити црногорцки и херцеговачки јунаци. Београд, издање „Просвете" IV књига 1956.

33. Павао Буторац, Бока Которска након пада Млетачке републике до Бечкога конгреса (1797-1815). Рад Југ. академије знаности и умјетности. Књ. 265, Загреб, 1938 (Латиницом).

34. Никола Радојчић, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Српска академија наука. Београд 1960.

35. Коста Милутиновић, Војводина и Далмација - 1760-1914. Институт за пручавање историје Војводине. Нови Сад 1973 (Латиницом штампано!!).

36. Јован Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље. Превод са француског, Београд 1931, књ. II.

ЛИТЕРАТУРА ДРУГОГ ПОГЛАВЉА

1. Anonymus, von einem Augenzeugen Statistisch-historisch-militaerische Darstellung der Bocche di Cattaro. Coeln 1808.

2. H.F. Roedlich, Skizzen des physisch-moralischen Zustaenden Dalmatiens und der Buchten von Cattaro. Berlin 1811.

3. R. von H. . . .g REISEN durch das oesteriechische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818. Eine umfassende Darstellung des Landes und der Sitten, Gewohnheiten und merkwuerdigsten Gebrauche seiner Einwohner. Erster Theil, Meissen 1822.

4. Dr. Michachelles in Nuernberg, Ausfluege nach Illyrien und Dalmatien. 5. Die Bocche - "Das Ausland" 1832. S. 694. ff.

5. Heinrich Stieglitz, Ein Besuch auf Montenegro. Stuttgart und Tuebingen, 1841.

6. J.G. Kohl, Reise nach Istrien Dalmatien und Montenegro. I, II Teil. Dresden, 1856 (II. Auflage).

7. F. v. Reinsberg-Dueringsfeld, Die Boka 'Globus' VI. Band, 1864.

8. Siegfried Kapper, Montenegro. Tagebuchblaetter. Deutsche Rundschau. 1876, Band VII, VIII.

9. Heinrich Noe, Dalmatien, Landschaftliche Schilderungen. Die oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Schrift. XIII Heft Kuestenland und Dalmatien. Wien 1892. P. 29-32.

10. Theodor Ritter Stefanovic Vilovsky. DIE SERBEN im suedlichen Ungarn, in Dalmatien, Bosnien und in der Herzegovina. In der *Samlung: Die Voelker Oesterreich-Ungarns* Ethnographische und culturhistorische Schilderungen. XI.Band Wien und Teschen 1884.

11. Zoran Konstantinovic, Deutsche Reisebeschreibung ber Serbien und Montenegro. Muenchen 1960 Suedosteuropaeische Arbetein, 56.

12. Heinrich Noe, Dalmatien und seine Inselwelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berge.Wien -Pest-Leipzig 1870.

13. Kurt Hassert, Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen ueber Land und Leute. Wien, Pest, Leipzig, 1893.

14. Karl Braun-Wiesbaden, Reise-Eindruecke aus dem Suedosten. Ungarn, Istrien, Dalmatien, Montenegro, Griechen land, Tuerkei. I, II, III Band Stuttgart 1878.

15. L. Passarge, Dalmatien und Montenegro. Reise-und Kulturbilder. Leipzig, s. anno 1904.

16. Hermann Bahr, Dalmatinische Reise. Berlin 1909.

17. Georg Baumberger, Blaues Meer und schwarze Berge. Volks-und Landschaftsbilder aus Krain, Istrien, Dalmatien, Montenegro. 1905.

18. Oskar A. H. Schmitz. Fahrt ins Blaue. 1908.

19. Richard Voss, Ein homerisches Koenigreich. S. 296-306. Berlin 1910.

20. Arthur Achleitner, Reisen im slavischen Sueden (Dalmatien und Montenegro). Berlin 1913.

21. Hans Withalm, An den Toren zum Balkan. Eine Reise an den Balkangrenzen. Zuerich 1913.

22. Dr Kurt Floericke, Dalmatien und Montenegro. Blicke ins Kulissenland. Berlin 1911.

23. Bocche di Cattaro, Meyers, Grosses Konversations-Lexikon. III Band 1909.

24. Dr. K. Weber, Bosnien, Montenegro und Albanien im Kriege. Reiseberichte eines Neutrales. Liestal 1917.

25. A. Steinitzer, DALMATIEN, das kroatische und montenegrinische Kuestenland. Bielefeld und Leipzig 1930.

26. Franz Thierfelder, Die suedosteuropaeischen Staaten in Einzeldarstellungen. Das Koenigreich Suedslawien, dargestellt von. . . . Leipzig 1935.

27. Edith Posse, So sah ich Jugoslavien. Ein Bericht in Bildern mit einleitendem Text. Koenigsberg, s. anno.

28. Walter Neubach, Jygoslavien. Ein Reisebuch. Bielefeld und Lepzig, 1938.

29. Pieter Wervoort, Die goldene Triangel. Muenchen 1940.

30. E. Fechner, Auf zeitlosen Strassen zu zweit. Die Geschichte einer suedserbischen Reise. Berlin, 1939.

30-a. Lothar Rendulic, Gekaemft gesiegt, geschlagen. Heidelberg 1952.

31. Edwin Wieser, Romantisches Dalmatien. Herrliches Griechenland. Adria - und Griechenlandfahrt des Schweizerischen Burgenvereins. Affoltern am Albis 1953.

32. Herbert Taub, Jygoslawien, Illustriertes Touristenhandbuch. IV Auflage. Stauffacher Reisefuehrer. 1957.

33. Richard Gerlach, Dalmatinisches Tagebuch, Zuerich 1959.

34. Theodor Mueller-Alfeld, Das Europa-Reisebuch. Italien, Jugoslawien, Griechenland, Tuerkei. Berlin, 1959.

35. Herbert Gottschalk, Jugoslawien, Teppich Europas. Geographischer Verlag Bern, 1960.

36. Harms Erdkunde in entwickeldner, anschaulicher Darstellung. Band II Europa-Bearbeitet von Herbert Lehmann. 10 Auflage. 1962. S. 265.

37. Ernst Neumayr, Zwischen Adria und Karawanken. Reisen durch Jugoslawien. Berlin-Darmstatt-Wien 1964.

37a. Wilhelm Kayser, Sonnenland Dalmatien. Die jygoslawische Adriakueste. Bern und Stuttgart 1972.

38. Otto und Liese Mihalji-Merin, Jugoslavien, Kleines Land zwischen den Welten. Zuerich-Wien, 1955.

39. J.A. Cuddon, Jugoslawien, Ein Fuehrer. Muenchen 1967.

40. Ernst Neumayr, Jugoslawien, Olten 1974.

41. X. Marmier, Lettres sur l' Adriatique et le Montenegro. Tome II. Paris vers 1853.

42. Charles Yriarte, Les Bordes de l'Adriatique et le Montenegro , Paris 1878.

42a. Pierre Loti, Voyage de quatre officiers de l'escadre internationale au Montenegro. Dans le livre: Fleurs d'ennui etc. Paris 1882.

43. Pierre Loti, Pasquala Ivanovitch. Paris 1881.

44. Emil von Laveleye, Die Balkanlaender. Ins Deutsche uebertragen von E. Jakobi. Leipzig 1888. I und II Band.

45. Emil von Lavaleye, Preussen und Oesterreich seit Sadowa. II Band, 6 Kapitel 1869.

46. J. Deniker, Les Krivosciens. A propos de l' insurection de la Dalmatie. LA NATURE. Revue des sciences. 1882. Premier semestre. Paris.

47. J. Lesueur, Aux. bords de l'Adriatique. Paris. Marpom, 1893. P. 211.

48. Пренето из књиге Марко Цар, Наше Приморје, Београд, 1923. С. Књ..3 број 173. Стр. 87

49. M.C. Verloop, Le Royaume de Montenegro. Paris 1911.

50. Alphonse Muzet, Aux pays balkaniques. Montenegro, Serbie, Bulgarie. Paris s. anno (izmedju 1912 u 1914.)

50-a.. Henry Debraye, Autour de la Yougoslavie. Preface d'Edouard Herriot. Grenoble, 1931. Collection 'Les Beaux Pays', 34 tome.

51. Andre Blanc, La Yougoslavie. Collection Armand Colin, Nr. 321, Section de Geographie, Paris 1967.

52. Marco de Cassoti, Le coste e isole della Istria e della Dalmazia. Zara 1840.

53. Dr. J. Descovich, Die Bocche di Cattaro. Mitteilungen der k.k. geographischen Gesellschaft in Wien. Band XIII 1870.

54. Antonio Baldacci, Le Bocche di Cattaro ed i Montenègrini. Impressioni di viaggio e notizie. Bologna 1886.

55. G. Marcotti, Il Montenegro e le sue donne. Milano 1900.

56. Sebastiano Visconti-Prasca, La Jugoslavia e gli Jugoslavi. Milano 1938.

57. Bocche di Cattaro, Enciclopedia Italiana di scientze, lettere ed arte. IX. 1931.

58. А. Мајков, Историја српског народа. Превео Ђ. Даничић, II издање, Београд 1878.

59. Андреи Сиротинин, Росија и Славјане. Ст. Петерсбург 1913.

60. Предраг Ковачевић, Флота адмирала Сењавина у нашим водама - Руска управа у Боки. Сепарат, Херцег-Нови 1971.

61. Котор и Бока Которска. Едиција: Наши градови на мору Издање „Нове Европе", Загреб 1934.

62. Јеротеј Петковић, еп. синђел: Споменица манастира Савине поводом деветстогодишњице мале Савинске цркве 1030-1930. Котор 1930.

63. Нико Луковић, Лепоте и значај Боке Которске, Американски Србобран од 26. фебруара 1953.

64. Никола Д. Велимировић, Успомене из Боке. Херцег Нови 1904.

65. Душ. М. Живковић, учитељ, *Бока Которска* („Невеста Јадрана"). Календар „Америка", Чикаго 1958.

66. Душан Костић, Успутни записи малено место Ђеновић. „Политика" од 11. јуле 1965.

67. Amy Greif, Along the Bay of Kotor, The Sun, Baltimore, Monday, September 7, 1964.

68. Преузето из расправе: Проф. Васо Ивошевић, Национални рад архимандрита Дионисија Миковића. „Просвјета", Мјесечник Српског културног друштва Просвјета, Загреб јануара 1971.

Песма „*Мајка Бока*" *објављена* је у листу „Глас Боке" од 1. јула 1939.

69. L'Abbe P. Bauron, Les rives illyriennes. Istrie, Dalmatie, Montenegro. Paris 1888.

70. Књиге Љубомира П. Ненадовића, четврта свеска стр. 125 и сл.

71. Томо Крстов Поповић, Херцег-Нови, у спомен 50-годишњице, у Задру 1883.

72. Erzherzog Maximilian, Mein erster Ausflug Leipzig 1868, s.232-233.

73. „Књиге Љубомира П. Ненадовића, четврта свеска" страна 125-26-27.

ЛИТЕРАТУРА ТРЕЋЕГ ПОГЛАВЉА

1. Andrien Dupre, Essai historique et commercial sur les Bouches de Cattaro, Paris 1818.

2. Ami Boue, La Turquie de l'Europe I-IV. Paris 1840.

3. X. Marmier, Lettres sur l' Adriatique et le Montenegro, tome deuxieme Paris, 1853.

4. G. Frilley et Jovan Wlahovitj. Le Montenegro contemporain, Paris 1876.

5. Charles Yriatre, Les Bordes de l'Adriatique et le Montenegro. Paris 1878.

6. J. Deniker, Les Krivosciens. A propos de l' insurrection de la Dalmatie. 'La Nature', Revue des sciences 1882. I semestre. Paris.

7. L' Abbe, P. Bauron, Les rives illyriennes. Istrie, Dalmatie, Montenegro, Paris 1888.

8. Roger Portal, Die Slaven. Von Voelkern zu Nationen. Kindlers Kulturgeschichte. Muenchen 1971.

9. R.F. Roedlich, Skizzen des physisch moralischen Zustaenden Dalmatiens und der Buchten von Cattaro. Berlin 1811.

10. R. von H. . . .g, Reisen durch das oesterreichische Illyrien, Dalmatiens und Albanien . . . Meissen 1822.

11. Dr. Michachelles in Nuernberg. Ausflueg nach Illyrien und Dalmatien. 5-Die Bocche - 'Das Ausland' 1832.

12. Heinrich Stieglitz, Ein Besuch auf Montenegro. Stuttgart und Tuebingen 1841.

13. Heinrich Stieglitz, Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen. 1845.

14. 'Wanderer', Die Bocche di Cattaro. Mitteilungen der k.k. geographischen Gesellschaft in Wien. 1870. S. 38-40.

15. O. Freiherr v. Reinsberg-Dueringsfeld, Pastrovics in Dalmatien. 'Das Ausland' 1869, S. 1120.

16. I.G. Neigebaur, Die Sued-Slaven und ihre Laender in Beziehung auf Geschische, Cultur und verfassung. Leipzig 1851.

17. V.F. Klun. Statistik von Oesterreich-Ungarn, Wien 1876. S.316.

18. Franz Krones, Universitaetsprofessor in Graz: Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der aeltesten bis neusten Zeit. 5 Baende, Berlin 1870-1876.

19. Dr. J. Descovich, Die Bocche di Cattaro. Mitteilungen der k.k. geographischen gesellschaft in Wien XIII Band, 1870.

20. Professor Dr. J.H. Schwicker, Das Gebiet von Cattaro. Deutsche Rundschau fuer Geographie und Statistik Wien-Pest-Leipzig 1892. . .S. 412. F.F.

21. Mayers Konversations-Lexikon IV. Auflage Band X, S.238.

22. Hanns Withalm, An den Toren zum Balkan. Eine Reise an den Balkangrenzen, Zuerich 1913.

23. Hermann Wendel, Kreu'z und quer durch den slawischen Sueden. Frankfurt am Main 1922. S. 221.

24. Gerhard Gesemann, Volkscharaterotypologie der Serbo-kroaten. Jahrbuch der Charakterologie. V. Band 1928.

25. Gerhard Gesemann, Heroische Lebensformen. Zur Literatur und Wesenskunde der Balkanischen Patriarchalitaet Berlin 1943.

26. A. Steinitzer, Dalmatien. Das kroatische und montenegrinische Kuestenland. Bielefeld-Leipzig 1930.

27. Ernst Neumayr, Jygoslawien, Olten 1974.

28. Manfred Schneider, Durch Dalmatien bis zu den Schwarzen Bergen Land-Meer-und Inselfahrten. Stuttgart 1928.

29. Antonio Baldacci, Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini Impressioni di viaggio e notizie. Bologna 1886.

30. G. Marcotti, il Montenegro e le sue donne. Milano 1900.

31. Dr. Josip Karasek, Slavische Literaturgeschichte. I. II. 'Goeschen' 277-78. Besprochen von D. Prochaska im Archiv fuer slavische Philologie XXIX, S. 148.

32. M. Murko, Die serbo-kroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur, Arhiv fuer slavische Philologie. Band (bzw. Jahrgang) XXVIII, 1906.

33. Симо Матавуљ, Сабрана дела VIII књига Београд 1956.

34. Предраг В. Ковачевић, Историја бокељског поморства, Котор 1967. Одељак: Дневник Петра Андрејевича Толстоја. С. 61.

34а. Ђуро Гавела, Доситеј Обрадовић, Поводом 150-годишњице смрти „Политика" од 19. априла 1961.

35. Томо Крстов Поповић, Херцег-Нови у спомен пестогодишњице му. Сабрао сложио Т.К.Ј. у Задру. 1883.

36. Томо К. Поповић, Херцег-Нови. Историјске биљешке. Књ. 1 1382-1797. Херцегнови 1924.

37. Theodor Ritter Stefanovic Vilovsky. DIE SEBEN, um suedlichen Ungarn, in Dalmatien, Bosnien und in der Herzegovina. In der Sammlung: Die Voelker Oesterreich- •Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen. XI Band. Wien und Teschen 1884.

38. Симо Матавуљ, Сабрана Дела, VIII књига, Београд 1956., Садрже Матавуљева Писма.

39. Марко Цар, Наше Приморје, Издање Матице српске у Дубровнику 1912.

40. Маарко Цар, Стјепан Митров Љубиша, Предговор књизи Приповјести црногорске и приморске од Стј. М. Љубише. Српска књижевна задруга, Београд, 1924.

41. Nikola Velimirovitch, Franzoesisch-slavische Kaempfe in der Bocca di Cattaro 1806-1814. Inaugural-Dissertation. Bern 1910.

42. Поп Саво Накићеновић, БОКА. Антропогеографска студија. Насеља српских земаља. САН. Књ. IX. Уређује Ј. Цвијић, Броград 1913 (стр.347)

43. Постанак и развитак бокељске морнарице. III Предраг В. Ковачевић. . . .Зборник „Котор и Бока Которска" Загреб 1934. У серији „Наши градови на мору"

44. Душан Костић, Успутни записи. Малено место Ђеновић. „Политика" од 11. јула 1965.

САДРЖАЈ